

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXXIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Egyházmegyék – királyság – Szent Korona

nka

– MMXXI TAVASZ –

BELVEDERE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, CSABA LÁSZLÓ,
GARDA DEZSŐ, GEBEI SÁNDOR, JOHN GOODWIN, PAPP SÁNDOR,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN, UTASI ÁGNES, VERES VALÉR

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
NAGY GÁBOR DÁNIEL, PLUGOR RÉKA, SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR

Munkatársak DÁVID BENJÁMIN, FLOUTIER JEREMY, GATTI BEÁTA,
GAUSZ ILDIKÓ, KÓSA MAJA, LENGYEL ÁDÁM, SÁNTA TAMÁS

Számunk az EIKKA Alapítvány, a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK és a SZEPAAlapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:

www.belvedere.meridionale.hu

Alap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. Aközlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. Abenyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. Akét lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36/62-546-252

E-mail: foszerkeszto@belvedere.hu

Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.

Technikai szerkesztő: Szabó Erik, s-Paw Bt.

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

TARTALOM

EGYHÁZMEGYÉK – KIRÁLYSÁG – SZENT KORONA

GALAMBOSI PÉTER

A Csanád-monda

The Legend of Csanad

DOI 10.14232/belv.2021.1.1.....5

THOROCZKAY GÁBOR

Megjegyzések az egri és bihari (várad) püspökségek esetleges korai kapcsolatáról

Comments on the possible early connection between the bishoprics of Eger and Biharea (Oradea)

DOI 10.14232/belv.2021.1.2.....13

HUNYADI SÁNDOR

Az erdélyi püspökség és székeskáptalan Kán László vajdasága alatt

The Chapter and the Diocese of Transylvania in the reign of Ladislaus Kán, Voivode of Transylvania

DOI 10.14232/belv.2021.1.3.....19

OBRADOVIC NENAD

Zsigmond király és Lazarević István despota – A hűbéri viszony keletkezésének idejéről

King Sigismund and despot Stefan Lazarević.

About the time when the vassality began

DOI 10.14232/belv.2021.1.4.....47

KIS IVÁN

Kottanner Jánosné memoárja – retorikai eszközök, a mű lehetséges céljai, és Kottannerné jutalma

Memoires of Helene Kottanner – rhetorical methods, goals of the work and reward of Helene Kottanner

DOI 10.14232/belv.2021.1.5.....54

TANULMÁNYOK

APJOK VIVIEN

Fürdővárosi vágyak – Maros-part, termálfürdő és idegenforgalom Makón

Wishes of a spa town – coast of Maros, thermal bath and tourism in Makó

DOI 10.14232/belv.2021.1.6.....71

RÁKÓCZY ZSUZSANNA

Gazdasági- és egyéb szervezetek konfliktusainak és rendezési lehetőségeinek összevetése

Comparison of conflicts and settlement possibilities of economic and other organizations

DOI 10.14232/belv.2021.1.7.....89

SÁNTA TAMÁS

Vizsgálatok a kriminalizálódott magyar NEET fiatalok körében

Investigations among Criminalized Hungarian NEET Youth

DOI 10.14232/belv.2021.1.8.....119

BOGNÁR BULCSU

A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben. Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése

The possibilities of the quality revolution in the development of Hungarian society. An analysis of László Németh's concept from a social theory point of view.

DOI 10.14232/belv.2021.1.9.....131

FARKAS ZOLTÁN

A kapitalista társadalom struktúrája – intézményes szociológiai felfogásban

The structure of capitalist society – in institutional sociological conception

DOI 10.14232/belv.2021.1.10.....147

TÉKA

A. GERGELY ANDRÁS

Mesketevalóság

Reality of tales

DOI 10.14232/belv.2021.1.11.....178

Címlap: Államalapító Szent István. Máté István szobra, Békéscsaba. Fotó: Halmágyi László.

GALAMBOSI PÉTER

g.peti0224@gmail.com

történész, PhD-hallgató (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

A Csanád-monda

The Legend of Csanad

ABSTRACT

At the time of the state foundation, the territories southward from the river Maros were ruled by chief Ajtony, who disavowed the royal authority of king Saint Stephan. His story was told by the larger legend of Saint Gerrard and the gesta of the anonym notary of king Béla III. The fall of Ajtony was caused by the leader of his suite, Csanád, who had killed his superior, and then surrendered to King Stephan. Csanád got baptized and took part in the foundation of a diocese. In return, the king kept him in his position and didn't cut up his territory into smaller administrative units.

KEYWORDS

Ajtony, Csanád, Saint Stephan, State foundation, Written tradition

DOI 10.14232/belv.2021.1.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Galambosi Péter (2021): A Csanád-monda. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 5–12. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Mikor Szent István megalapította a keresztény magyar királyságot, a Kárpát-medence politikailag rendkívül széttagolt képet mutatott. A király az arra meggyőződésből vagy érdekből hajlókkal kiegyezett, s a kereszténység felvételéért, valamint püspökségek létrehozásában való közreműködésükért cserébe meghagyta őket területük élén; egyes ellenfeleit azonban fegyverrel kellett térdre kényszerítenie: Erdély a gyulák kezén volt, a Marostól délre pedig a hatalmas Ajtony parancsolt.¹ Az országegyesítő harcok emlékét, néhol a későbbi lejegyzés okán megkopva és egy-egy eseményt összekuszálva, Árpád-kori írott hagyományunk tartotta fenn, mely regényes formában beszéli el a szent király győzelmeit, melyeket az Árpád-ház élére törő Koppány vezér, s nagybátyja, Prokuj gyula felett aratott.²

Érdekes ugyanakkor, hogy az udvari krónikák egy szóval sem említik Ajtonyt. A Maros-vidék uráról Szent Gellért nagyobb legendája tartott fenn színes és igen részletes elbeszélést a csanádi püspökség alapítástörténetébe ágyazva; Anonymus pedig mint Galád vezér leszármazottját említi, amikor arról ír, hogy a honfoglaló magyarok bevonulása idején milyen fejedelmek uralták a Kárpát-medence területeit.³ A Gellért-életrajz elbeszélése szerint Ajtony hatalma erősen központosított volt, mely mindenekelőtt jelentős katonai kíséreten és alapvetően nagylattartó gazdaságon alapult, továbbá hatalmas bevételei származtak a Maros mentén felállított vámhelyekből, ahol a folyón leúsztatott sót vámoltatta. Bizánc szövetségese lévén szuverenitása megkérdőjelezhetetlen volt, s hatalmát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a magyar törzsfők közül ő volt képes a legtovább, egészen az 1030 előtti évekig ellenállni a királyi hatalmát fokozatosan erősítő Szent Istvánnak, akit a legenda és Béla király jegyzője szerint egyáltalán nem tisztelt, s akinek mindenben ellenszegült.⁴

Miért nem említik hát az Árpád-kori magyar krónikák a rettegett vezért István ellenfelei között? Ennek magyarázatára két véleményt fogalmaztak meg a közelmúltban. Szabados György arra hívta fel a figyelmet, hogy míg a krónikák leírása szerint Szent István személyesen vezetett hadat ellenségei ellen, addig Ajtony legyőzése a Gellért-életrajz és Anonymus által fenntartott hagyomány szerint nem a király személyes érdeme volt.⁵ Thoroczkay Gábor szerint pedig a

¹ A magyar törzsszövetség 10. századi decentralizációjára és az ún. törzsi államok koncepciójára bővebben lásd: KRISTÓ 1980. 435–486.; KRISTÓ 1995. 299–316. Az elmélet legújabb antitézisé: SZABADOS 2011. 190–239. Az erdélyi gyulákra lásd: KRISTÓ 2002a. 80–92. Ajtonyra legújabban, kutatástörténeti áttekintéssel: THOROCZKAY 2016a. E nagyurak megerősödése elsősorban az általuk felügyelt terület periférikus elhelyezkedésének volt köszönhető, ami lehetőséget adott önálló külpolitikai kapcsolatok létesítésére, s mindketten szövetségesre lettek a keleti nagyhatalom, Bizánc személyében. Minderre bővebben lásd: VÁCZY 1994. 169–170.

² SRH I. 312–316. Koppány és a gyula mellett a magyar krónikák egy bizonyost Keán vezért említenek István király harmadik ellenfeleként. E fejezetben azonban a magyar uralkodó Sámuel bolgár cár elleni hadjáratának eltorzult emléke, illetve Prokuj gyula ellen vívott harcának néhány epizódja keveredett össze. Bővebben, kutatástörténeti áttekintéssel együtt lásd: THOROCZKAY 2016b. Az utolsó gyula Prokuj személynevét Thietmar merseburgi püspök krónikája tartotta fenn: CBTM 496. Elveti ugyanakkor személynévi értelmezését: BENKŐ 2002. 39.

³ SRH II. 489–492.; AGH 32–34. Szegefű László felvetette annak lehetőségét, hogy a 16. századi török nyelvű magyar krónika, a *Tarih-i Üngürüs* elbeszélése egy bizonyos Mercurius vezérről talán Ajtonyra vonatkozhat. Bővebben lásd: SZEGFŰ 1972. 3–30.

⁴ Ajtony hatalmának és Istvánhoz fűződő viszonyának elemzésére lásd: VÁCZY 1938.; KULCSÁR 1958. 27–35.; GYÖRFFY 2013. 171–172.; KRISTÓ 1980. 476–477.; MAKK 1991. 5–7.; ENGEL 2001. 39–40. Ajtony leverése az 1020-as évek végére tehető, mivel a területén létrehozott csanádi egyházmegye első püspökét, Szent Gellértet, a pozsonyi évkönyvek kortárs feljegyzése szerint 1030-ban nevezték ki, lásd: SRH I. 125. Értelmezésére: KRISTÓ 1965. 5–19. Ellentétes vélemények Ajtony bukását István országlásának korai szakaszára datálják, legújabban: SZABADOS 2011. 305–306.; TÓTH 2015. 579.

⁵ SZABADOS 2011. 304.

krónikások azért hallgatták el tudatosan Ajtony történetét, mert a Gellért-legendá népszerűsége révén köztudott volt a Maros menti vezér ortodox kereszténysége, ellenben a krónikákban István ellenségei következetesen pogányként vannak feltüntetve.⁶ Amint az látható, mind Szabados, mind Thoroczkay kimondva-kimondatlanul a 14. századi krónika szövegének logikájából indult ki, s olyan sarokpontokat kívántak meghatározni, melyek István bemutatott ellenfeleit közös halmazba vonják, ugyanakkor Ajtonyt e halmazból kizárják.

Gondolatmenetemben az idézetekhez csatlakozva az Ajtony-történet egy olyan momentumára szeretném felhívni a figyelmet, mely azt szintén megkülönbözteti István államszervező harcainak krónikás elbeszéléseitől. Kiindulópontom ugyanakkor nem az Ajtonyról hallgató krónikaszöveg, hanem a Maros-vidék uráról hírt adó nagyobb Gellért-legendá és Anonymus elbeszélésének azon metszéspontja, amely véleményem szerint rávilágít az Ajtony és a krónikában szerepeltetett vezérek közötti valódi különbségre.

Ahhoz, hogy a kérdésben tisztán lássunk, érdemes áttekinteni, hogy vonatkozó forrásaink miként beszélik el Ajtony bukását. A Gellért-életrajzban és Anonymus művében egyaránt az olvasható, hogy Maros-vidék urának vesztét Csanád okozta, ugyanakkor a legendá és a gesztá más-ként láttatják a körülményeket. A szentéletrajz leírása szerint ugyanis Ajtony hamis vádaskodásra hallgatva Csanád életére tört, aki ezért Szent István udvarába menekült, ott megkeresztelkedett, majd a királyi sereg élén legyőzte egykori feljebbvalóját, meghódítva ezzel a területet István király számára. Ezzel szemben Béla király jegyzője arról tudósít, hogy Doboka fia Csanád a király unokaöccse volt, s Ajtonyt annak Maros menti várában ölte meg. Ahhoz, hogy a két eltérő híradást megfelelően összehangba hozhassuk, érdemes áttekinteni információik lehetséges eredetét.

A ma ismert formáját a 14. század végén elnyert nagyobb Gellért-legendá elbeszélése minden bizonnyal egy kortárs hősi énekre és helyi egyházi hagyományra alapoz, ami pedig Anonymust illeti, a 13. század elején alkotó névtelen jegyző szintén sokat merített a mondák és a hősi énekek világából. Nincs okunk megkérdőjelezni tehát, hogy az események és a lejegyzés ideje közötti hatalmas távolság ellenére mindkét forrás kortárs vagy közel egykorú híradást tartott fenn.⁷ Ha pedig lebontjuk a szentéletrajzra és az annak alapjául szolgáló hősi énekre jellemző elfogultságot és mesebeli elemeket, s kizárólag a száraz tények kiemelésére törekszünk, akkor az a rövid és egyszerű esemény sor rajzolódik ki, hogy Ajtony bukását a törzsfő udvarának kiemelt tagja, a vezér kíséretének első embere, Csanád okozta.⁸ Mindez pedig tökéletesen megfelel Anonymus szűkszavú előadásának.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kutatás már régen rámutatott a nagyobb Gellért-legendában elbeszélte hadi események valóságosságára. A csatatermek és a seregek táborhelyei túl nagy távolságra fekszenek egymástól, semmint hogy a szemben álló felek egyetlen éjszaka alatt két ütközetet is megvívhattak volna. Csanád álombéli látomása egyértelmű vándormotívum, s hasonlóan toposz jellege van az olyan fordulatossá elemeknek, mint Csanád menekülése Ajtony udvarából, vagy a kivégzett vezér nyelvének kivágása.⁹ Mindebből kifolyólag

⁶ THOROCZKAY 2016a. 40–41.

⁷ A nagyobb Gellért-legendában olvasható történet elemzésére és forrásaira lásd: HORVÁTH 1958. 74–80. Anonymus forrásaira: KRISTÓ 2002b. 53–56. A két elbeszélés összevetésére: KULCSÁR 1958. 4–11.

⁸ Hangsúlyozni szükséges, hogy Szent Gellért nagyobb legendája több, eltérő eredetű és hiteltű hagyomány kombinációjával nyerte el végleges formáját, s előadása több pontján ellentmond az eseményekhez korban közelebb keletkezett, kétségkívül hiteles forrásoknak. Bővebben lásd: CSÓKA 1974.; HORVÁTH 1974.; SZEGFÜ 1979.

⁹ Minderre bővebben lásd: GYÖRFFY 2013. 172–175.; HELLER 1916.; DEMÉNY 2002. 108–114.

bizonyosan Anonymus elbeszélése áll közelebb a valósághoz, amikor azt írta, hogy Csanád a Maros menti várban ölte meg Ajtonyt.

Ebből a szemszögből nézve a két forráshely rendkívül érdekes módon jut közös nevezőre azokon a részeken, ahol arról tudósítanak, hogy István király miként bízta Csanádra az újonnan meghódított területet. A legenda így idézi a király szavait: „E naptól ama város ne neveztessek Marosvárnak, hanem Csanádnak. Azért, mert kiölted belőle ellenségemet, ispánja leszel ama tartománynak.”¹⁰ Anonymus azonban azt írja, hogy „a mondott király pedig jó szolgálatáért átengedte neki Ajtony feleségét és várát minden tartozékával – miként ugyanis szokása a jó uraknak, hogy híveiket megjutalmazza –, mely vár manapság Csanádnak neveztetik.”¹¹ A két szöveg hely közös eredete kitapintható, ugyanakkor részletes elbeszélése miatt a szakirodalomban rendre elsődleges forrásként kezelt legenda, műfaji sajátosságaiból fakadó elfogultsága okán, éppen a lényegét hallgatja el, az özvegy kezének elnyerése ugyanis kísértetiesen emlékeztet a pogánykori sógorházasság (*leviratus*) intézményére.¹²

A nagyobb Gellért-legenda azon információja, mely szerint Ajtonynak hét felesége is volt, valamint a Névtelen által Szent István és Csanád között feltüntetett homályos rokon kapcsolat óva int messzemenő következtetések levonásától, s az is tény, hogy a források nem szólnak Ajtony és Csanád esetleges rokonságáról, noha egyáltalán nem volna elképzelhetetlen, hogy egy törzsfő kíséretének első emberét házasság révén szűkebb családjába is bevonja.¹³ Maga a tény ugyanakkor, hogy itt egy pogány szokás érvényesült, elegendő magyarázatot ad arra, hogy a keresztény szellemben fogant szentéletrajz miért hallgatta el azt.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az efféle nomád szokások a nemzeti vagyoni egységének megtartására irányultak. Mindez tehát azt jelenti, hogy Csanád Ajtony özvegyének feleségül vételével az egykori törzsfő javaira is rátette a kezét. Anonymus elbeszélése így sokkal jobban kidomborítja az a kölcsönösséget, ami István király és Csanád vezér, mint uralkodó és alattvaló viszonyát jellemezte: Csanád miután megölte Ajtonyt, ténylegesen átvette annak pozícióját a régió élén, ám tanulva elődje hibájából elismerte Szent István királyi hatalmát.

Az István-i államszervezési modell a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevelében tükröződik leghűbben, mely az egyház- és vármegyeszervezés szoros kapcsolatát tanúsítja.¹⁴ A Szent István által létrehozott vármegyrendszer kettős természetű volt: Az alapvetően katonai funkciókat betöltő királyi várszervezet a királyi várakat és az azokhoz tartozó elszórtan fekvő várföldeket fogta össze, míg a vármegyének, mint összefüggő területi igazgatási szervnek, megszabott határa volt, s így a várföldeken kívül magába foglalta a különböző egyházi és magántulajdonban lévő birtoktesteket is. A két szervezet szoros kölcsönhatását az ispán

¹⁰ SRH II. 492.: „Ab hac die urbs illa non vocabitur Morisena, sed urbs Chanadina. Pro eo, quod inimicum meum interfecisti de medio eius, comes illius provincie eris.”

¹¹ AGH 34.: „Cui etiam predictus rex pro bono servicio uxorem et castrum Ohtum cum omnibus apendiciis suis condonavit, sicut enim mos est bonorum dominorum suos fideles remunerare, quod castrum nunc Sunad nuncupatur.”

¹² A szakirodalom, noha a két szöveg hely rokon vonásait nem vitatja, mégsem ismeri el egyöntetűen, hogy a Gellért-legenda és Anonymus információi közös forrásra vezethetők vissza. Az eltérő álláspontok historiográfiai áttekintésére lásd: THOROCZKAY 2016a. 30–38. A sógorházasságra bővebben lásd: TRINGLI 1994.

¹³ A forrásokban feltüntetett családi viszonyokkal, s azok komolyan vehetőségével kapcsolatban hangsúlyozni érdemes, hogy az egyedül Anonymus gesztájában, s ott is csak mellékesen megemlített Doboka ispán pusztja létezése sem áll vitán felül, mindegyik: FEHÉRTÓI 2001. 15–28.; KRISTÓ 2003. 51.

¹⁴ DHA 52–53.

személye garantálta, aki egyaránt állt a várszervezet és a vármegye élén, mint a királyi hatalom megtestesítője.¹⁵

Mivel Szent István államának eszmei egységét a keresztény vallás jelentette, ahhoz, hogy hatalmát átmentse az új rendbe, Csanád megkeresztelkedett és támogatását adta a felügyelete alá tartozó terület egyházi kereteit biztosító püspökség létrehozásához. A nagyobb Gellért-legenda elbeszélése szerint az egyházszerkezet kialakítását a püspök felügyelte, aki először megkeresztelte az eléje vezényelt lakosságot, majd sorra avatta fel a vidéki egyházakat, s megteremtette a helyi papnevelés szervezeti kereteit.¹⁶ Közismert ugyanakkor, hogy a Kárpát-medence keleti felében létrehozott egyházmegyék törzsi területekkel voltak átfedésben és ezen régiók, mint Abaúj, Bihar és Csanád csak a 11–12. század folyamán bomlottak fel kisebb vármegyékre.¹⁷

Mivel Csanád és a többi hatalmát átmentő törzsi vezető egy dunántúli vármegyéhez képest nagyságrendekkel nagyobb, egész országgrésznyi területet uralt, joggal merül fel a kérdés, hogy helyzetük mennyiben feleltethető meg az átlagos megyésispánokéval. Szent István törvényei, noha egyértelművé teszik, hogy a világi vezető réteg (*comites*) két elemből, a származásukat és viselt méltóságukat tekintve nagyok csoportjaiból (*miores natu et dignitate*) állt, azok között jogi szempontból nem tesz különbséget.¹⁸ Elvben tehát a maros- és a kolonvári comes egyenrangúak voltak. Kérdés, vajon gyakorlatban is így volt-e?

Hangsúlyozandó, hogy az ispánok hivatalviselése a király tetszésétől függött, személyük kiválasztását semmilyen elv nem szabályozta, s az uralkodó az egykor kinevezett ispánokat bármikor elmozdíthatta anélkül, hogy azzal belpolitikai válságot idézett volna elő. Ezzel szemben a törzsi vezetők hatalma abban a kultikus törzsfői tiszteletben gyökeredzett, mellyel a nép viseltetett irántuk. Noha a dinasztikus írott hagyomány eltorzította a királyi trónra lépő és a keresztény egyházzal együttműködő Aba Sámuel alakját, azt mégsem hallgatta el, hogy a köznép ápolta a dicsstelen véget ért uralkodó emlékét.¹⁹ Vata a pogány múlt eszmeiségéhez visszanyúló lázadás központi figurájaként jelenik meg, akinek iránymutatására magyarok tömegei fordultak el a kereszténységtől.²⁰ Utóbbi, továbbá Koppány és az erdélyi gyula példáján jól látható, hogy a királyi hatalom és a törzsfők konfrontációja háborút vont maga után, amelyet ha el akartak kerülni, az csak kölcsönös kompromisszumok révén volt lehetséges. Mindez Csanád részéről a megkeresztelkedést és Szent Gellért egyházszerkező tevékenységéhez történő segédkezést, míg Szent István részéről a Marostól délre fekvő régió egységének megőrzését és a területet uraló Csanád személynének pozícióban tartását jelentette.

Álláspontom szerint tehát a Csanád-monda megkomponáltsága mögött az a jellegzetes szövetségkötés rajzolódik ki, amely Szent István és a királyi hatalmát elismerő törzsi vezetők között jött létre, s melynek keretein belül a behódoló vezérek, akik megkeresztelkedtek és közreműködtek egy püspökség felállításában a területükön, megtartották területi hatalmukat. Ez az értelmezés logikus magyarázatot adhat arra is, hogy Árpád-kori udvari krónikáink miért hallgatnak az István egyre erősödő hatalmának három évtizeden át ellenálló nagyúrról.

¹⁵ Bővebben lásd: GYÖRFFY 2013. 177–210.; KRISTÓ 1988. 21–234.

¹⁶ SRH II. 492–496. Lásd még: JUHÁSZ 1930. 37–69.

¹⁷ HÓMAN 2003. 77–80., ZSOLDOS 2010.

¹⁸ GYÖRFFY 2013. 467–468.

¹⁹ SRH I. 332.; AGH 70. Aba Sámuel megítélésére lásd: GALAMBOSI 2020. 8–10.

²⁰ SRH I. 338. Megkérdőjelezi Vata származását és vezető szerepét: UHRMAN 2010.; vö. még TÓTH 2015. 579–580.

E megközelítésből ugyanis az következik, hogy a Marostól délre fekvő vidék elsősorban Csanád behódolása révén vált István királyságának részévé, s Ajtony bukása mindennek csupán történeti előzményeként értelmezendő. A szent király és a Maros menti vezér konfliktusa tehát véleményem szerint nem volt olyan értelemben vett államszervező háború, mint amelyet István nagybátyja, Prokuj gyula ellen vívott, ezért a dinasztia történetére koncentráló, annak mondhatni hivatalos emlékezetpolitikáját fenntartó udvari geszták nem is annak megfelelően tartották számon.

Csanád mondájának történeti jelentősége tehát véleményem szerint abból fakad, hogy megörökítette azon paktumok egyikét, melyek az államalapító Szent István és a királyi hatalmát elismerő törzsi vezetők és előkelők között jöttek létre, s melyekről az udvari krónikák mélyen hallgatnak. Akárcsak Ajtony vezérről, aki bár kétségtelenül a szent király legerősebb ellenfele volt, alakját mégis a helyi egyház hagyománya és a nép emlékezete tartotta fenn.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AGH: MARTIN RADY – LÁSZLÓ VESZPRÉMY (ed.) (2010): *Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum – Anonymus, Notary of King Bela: The Deeds of the Hungarians*. In *Anonymus and Master Roger*. Central European Medieval Texts 5. Budapest–New York. 2–129.

BENKŐ LORÁND (2002): *Az ómagyar nyelv tanúságtétele*. Budapest.

CBTM: ROBERT HOLTZMANN (ed.) (1935.): *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum Rerum Germanicarum in usum scholarum. Nova series IX. Berlin.

CSÓKA J. LAJOS (1974): Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete. In Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Budapest. 137–146.

DEMÉNY ISTVÁN PÁL (2002): *Hősi epika*. Budapest.

DHA: GYÖRFFY GYÖRGY (ed.) (1992): *Diplomata Hungariae antiquissima. I. (1000–1131)*. Budapest.

ENGEL PÁL (2001): *Szent István birodalma. (A középkori Magyarország története)*. História Könyvtár – Monográfiák 17. Budapest.

FEHÉRTÓI KATALIN (2001): Csanád apja Doboka. A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése. *Magyar Nyelv*. 97. évf. 1. sz. 15–28.

GALAMBOSI PÉTER (2020): Az egri püspökség kezdetei. *Egyháztörténeti Szemle*. 21. évf. 2. sz. 3–20.

GYÖRFFY GYÖRGY (2013⁴): *István király és műve*. Budapest.

HELLER BERNÁT (1916): A Csanád-monda főeleme. *Ethnographia*, 27. évf. 4–5. sz. 161–168.

HÓMAN BÁLINT (2003): A honfoglaló törzsek megtelepedése. In Hóman Bálint: *Magyar középkor I–II*. Máriabesnyő – Gödöllő. I. 61–104.

- HORVÁTH JÁNOS (1958): *A Gellért-legendák forrásértéke*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtörténeti Osztályának Közleményei 13. Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS (1974): A Gellért-legendák keletkezése és kora. In Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútfontink kritikus kérdései*. Budapest. 147–163.
- JUHÁSZ KÁLMÁN (1930): *A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig (1030–1242)*. Csanádvarmegyei Könyvtár 19–20. Makó.
- KRISTÓ GYULA (1965): Megjegyzések az ún. „pogánylázadások kora” történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. 18. sz.
- KRISTÓ GYULA (1980): *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Elvek és utak. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Nemzet és emlékezet. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (1995): *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2002a): *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (2002b): *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA (2003): Karold, Doboka, Keán és társaik. *Magyar Nyelv*. 99. évf. 1. sz. 50–56.
- KULCSÁR PÉTER (1958): A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica*. 3. sz.
- MAKK FERENC (1991): Szent István és Bulgária. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. (Különszám) 3–8.
- SRH: SZENTPÉTERY IMRE (ed.) (1999²): *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest.
- SZABADOS GYÖRGY (2011): *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged.
- SZEGFŰ LÁSZLÓ (1972): Az Ajtony-monda. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. 40. sz. 3–30.
- SZEGFŰ LÁSZLÓ (1979): Gellért püspök halála. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*. 66. sz. 19–28.
- THOROCZKAY GÁBOR (2016a): Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő? Megjegyzések Ajtony történetéhez. In Thoroczkay Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest. 29–44.
- THOROCZKAY GÁBOR (2016b): Megjegyzések Erdély államalapításkori történetéhez. Keán kiléte és kapcsolódó problémák. In Thoroczkay Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest. 9–28.

TRINGLI ISTVÁN (1994): Levirátus. In Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest. 408.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2015): *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged.

UHRMAN IVÁN (2010): Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés. *Hadtörténelmi Közlemények*. 123. évf. 1. sz. 44–112.

VÁCZY PÉTER (1938): Gyula és Ajtony. In Kumorovitz Lajos Bernát – Szilágyi Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Pécs. 475–506.

VÁCZY PÉTER (1994): A honfoglaló magyarságról. In Váczy Péter: *A magyar történelem korai századaiból*. História Könyvtár – Monográfiák 5. Budapest. 121–183.

ZSOLDOS ATTILA (2010): A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban. (Az „óriás” és „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprém. 299–318.

THOROCZKAY GÁBOR PHD, HABIL

thoroczky.gabor@btk.elte.hu
egyetemi docens (ELTE BTK)

Megjegyzések az egri és bihari (váradi) püspökségek esetleges korai kapcsolatáról

Comments on the possible early connection between the bishoprics
of Eger and Biharea (Oradea)

ABSTRACT

The present study disputes the opinion that in the middle of the eleventh century the bishoprics of Bihar (today Biharea, Romania) and Eger formed the same diocese (this is the thesis of Gergely Buzás). The reality, on the other hand, is that Eger was a separate diocese, and the early diocese of Bihar was transferred to Várad (today Oradea, Romania) at the end of the eleventh century. Nevertheless, some data about Bishops Leodvin and Coloman suggest that in the middle and second half of the eleventh century, the dioceses of Eger and Bihar were under the jurisdiction of a single bishop (this was the opinion of László Koszta).

KEYWORDS

bishoprics of Eger, bishoprics of Biharea, 11th century

DOI 10.14232/belv.2021.1.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Thoroczky Gábor (2021): Megjegyzések az egri és bihari (váradi) püspökségek esetleges korai kapcsolatáról. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 13–18. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az elmúlt évtizedben több megszólalás is történt a Szent István-i egyházszervezés északkelet- és kelet-magyarországi folyamataival kapcsolatban. Ezek között – mint majd látható lesz – mind éles szemű megfigyelések, mind pedig – figyelembe nem vett ügödöntő forrásadatok miatt – rögvest érvénytelenné vált állásfoglalások is találhatóak.

Koszta László, korán elhunyt neves egyháztörténészünk egyik utolsó nagyszabású tanulmányában mind az egri, mind a bihari püspökség kialakulásával foglalkozott. Nem ő fedezte fel, de a korai magyar történelmet illető egyháztörténeti vizsgálódásokban ő kezelte súlyának megfelelően azt a két elfogulatlan, nyugat-európai kútfőt (a namuri Szent Albán-egyház alapításáról szóló forrást, illetve a lüttichi székeskáptalan halottaskönyvét), amelyek a 11. század középső harmadában élő Leodvin püspököt először bihari főpapként,¹ majd egri püspökként² emlegetik. Ugyanígy ő hangsúlyozta, hogy a magyarországi elbeszélő források pedig Kálmánt, a később Könyves melléknévvel emlegetett nagy uralkodót (1095–1116) említik még herceg korában hol egri,³ hol váradi⁴ főpapként. Koszta mindezekből azt a nagyszabású elméletet fejtette ki, miszerint az általa 1009 tájára keltezett⁵ egri püspökség feje megkaphatta az 1048 táján alapított, később is kevésbé kiépített, 1091-ben Váradra áthelyezett bihari püspökség irányítását is. Minderre, tehát két püspökség egy főpap általi irányítására német- és csehországi analógiákat is felhozott. A délen zárványként megmaradó, későbbi Zaránd megyei zombolyi főesperesség Egerhez való tartozását pedig az egri püspök ottani birtokaival magyarázta.⁶

Koszta itt összefoglalt megszólalása azon tanulmányainak sorába tartozott, amelyek a korai magyar egyházszervezetben speciális jelenségeket vélt felfedezni (ld. még Kalocsa autokefál érsekségéről,⁷ ill. Nyitra *Eigenbistumi* jellegéről⁸ közzé tett nagyszabású munkáit). Ezeket magam hol elfogadhatónak, hol pedig hibás elképzelésnek láttam.⁹

A következő megszólalás a közelmúltban történt, a már szakmai elismerést szerzett fiatalabb kutatónemzedékhez tartozó Galambosi Péter tollából. Ő – megfontolandó érveléssel – még 1000/1001 elé helyezte az Árpádok és Abák kiegyezését, amely így elképzelhetővé tette az egri püspökség korai, 1001—1003 tájára tehető megalapítását. Leodvint előbb egri, majd bihari püspöknek feltételezte, Kálmánt váradi püspöknek vélte, míg első, István-kori bihari püspöknek az 1046. évi pogánylázadásban elhunyt Buldi püspököt tartotta. Hangsúlyozta azt a – véleményem

¹ GOMBOS 1937–1938. II. 969., ÁKÍF 226.

² MARCHANDISSE 1991. 158.

³ SRH I. 419., ÍF (1050–1116) 412.

⁴ SRH I. 432–433, ÍF (1050–1116) 420.

⁵ KOSZTA 2012. 31.

⁶ KOSZTA 2014. 41–80.

⁷ KOSZTA 2013.

⁸ KOSZTA 2009. 257–318.

⁹ THOROCZKAY 2019. 3–10.

szerint továbbra is érvényes, még Hóman Bálint és Kristó Gyula megállapításain¹⁰ nyugvó – tételt, miszerint Bihar egyházmegyéje a Vata-törzs territóriumát ölelhette fel. Egerrel nem mint az Abák központjával számolt, hanem az Aba-törzs által uralt országrész meghatározó váraitól egyenlő távolságban lévő, központi helyzetű településsel, amely így alkalmas volt a nagyki-terjedésű püspökség irányítására. A zombolyi főesperesség exklávéként való létezését pedig szintén korai egri püspökségi birtok mivoltával magyarázta.¹¹

Az időben legutolsó vonatkozó megnyilatkozás egy neves régészhez, Buzás Gergelyhez kötődik, aki két írást is szentelt a témának. Általam, lévén történész, kevés joggal vitatható megállapításokat tett az egri várban található épületmaradványok időrendjével kapcsolatban, amelyek summázata a következő: komolyabb, püspökségekhez méltó épületekkel – így székes-egyházzal – csak 1100 után számolhatunk Egerben. Ő úgy vélte, hogy kezdetben Eger és Bihar **egy és ugyanazon egyházmegye** volt, két, egymást váltó székhellyel, tehát Leodvin nem két, hanem egy püspökséget irányított. Úgy fogalmazott: „Ezt a logikus értelmezést az akadályozta meg mindaddig, hogy Pray György óta a legtöbb kutató a bihari püspökséget a váradi egyházmegye elődjeként határozta meg, a kettő között lényegében egyenlőségjelet téve, mindössze Szent László korától a püspöki székhely megváltozásával számoltak. Pedig ezt az értelmezést **a középkori források nem támasztják alá.** (Kiemelés tőlem – Th. G.) A váradi püspökség történetének legfontosabb forrása a 14. században lejegyzett váradi káptalani statútumok egyértelműen fogalmazzak: a váradi egyházat Szent László király alapította, először társaskáptalanként, majd püspökséggé emelte. Szó sem esik arról, hogy a püspökség már korábban is létezett volna más székhellyel, és László pusztán a központját helyezte volna Váradra. Ha Szent László pusztán a bihari püspökség új székhelyeként alapította volna meg a váradi székesegyházat, akkor erről a székesegyház kanonokjainak a 14. században is minden bizonnyal tudniuk kellett volna. Ezek szerint viszont nem erről volt szó, hanem arról, hogy a váradi egyházmegyét Szent László újonnan hozta létre, mégpedig olyan módon, hogy területét kiszakította a korábbi, nagy területű egri-bihari püspökségből, és Várad központtal önálló püspökséggé szervezte.” Az első váradi püspök Buzás véleménye szerint Kálmán herceg volt az 1090-es években, az egyházmegyét tehát számára hozhatták létre.

A két székhellyel bíró egyházmegye első központjának a fentiek értelmében Bihart tekintete, amelyet jóval kiépítettebbnek gondolt, mint Koszta László. 1068-ban azonban az úzok betörése elpusztította, ekkor költözhetett a püspökség másik fontos centrumába, Egerbe Leodvin. Ott is temették el, a korai rotundába (ahol tényleg igazolható egy sír). Bihart pedig végleg az 1091-i kun támadás tette tönkre, ez véglegesítette az egyházmegye székhelyét Egerben. Itt 1100 körül meg is kezdődött a reprezentatív egyházi épületek (pl. a háromhajós Szent János-székesegyház) építése.¹²

Buzás Gergely nagy elmeélel kifejtett teóriáját azonban teljességgel romba dönti egy olyan, sokak által ismert, **kora középkori, kétségtelen hitelű forrás**, amely a váradi egyházmegyét **egyértelműen** a bihari folytatásának tekinti. Ez pedig az ún. III. Béla-kori jövedelemjegyzék. Eme, a párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött egyik kódexben fennmaradt kútfő valamikor

¹⁰ A kérdéskörre – a kelet-magyarországi törzsi területek, „államok” és a Szent István-kori egyházmegyék megfelelésére – összefoglalóan ld. THOROCZKAY 2020. 17–18.

¹¹ GALAMBOSI 2020. 3–20.

¹² BUZÁS 2020a. 11–14. (Idézet: 13.); Uő 2020b. 101–136.

1185–1195 között keletkezett, és a Magyar Királyság és egyházmegyéinek jövedelmeit sorolja fel. A püspökök előszámlálásánál a következőt állapítja meg: „a bihari püspök, akinek a székhelyét váradinak nevezik, és akinek ezer márkája van” (*episcopum Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis, habet mille marcas*). Hogy a forrás jól értesült volt a magyarországi egyházmegyék korábbi központjai, elnevezései tárgyában, azt jelzi: ismeri Kalocsa és Bács kapcsolatát, valamint a csanádi (*Sunadiensis*) püspököt marosinak (*Morisensis*) is nevezi.¹³ Éppen úgy, ahogy a 11. század források említik Szent Gellért püspökségét (*Morisenus, Morenenus*).¹⁴

Mi következik a fentiekből: a kelet-magyarországi püspökségek korai történetét tehát nem lehet úgy ábrázolni, miszerint Eger és Bihar egy és ugyanazon korai püspökség lett volna, ennélfogva a Buzás Gergely által továbbszórt történet többi eleme is valószínűtlenné válik.

Az igazsághoz az állhat közelebb, miszerint létezett az egri püspökség – amelynek alapítása nyugodtan eshet az 1000/1001 utáni néhány év valamelyikére, ahogyan azt Galambosi Péter látta, és az Abák törzsének territóriumát ölelte fel – és létezett a bihari, amelynek az alapítását magam némi eséllyel Szent István utolsó éveire keltezem, és a Vata-törzs területére helyezem.¹⁵ Az kétségtelenül feltűnő, hogy Buzás Gergely kutatásainak eredményeképpen Eger jelentős egyházi épületeinek régészeti datálása későbbre helyeződött át, mint az államalapítás évtizedei. Mindez nagyon feltételeken az a középkorkutatásunkban fel-felmerülő elképzelést gyamolíthatja, hogy Aba (Sámuel) királyunk (1041–1044), az Északi-középhegység előterének korábbi törzsi vezetője mégsem volt a kereszténység meggyőződéses híve (és ennélfogva késleltethette az egyházi centrum kiépülését).¹⁶

Valamit viszont kell kezdenünk azzal a zavarba ejtő jelenséggel, hogy mind a 11. század közepi Leodvint, mind a 11. század végi Kálmánt mind egri, mind pedig bihari (illetve váradi) püspökként említik a forrásaink. Erre a kérdésre a napjainkban legérvényesebbnek tűnő választ Koszta László adta meg, tehát, hogy mindkét püspök (folyamatosan vagy egy meghatározott ideig) egyszerre irányíthatta mindkét egyházmegyét. Ennek magyarázatául például jól szolgálhat a püspöki székhelyek kiépítetlensége, illetve az, hogy a 1046. évi pogánylázadás Északkelet- és Kelet-Magyarországon az egyházi struktúrákat nagymértékben tönkretette, de még más érvek is felmerülhetnek.¹⁷ Eger Zsomboly feletti joghatóság pedig Koszta László és Galambosi Péter birtoklástörténeti magyarázata tűnik a legvalószínűbbnek.

Összességül azt mondhatom, hogy a 11. századi egyházszervezetben mindenképpen számolnunk kell mind az egri, mind a bihari (később váradi) püspökségek létezésével, azonban könnyen megeshet, hogy a 11. század második felében több okból is mindkét egyházmegyét egyazon püspök irányítása alá helyezték.

¹³ BARTA – BARTA 1993. 444., ÍF (1116–1205) 283. (ford., bev., jegyz. WEISZ BOGLÁRKÁTÓL).

¹⁴ Delib. 2.; SZEGFŰ 1999. 12.

¹⁵ THOROCZKAY (sajtó alatt).

¹⁶ Aba egyházellenességét legutóbb Kristó Gyula képviselte történeti kutatásunkban a leghatározottabban: KRISTÓ 1984. 159–175., 285–299. Az 1040-es évek királyainak a kereszténységhez való viszonyára összefoglalóan ld. THOROCZKAY 2020. 77–84.

¹⁷ Koszta László nyomán a pogánylázadás következtében kialakult főpaphiánnyal magyarázta Leodvin bihari és egri püspökségét TÓTH 2019. 553, 555.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁKÍF: KRISTÓ GYULA (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999.
- BARTA GÁBOR – IFJ. BARTA JÁNOS (1993): III. Béla király jövedelmei. *Századok* 127. évf. 413–419.
- BUZÁS GERGELY (2020a): *Magyarország korai székesegyházairól*. In: SZŐCS PÉTER LEVENTE (szerk.): *Középkori egyházi építészet Erdélyben VI. Szatmárnémeti*. 7–38.
- BUZÁS GERGELY (2020b): Az Árpád-kori egri püspöki központ kialakulása. *Archaeológiai Értesítő* 145. évf. 101–136.
- Delib.: KARÁCSONYI BÉLA – SZEGFŰ LÁSZLÓ (kiad., ford.): *Elmélkedés. Gellért marosi püspök a három fiú himnuszáról*. Szeged, 1999.
- GALAMBOSI PÉTER (2020): *Az egri püspökség kezdetei*. *Egyháztörténeti Szemle* 21. évf. (2020) 2. sz. 3–20.
- GOMBOS 1937–1938.: ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–IV. Budapest, 1937–1938.
- ÍF (1050–1116): MAKK FERENC – THOROCZKAY GÁBOR (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2006.
- ÍF (1116–1205): THOROCZKAY GÁBOR (szerk.): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2018.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2009): *A nyitrai püspökség létrejötte*. *Századok* 143. évf. 257–318.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2012): Querfurti Brúnó és Azo ostiai püspök (Két külföldi klerikus és a püspökségi szervezet továbbépítése 1009-ben). *Belvedere Meridionale* 24. évf. 4. sz. 22–40.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2013): *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2014): *A bihari püspökség alapítása*. In: ZSOLDOS ATTILA (szerk.): *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Nagyvárad. 41–80.
- KRISTÓ GYULA (1984): Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történelmére vonatkozóan. *Magyar Könyvszemle* 100. évf. 159–175., 285–299.
- MARCHANDISSE, ALAIN (1991): *L'obituaire de la cathédrale Saint-Lambert de Liège (XIe–XVe) siècles*. Bruxelles.
- SRH: EMERICUS SZENTPÉTERY (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Budapest, 1937–1938.
- SZEGFŰ LÁSZLÓ (1999): Még egyszer Szent Gellért prédikációiról. *Aetas* 14. évf. 3. sz. 12–21.
- THOROCZKAY GÁBOR (2019): A középkori Magyar Királyság egyházigazgatásának néhány kérdése. *Egyháztörténeti Szemle* 20. évf. 4. sz. 3–10.
- THOROCZKAY GÁBOR (2020): *A középkori Magyarország (Állam és ideológiák)*. Budapest, ELTE BTK.

THOROCZKAY (sajtó alatt): GÁBOR THOROCZKAY: The Bishoprics and Bishops of King Saint Stephen of Hungary (sajtó alatt).

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ (2019): Püspökök és püspökségek 1046-ban. A Vata-féle pogánylázadás tanúsága. In: Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt (szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. Szeged – Debrecen. 540–558.

HUNYADI SÁNDOR

hunyadi.sanyi93@gmail.com

PhD-hallgató (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

Az erdélyi püspökség és székeskáptalan Kán László vajdasága alatt

The Chapter and the Diocese of Transylvania in the reign of
Ladislaus Kán, Voivode of Transylvania

ABSTRACT

The episcopacy played an important role at the end of the Arpad Age, and the fate of certain dioceses were sealed by the relationships between the bishops and the oligarchs. Thus, at the end of the 13th and at the beginning of the 14th century, both the history of the Chapter and of the Diocese of Transylvania was heavily influenced by the relation between Bishop Peter Monoszló and Ladislaus Kán, Voivode of Transylvania. In my article, I aim to survey the relationship of the Diocese and the Chapter of Transylvania, beginning with Bishop Peter Monoszló, with the later Voivode of Transylvania, Ladislaus Kán, elaborately presenting the signs which may imply a harmonic relation between the bishop and the voivode, the economic conflict with the chapter, and the difficulties the chapter had to face following the death of Peter Monoszló: the difficult election and confirmation of his successor, Bishop Benedict, and the lawsuits against the Transylvanian Saxons.

KEYWORDS

Chapter of Transylvania, Diocese of Transylvania, church history, voivode of Transylvania

DOI 10.14232/belv.2021.1.3

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Hunyadi Sándor (2021): Az erdélyi püspökség és székeskáptalan Kán László vajdasága alatt.

Belvedere Meridionale vol. 33. no. 1. 19–46. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A tizenharmadik század, s különösen annak utolsó harmada a Magyar Királyságban tartományuraságok, oligarchahatalmak kialakulásának az időszaka volt. Ezek kialakulása szempontjából két legfontosabb bázisuknak egyrészt a világi nagybirtok tekinthető, amely elsősorban a foglalások révén erősödött meg, másrészt pedig a tizenharmadik század második felében meg erősödött magánfamilia. Ezek mellett az oligarcháknak¹ volt valamilyen közjogi méltósága is, amelyet betöltöttek – Kán nembeli László esetében ez az erdélyi vajdai és a szolnoki ispáni cím –, mindezek jogi mázt adtak magánjellegű intézkedéseiknek,² amelyek a törvényes formákhoz mindig is jobban ragaszkodó egyháziakkal szemben bizonyultak fontosnak. Ha azonban az oligarchák és az erdélyi egyház viszonyáról szeretnénk átfogó képet kapni, akkor, bár hazai történetírásunk alaposan körüljárta az oligarchák és tartományaik kérdését, nincs olyan tanulmány, amely kimerítő választ adna a kérdésünkre.³ Jelen írás tárgya ezért elsősorban Kán nembeli László és az erdélyi egyházak – különösen az erdélyi püspökség és az erdélyi káptalan – kapcsolata vajdaságának mintegy 20 éve alatt.

1. KÁN NEMBELI LÁSZLÓ ÉS AZ ERDÉLYI PÜSPÖKSÉG

IV. Béla és V. István küzdelmét követően a magyarországi egyházak igen keserves tapasztalatokat szereztek az anarchiáról, elsősorban a maguk kárán, nem csoda tehát, hogy a főpapok közül kerültek ki azon csoportosulások vezetői, akik megelégték az ország romlását. Ennek első lépéseként 1277-ben nagykorúvá nyilvánították IV. Lászlót, aki esküt tett a béke megbontóinak

¹ A tartományúr és oligarcha fogalmának szétválasztására ZSOLDOS 2012. 347–354. Ezt a terminológiai megkülönböztetést használom jelen dolgozatban is, azonban az oligarchák territóriumait, a körülményes kifejezéseket kerülendő, tartományuraságnak nevezem. Jelen dolgozatban ezt a kényelmetlennek nevezhető terminológiai helyzetet az oldja fel, hogy a tartományuraságként csak a Zsoldos Attila által bevezetett oligarcha fogalomnak megfelelő személyek territóriumait nevezem.

² KRISTÓ 2002. 312.; Kán nembeli László nevében 18 oklevél vagy oklevélemelés maradt fent, ezek mindegyikében szerepel László erdélyi vajda és a legtöbben szolnoki ispáni címe. Ez is mutatja, hogy hatalmának közjogi méltósága adott legalitást (KRISTÓ 1983. 283.)

³ Kristó Gyula alapvető munkájában ugyan tárgyalja a tartományurak és az egyház viszonyát, de csak röviden. KRISTÓ 1979. 172–178. A román történetírás sokat emlegette Kán nembeli Lászlót, mert a korábbi évtizedekben, de olykor még manapság is, az Erdély és Magyarország feltételezett külön fejlődésének exponensét látta benne. Kritikájára lásd: KRISTÓ 1983. 294–299.; Legújabbban Tudor Sălăgean foglalkozott Kán nembeli Lászlóval, azonban a román történetírás az egyházi viszonyokra sokkal kevesebb figyelmet fordított (SĂLĂGEAN 2007., magyar nyelvű ismertetésére lásd: HEGYI 2010.a).

rendszabályozására.⁴ Forrásaink rámutatnak arra, hogy a bencés apátságok mennyire ki voltak téve a világiak foglálásainak, hatalmaskodásainak, nem egyszer azt is lehetetlenné téve, hogy törvényes apát kerüljön egy-egy apátság élére. Az 1279. évi budai zsinat többek között arról rendelkezett, hogy világi embereknek tilos a javadalmakat saját embereik számára lefoglalni. Így a nehéz állapotok között jóformán magukra maradtak az egyes apátságok.⁵ Balázs, a veszprémi egyházmegyében fekvő Almad apátja 1282-ben arról panaszkodott a veszprémi káptalan előtt, hogy az elmúlt időszak háborúskodásai miatt monostora végső szegénységre jutott.⁶ Az Árpád-kor végére, különösen III. András uralkodása alatt, valamint a halálát követő interregnum idején a magyar püspöki kar jelentős szerepet töltött be. Kovács Mihai megjegyzi, hogy „anyagi helyzetük, spirituális tekintélyük, kiváló képzettségük, nem utolsósorban egységes fellépésük révén a magyar püspökök még a trón betöltését vagy a királyság külpolitikai orientációját is tudták befolyásolni.”⁷ A Magyar Királyság püspökeinek, illetve hatalmuknak a jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy már az 1270-es években világi érdekcsoporthoz kötődő püspökök voltak az egyházi előkelők sorában, például „Kőszegi” Péter veszprémi püspök, Kán nembeli Miklós, Kán nembeli László nagybátyja, aki erdélyi kanonokból lett választott esztergomi érsek.⁸ De ide vehetjük a bennünket különösen érdeklő Monoszló nembeli Péter erdélyi püspököt is.⁹ III. András uralkodása alatt tovább növekedett a püspökök befolyása,¹⁰ ugyanakkor már egy másik folyamat is megfigyelhető. A király és a királyné támogatását is élvező Balog nembeli Pál pécsi püspök¹¹ esetében az uralkodói segítség mellett a Baranyában tartományúri hatalom kiépítésére törekvő Kőszegiek támogatását is bírnia kellett megválasztásához, sőt későbbi adatok is szólnak a püspök és az oligarcha együttműködéséről.¹² Ez utóbbi jelenség összefügg azzal, hogy a 13–14. század fordulóján táján élessé vált politikai pártharcokban a hatalmi befolyás és presztízs növelése egyik hatásos módjának számított az egyházi élet irányítása, illetve a felette megszerzett világi ellenőrzés.¹³

Hasonló folyamatok figyelhetőek meg Erdélyben is. Kán nembeli László erdélyi vajdai titulusára a legkorábbi említésünk 1295-ből van.¹⁴ A fentebb említettek közül következik, hogy az erdélyi káptalan történetét ebben a korszakban a püspök és az erdélyi vajda kapcsolatának keretében kell értelmeznünk. Azonban ahhoz, hogy megérthessük és tárgyalhassuk a vajda és az ekkor erdélyi püspöki székben ülő Monoszló nembeli Péter kapcsolatát, röviden át kell tekintelnünk a püspök életét.

⁴ ZSOLDOS 2015. 183–193.

⁵ ERDÉLYI – SÖRÖS 1903. 12–14.

⁶ HERVAY 2001. 477.

⁷ KOVÁCS 2015. 1.

⁸ ZSOLDOS 2011.a 335.; Kán nembeli Miklóst kétszer választották meg esztergomi érseknek, de pápai megerősítést nem kapott. A pápai vizsgálat szerint az esztergomi kanonokok fenyegetés hatására választották meg érseknek, mivel azokat egész napon át étlen-szomjan a székesegyházba bezárva tartotta. Erőszakossága több területen is megnyilvánult, harácsolással, gyújtogatással, gyilkossággal, műveletlenséggel vádolták. ERD. OKM. I. 350., 358. sz.; KRISTÓ 2002. 265.

⁹ ZSOLDOS 2011.a 344.

¹⁰ GERICS 1987. 283–309.; HOMONNAI 2003. 33–48.

¹¹ ZSOLDOS 2011.a 342.

¹² KOSZTA 2009. 85–86.

¹³ KRISTÓ 2002. 272.

¹⁴ ZSOLDOS 2011.a 40.

Péter Monoszló nembeli Gergely fia, két testvérével, Egyeddel és Gergellyel V. István embereiként tűntek fel az 1260-as években, fényes karriert futottak be, és a király haláláig fontos udvari tisztségeket viseltek.¹⁵ Péter 1266-tól az ifjabb király alkancellárja, majd 1270-től erdélyi püspök volt. Bár családja hatalmának csúcspontját V. István uralkodása jelentette, Péter ezt követően is aktív részese maradt a magyarországi politikai életnek. 1270. május 2. előtt választott erdélyi püspök, június 13-ára már a pápai megerősítést is elnyerte.¹⁶ Már V. István uralkodása alatt az erdélyi egyház korábbi kiváltságainak megerősítését kérte, valamint újabb adományokat szerzett a királlyal való személyes kapcsolatait kihasználva, nemcsak a püspökség, hanem a káptalan számára is.¹⁷ IV. László uralkodásának elején Péter püspök testvérei lázadásának köszönhetően rövid időre háttérbe szorult és nem számíthatott a trón támogatására, de 1275-ben már újra kérelemmel járult a királyhoz¹⁸ egy korábbi adomány megerősítését kérvényezve.¹⁹ Ezen oklevél alapján Péter püspök már 1270–1272 között megkapta adományként Kolozsvárt, így a püspökség birtokaival két tűz közé szorította a kolozsmonostori apátságot, és egy olyan birtokcserét kényszerített ki, amelynek köszönhetően Kolozs megye nyugati felében összefüggő püspöki uradalom jöhetett létre.²⁰

Ezt az időszakot követte az erdélyi püspökség védelmi erejének fokozása, Péter püspök várszerzési és -építési programja.²¹ Az erdélyi egyházfő nem elégedett meg a korszerűtlen ispánsági földvárakkal, kővárakat építtetett. 1276-ban a káptalantól haláláig vagy addig, amíg az erdélyi püspöki székekben ült, megkapott tótfaludi magaslaton megkezdte Szentmihálykő várának építését.²² Szintén ekkor (1282–1300 között) épülhetett a szászfenesi ún. Leányvár.²³ Véleményem szerint a püspök véderejének fokozása mögött nem kell konkrét ellenfelet látni, a korszakban a várépítés elengedhetetlen tartozéka volt az alakuló birtoktömböknek, márpedig

¹⁵ ZSOLDOS 2011. a 299., 304.

¹⁶ ERD. OKM. I. 284. sz.

¹⁷ Uo. I. 287., 291., 310., 315. sz.; TEMESVÁRY 1922. 53.

¹⁸ KOVÁCS 2015. 2.; TEMESVÁRY 1922. 55.

¹⁹ ERD. OKM. I. 298., 339. sz.

²⁰ JAKÓ 2001. 107.; Ha figyelembe vesszük Jakó Zsigmond azon érvelését, amely szerint a kolozsmonostori bencés apátság a tatárjárás során elpusztult és csak az 1280-as években alapították újra és népesítették be szerzetesekkel (JAKÓ 1990. 20–24.), akkor az sem zárható ki, hogy az 1270–1272 között kapott birtokadomány az erdélyi püspöki birtokok terjeszkedésének új irányát jelöli ki, azaz Péter püspök célja az egykor az apátság birtokában levő földek megszerzése lehetett. Az apátság ügyében való tisztánlátást nehezíti, hogy Moys fia Moys lázadása idején Ákos nembeli Berzethe János elfoglalta Kolozsmonostort, apátját fogságra vetette, valamint az apátság okleveleit elpusztította (Uo. 25–26.). Így a tizenharmadik század végéig hiteles forrásokkal nem rendelkezünk az apátságot illetően.

²¹ KOVÁCS 2015. 12.

²² ERD. OKM. I. 341. sz.

²³ Kovács Mihai megjegyzi, hogy „a püspöki várak építése ebben a korszakban valószínűleg a püspökség klasszikus ellenfeleinek, a szász közösségnek és a kolozsmonostori apátságnak az ellenőrzésére irányult” (KOVÁCS 2015. 12.). Bár a korábbi időszakban nem példátlan az erdélyi püspökök és a kolozsmonostori apátság összetűzése (ERD. OKM. I. 122. sz.), Kovács érvelésének ellentmond Jakó azon megjegyzése, amely szerint a tatárjárás idején elpusztult monostort 1280 táján telepíthették be újra, és népesíthették be ismét szerzetesekkel, azonban az első hiteles adatunk 1299-ből maradt fenn. (Uo. I. 584. sz.; JAKÓ 1990. 20–24.). Így a szászfenesi ún. Leányvár építésének háttérben véleményem szerint nem az amúgy is meggyengült bencés apátság elleni védekezés szándéka állt, hanem – ahogy azt Tudor Sălăgean is megjegyezte – a jó stratégiai elhelyezkedés volt a fontos, különösen a káptalan birtokainak védelme szempontjából. (SĂLĂGEAN 2016. 171.) Fügedi Erik szerint lehetséges, hogy Leányvár építése a Szamos menti rablóvárak lerombolásával állt kapcsolatban, amiért IV. László király jutalomban részesítette az erdélyi püspököt. (FÜGEDI 1977. 133.)

mind az erdélyi káptalan, mind a püspökség jelenléte meghatározó a térségben.²⁴ A fentiek mellett az is feltételezhető, hogy amikor Lodomér váradi püspök, a későbbi esztergomi érsek konfliktusba került a Geregyékkel, az erdélyi püspök, mint szövetségese támogatta az ellenük induló királyi hadakat.²⁵

Az 1277. évi szász támadást követően az erdélyi püspökség és a káptalan több ízben kapott adományt a királytól. 1279 nyaratól 1280 októberéig Péter Budán, majd Esztergomban tartózkodott Fülöp fermói püspök, legátus,²⁶ illetve Lodomér esztergomi érsek oldalán. 1282. évi okleveles adatunk szerint Péter püspök kérésére IV. László nemcsak megerősítette IV. Béla és V. István korábbi adományát, hanem ki is terjesztette azt, a püspökség összes birtokára.²⁷ Így az erdélyi püspök birtokán élők mentesültek a vajdai és más megyésispánok joghatósága alól.²⁸ 1287-ben Lodomér megbízta Péter erdélyi püspököt, hogy használja fel a lelki hatalmát a királyné jövedelmeinek a visszaszerzésére, s az esetleg vonakodó beszterceieket egyházi tilalommal sújtsa.²⁹ Szintén 1287-ben helyezte az erdélyi székeskáptalan élére rokonát, Bó nembeli István fia Mihály mestert, hogy kézben tartsa a testületet és támogassa az egyházmegye kormányzásában.³⁰

Jól jellemzi Monoszló nembeli Péter habitusát az ugoicsai tized ügye. II. András uralkodásától az egri püspök joghatósága alá tartoztak az ugoicsai, beregi és máramarosi területek. Később ezt erősítette meg IV. Béla, majd V. István is. Azonban, amikor 1288-ban Borsa nembeli Kopasz bitorolta az ugoicsai tizedet, Péter püspök perre vitte a tized ügyét, amit IV. László (véltetően a máramarosi tizeddel együtt) az erdélyi püspöknek ítél.³¹ Az ügy itt nem ért véget. A 13. század végén jelentős népesség települt ide, feltehetőleg az egri püspökség területéről. A várható tizedjövedelmek miatt Hontpázmány nembeli András egri püspök kijárta III. András királynál, hogy rendelje a máramarosi területet az ő joghatósága alá. 1299-ben Péter püspök amiatt panaszkodott, hogy András egri püspök temetőket szentel Máramarosban, ami jog szerint az erdélyi püspököt illette. III. András először az egri püspöknek ítélte Máramarost, majd az erdélyi püspök tiltakozása miatt visszavonta döntését, a kalocsai érsek elé (mint metropolita elé) utalva az ügyet. Az egri püspök azonban nem jelent meg a kalocsai érsek előtt, majd a helyi nemesség körében tartott vizsgálatot követően a király az erdélyi püspök joghatósága alá utalta a területet.³² András püspök újabb eljárást indított, erre válaszul Péter erdélyi püspök a Szentszékhez fellebbezett. Ezt azzal indokolta, hogy világi bíróság nem ítélni egyházi ügyekben.³³ A per további lefolyása okleveles adatok híján nem rekonstruálható, Máramaros, Bereg és Ugoicsa északi része kisebb megszakításokkal a középkor végéig az egri püspök joghatósága alatt maradt, Ugoicsa déli része pedig az erdélyi egyházmegyéhez tartozott. 1346-ban Szécsi András püspök még

²⁴ Kovács 2019. 298–299.

²⁵ Kovács 2015. 7.

²⁶ Fermói Fülöp legátus személyére, tevékenységére Kovács V. 2019.

²⁷ ERD. OKM. I. 391. sz.; TEMESVÁRY 1922. 69–70.

²⁸ Az erdélyi vajdák joghatóságára JANITS 19–29.

²⁹ MES II. 224–225.; ERD. OKM. I. 431. sz.; TEMESVÁRY 1922. 74–75.

³⁰ Uo. 85.

³¹ ERD. OKM. I. 440. sz.; Kovács 2015. 7., 9.; TEMESVÁRY 1922. 77–79.

³² DF 277 216.; ERD. OKM. I. 581. sz.; TEMESVÁRY 1922. 94–95.; A joghatósági vita előzményeire KRISTÓ 1988. 493–497.

³³ ERD. OKM. I. 592. sz.; TEMESVÁRY 1922. 96.

tett egy kísérletet Máramaros visszaszerzésére,³⁴ de az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék adatai szerint Máramaros már az egri püspökséghez tartozott.³⁵ Esetünkben azonban nem a per végkimenetele a leglényegesebb, hanem az, ahogy annak menete fényt vet Monoszló nembeli Péter udvari befolyására, egyházi jogi jártasságára és széles körű kapcsolataira.³⁶ Ugyancsak 1288. évi adat szerint Péter püspök megszerezte Mikola fiainak bizonyos birtokait, amíg azok meg nem fizetik a püspöknek okozott károkat.³⁷

IV. László halálát követően III. András uralkodását támogatta, az 1290. és 1298. évi országgyűléseken is részt vett, az országgyűlések határozatait kihirdető oklevelek méltóságsorában a harmadik helyen áll.³⁸ Mindemellett az új király 1291. évi gyulafehérvári látogatásakor megerősítette az erdélyi püspökség és az erdélyi káptalan korábbi kiváltságait.³⁹ Az 1290-es években a püspök anyagi helyzete is egyre kedvezőbbé vált, ezt mutatják az újabb birtokvásárlások, valamint a gyulafehérvári székesegyház építésének költségei is.⁴⁰ Mindezek alapján, amikor Kán nembeli László 1295-ben megszerezte az erdélyi vajdai címet, az erdélyi püspök bizonyosan egyike volt a legnagyobb erdélyi birtokosoknak. Azt, hogy az erdélyi püspökség anyagi tekintetben is az erdélyi politika komoly tényezője lett, nagymértékben segítették Monoszló nembeli Péter politikai tapasztalatai és udvari összeköttetései.⁴¹

Meglátásom szerint Péter erdélyi püspök és Kán nembeli László vajda kapcsolata a kisebb konfliktusok ellenére alapvetően harmonikusnak tekinthető. Már Pór Antal 1891. évi tanulmányában arra jutott, hogy az erdélyi egyház a püspök és a vajda jó kapcsolatának köszönhetően nem szenvedett jelentős pusztulást.⁴² Pór meglátása szerint Péter püspök felismerte, hogy sem a püspök, sem a káptalan ereje nem elégséges a százszokkal szemben, ezért olyan vajdáról kell gondoskodni, akinek a tehetsége és az ereje is megvan ahhoz, hogy az erdélyi egyházat és annak birtokait megvédje.⁴³ Mindez persze alapvetően megkövetelte a vajdai és püspöki hatalom együttműködését. Mindketten elismerték és támogatták III. András uralmát, 1298 nyarán részt

³⁴ ERD. OKM. III. 336. sz.

³⁵ Az egri és az erdélyi püspök pereskedésére Máramaros (megye) fölött lásd még HEGYI 2010.b 3., Kovács 2019. 307.

³⁶ Kovács 2015. 10.; Monoszló nembeli Péter kapcsolataira utal az az adatunk is, hogy Lodomér esztergomi érsek és János kalocsai érsek szintén megfordultak V. István ifjabb királyi kancelláriájában (Uo. 5.).

³⁷ Kovács 2015. 7.; Minden bizonnyal Mikola fiai megfizették a püspöknek a rájuk kiszabott 160 márka bírságot, nem kizárható, hogy Péter püspökségének második felében megfigyelhető építkezések és birtokvásárlások egy részét ebből finanszírozta. Kovács 2019. 303.

³⁸ ERD. OKM. I. 472., 570. sz.

³⁹ Uo. 472–474. sz.

⁴⁰ Uo. 480., 489., 537. sz.; TEMESVÁRY 1922. 84–85.

⁴¹ JAKÓ 2001. 107.

⁴² PÓR 1891. 434.

⁴³ Uo. 438.; Sälägean szerint a püspök aktív birtokszerzési, várépítési politikája, valamint az, hogy ekkor az erdélyi káptalan (Bó nembeli Mihály), valamint 1294-től a székely ispánság (Bó nembeli Fogas Péter [ZSOLDOS 2011.a 239.]) élén is rokonai álltak arra utal, hogy Erdélyt a családja hatalma alá akarta hajtani (SÄLÄGEAN 2016. 170–171.). Véleményem szerint azonban nem beszélhetünk a püspök ilyen jellegű szándékairól, ennek ellentmond a korábbi vajdákkal való kapcsolata (Kovács 2015. 7–9.), valamint az is, hogy Fogas Péter mindössze néhány évig volt székely ispán, illetve, hogy Bó nembeli Mihály 1296-ban zágrábi püspök (ZSOLDOS 2011.a 103.) lett. Mindez csupán arra enged következtetni, hogy a püspök igyekezett biztosítani az egyházi birtokok védelmét, miközben támogatta rokonait a különböző egyházi és világi tisztségek betöltésében.

vettek az országgyűlésen.⁴⁴ Minden jel szerint III. András 1300 nyarán Kán nembeli Lászlót is bevonta abba a megállapodásba, amely szerint a király törvényesítette az együttműködésre kész oligarchák helyi hatalmát.⁴⁵

Az első adatunk a püspök és a vajda közötti ellentétre egy 1300. évi oklevélből származik. Eszerint a vajda erőszakoskodott a hunyadi és hátszegi egyházakkal, amiért a püspök és káptalan VIII. Bonifác pápánál (1294–1303) panaszt tettek.⁴⁶ Egy másik oklevél szerint Csete Lőrinc hátszegi ispán a vajda tudtával akadályozta az erdélyi egyháznak járó tizedek beszédését. Minden bizonnyal a püspök és a vajda politikai együttműködése nem vetett gátat a gazdasági érdekek ütközésének, ami jelen esetben a vajda és az erdélyi káptalan gazdasági ellentétéhez vezetett.⁴⁷

III. András halálát követően Péter püspök érdekelt volt a trón gyors betöltésében, míg az interregnum László vajda helyi hatalma növekedésének kedvezett. Az utolsó Árpád-házi uralkodónk halála, már csak Monoszló nembeli Péter udvari kapcsolatainak köszönhetően is, kihátással volt a püspök és a vajda közötti erőviszonyra. Az ezt követő években nincs rá adatunk, hogy Kán nembeli László szerepet vállalt volna a magyarországi trónkövetelők támogatásában, feltételezhetően az 1301–1306 közötti években magánhatalmát erősítette.⁴⁸

Monoszló nembeli Péter pártállása nehezebben ítélnél meg. Temesváry János szerint az erdélyi püspök Vencel királyt (1301–1305) támogatta, és részt is vett a koronázásán, és csak a *Spectator omnium* kezdetű bulla kiadását követően állt I. Károly (1308–1342) pártjára. Mindezt az támasztja alá, hogy az erdélyi püspök nem vett részt a Boccasini legátus által összehívott budai zsinaton (1301), valamint az 1302-ben tartott pozsonyi zsinaton.⁴⁹ Kovács Mihai véleménye szerint viszont Péter püspök kezdettől fogva Károly királyt támogatta. Mindezt azzal támasztja alá, hogy rokona (és egykori erdélyi prépost) Mihály zágrábi püspök mindvégig I. Károly támogatói között volt. Egy 1302. évi oklevél tanúsága szerint Péter püspök 100 márkát szánt Boccasini legátus költségeire, ezt azonban az idők viszontagságai miatt nem tudta eljuttatni a Szentszékhöz.⁵⁰ Mindezek mögött Kovács egy I. Károlyt támogató, de kiváró politikát sejtet.⁵¹

Véleményem szerint azonban Kovács Mihai érvelése nem bizonyítja minden kétséget kizáróan, hogy Péter püspök a kezdetektől I. Károlyt támogatta volna. Kristó Gyula szerint, bár a nemzetségevek divatja csak a 14. század közepével hagyott alább, a 13. század második felében a nemzetségek burkában nagy önállósággal rendelkező, más nemzetségekhez nem igazodó családok születtek meg. Ezt Kristó számos adattal támasztja alá: például 1301-ben Csák nembeli Máté és első unokatestvére, Márk fia, István 1301-ben ellentétes politikai csoportosulásokhoz kapcsolódtak. A rozgonyi csatában pedig az Aba nem több ága is fegyveresen lépett fel az Amadé-fiak ellen. Héder nembeli Köcski Sándor hadjáratot vezetett a király megbízásából a

⁴⁴ KOVÁCS 2015. 8.; KRISTÓ 1983. 288.

⁴⁵ ZSOLDOS 2016. 202.; az egyezmény hátterére és részleteire ZSOLDOS 2011. b 289–299.

⁴⁶ DF 277 177.; ERD. OKM. I. 593. sz.

⁴⁷ KOVÁCS 2016. 96.; Csete Lőrinc hátszegi ispánságára DF 277 428. (Datálására Kovács 2016. 91–92.)

⁴⁸ KRISTÓ 1983. 288.

⁴⁹ TEMESVÁRY 1922. 100–106.

⁵⁰ ERD. OKM. II. 18. sz.;

⁵¹ KOVÁCS 2015. 6.

Héder nembeli Kőszegiek ellen.⁵² Monoszló nembeli Egyed, Gergely és Péter minden jel szerint próbálták elkülöníteni magukat oldalági rokonaiktól, a nemzetség többi ágától. Ezen törekvésüket mutatja azon néhány oklevél is, amelyben Egyed, Gergely és Péter püspök *de genere Thome bani* vagy *de Filek* néven jelentek meg. Erre utal az is, hogy Egyed önállóan rendelkezett javairól, és ezzel kizárta az oldalági rokonait az öröklésből.⁵³ Mindezek alapján abból, hogy Mihály zágrábi püspök mindvégig I. Károlyt támogatta, nem következik egyértelműen, hogy Péter erdélyi püspök is így tett volna. A legátus költségeire szánt – de a legátushoz akkor el nem jutott – 100 márkát sem tartom kizárólagos érvnek I. Károly támogatása mellett. Maga Kovács jegyezte meg, hogy III. András támogatásától eltekintve Monoszló nembeli Péter nem tért el a pápaság politikai elképzeléseitől. Figyelembe véve azt a tény, hogy az 1277. évi Gyulafehérvár elleni szász támadást követően a még mindig kiközösített szászoknak több templomot és oltárt is szentelt, Péter püspök személyiségével összeegyeztethetőnek tűnik, hogy Vencel király támogatása esetén is megfizette volna a Boccasini legátus költségeire szánt 100 márkát.⁵⁴

Az erdélyi püspöknek ezen pártállását valószínűsíti az Anjoukat támogató Bicskei Gergely és a magyar főpapság között levő ellentét is. Információink szerint Vencelt 11 püspök jelenlétében koronázták meg, és bizonyára nem számolhatunk az Anjou-párti választott esztergomi érsekkel, az üresedésben lévő nyitrai püspökség későbbi Károly-párti püspökével Jánossal, Bő nembeli Mihály zágrábi és Pál pécsi püspökkel, így a számok alapján Vencel koronázásakor még számolhatunk Monoszló nembeli Péter támogatásával Vencel oldalán. 1302. szeptember 10-én János nyitrai püspök számára tett adományt csak István kalocsai érsek, Mihály zágrábi, Pál pécsi és Miklós boszniai püspökök írták át,⁵⁵ minden bizonnyal ekkor ők alkották a püspöki karban Károly pártját. 1303-ban, amikor VIII. Bonifác maga elé idézte a magyar trónért versengő Vencelt és Károlyt, utóbbi képviselői között találjuk István kalocsai érseket, Mihály zágrábi, Tivadar győri és Benedek veszprémi püspököt, valamint Tamás esztergomi, Domokos váci és Miklós vasvári prépostot, valamint István erdélyi (minden bizonnyal gyulafehérvári) főesperest,⁵⁶ utóbbi bizonyára az erdélyi püspök jóváhagyásával. Tehát Péter püspök 1303 tavaszán már I. Károlyt támogatta. Tivadar győri és Benedek veszprémi püspökök is a *Spectator omnium* kiadását megelőzően állhattak át I. Károly pártjára, csakúgy mint a régi püspökök sorához tartozó Háb váci, Imre váradi és András egri püspökök.⁵⁷ A fenti érvek alapján, jómagam úgy látom, hogy Bő nembeli Mihály pártállását Monoszló nembeli Péter pártállásának megítélésénél nem tekinthetjük kizárólagosnak, minden bizonnyal kezdetben Hontpázmány nembeli János kalocsai érsek befolyása alatt Vencelt támogatta, majd János halála után, de még a *Spectator omnium* kezdetű bulla kiadása előtt állt I. Károly pártjára régi püspöktársaival együtt.

1304-ben Monoszló nembeli Péter is aláírta a magyar király és Rudolf osztrák herceg közötti egyezményt.⁵⁸ Mindez Kán nembeli László I. Károly iránti semlegességére, illetve arra enged következtetni, hogy az erdélyi vajda nem gátolta a püspököt az országos politikában való

⁵² KRISTÓ 1979. 148.

⁵³ KOVÁCS 2015. 2–4.

⁵⁴ TEMESVÁRY 1922. 85.

⁵⁵ ANJOU-OKLT. I. 279. sz.

⁵⁶ KISS 2018. 1359.

⁵⁷ RÁCZ 2020. 137–138.

⁵⁸ ANJOU-OKLT. I. 644. sz.

részvételben.⁵⁹ A püspök szabad mozgásterére utal Varga Tibor Róbert azon észrevétele is, miszerint Monoszló nembeli Péter Kán nembeli László gyámkodása nélkül tudott ellátni igazságszolgáltatási feladatokat, azaz eljártak papi jövedelmeket, végrendeleti és örökségi jogeseteket, valamint hozományt, hitbért, jegyajándékot és leánynegyedet érintő ügyekben.⁶⁰

A püspök és a vajda jó kapcsolatát támasztja alá egy 1306. évi oklevél.⁶¹ Eszerint Vince kalocsai érsek pápai felhatalmazással utasította Péter erdélyi püspököt, hogy a vajdát és az erdélyi egyházmegye lakóit helyezze egyházi tilalom alá. A kalocsai érsek célja az lehetett a Kán nembeli László által bitorolt Krassó megyei Almás birtok visszaszerzése mellett, hogy a vajdát I. Károly pártjára állítsa.⁶² Péter püspök azonban elutasította a „*frater*” vajda kiközösítését, ehelyett fellebbezett a Szentszékhez, arra hivatkozott, hogy a kalocsai érsek a pápától kapott mandátumot vele hivatalos formában nem közölte, valamint hogy az ország előkelői 1307. májusáig fegyverszünetet kötöttek.⁶³ Vince kalocsai érsek az ítéletét ki nem hirdető Pétert is kiközösítette, azonban ezt 1307. január 20-án kelt levelében I. Károly és Csák Ugrin⁶⁴ kérésére visszavonta, továbbra is fenntartva az előző levelében Lászlóra és az erdélyi egyházmegyében levő vármegyék lakóira kimondott kiközösítést.⁶⁵

A szakirodalomban azonban felmerült, hogy az 1306. évi oklevél, amelyben Péter erdélyi püspök kifejezi nemtetszését a vajda kiközösítésével szemben, nem a püspök, hanem Kán nembeli László és Bogátradvány nembeli János kükkülei főesperes kezdeményezésére készült. Ez alapján Tudor Sălăgean azt feltételezi, hogy János főesperes az idős és beteg püspöktől átvette az erdélyi egyházmegye kormányzását. Az említett főesperes 1303–1306 között a vajdai kancelláriát vezette, majd 1306–1307 között a püspök kancelláriáját, 1306-ban pedig Péter püspök ügyvédjeként tűnt fel. Véleményem szerint, a vajda Péter püspök idején nem kormányozhatta saját emberével az erdélyi egyházmegyét, ugyanis azt sem a püspök, sem az erdélyi káptalan nem tűrte volna szó nélkül. Ezt támasztja alá az is, hogy 1300-ban a hunyadi és a hátszegi egyházakon erőszakoskodó Lászlóval szemben az erdélyi püspök és a káptalan panaszt emelt.⁶⁶ Monoszló nembeli Péter halálát követően a káptalan sem tűrte szó nélkül, hogy a vajda saját fiát ültesse a püspöki székbe, ez utóbbi esetet a későbbiek során még részletesen tárgyalom.⁶⁷ Mivel János kükkülei főesperes szolgálatairól Monoszló nembeli Egyed örökösei, Aba nembeli Lőrinc fiai is megemlékeztek egy oklevélben, sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy János főesperes az amúgy is együttműködő püspököt és vajdát is szolgálta.⁶⁸ Arra, hogy János kükkülei főesperes

⁵⁹ Zsoldos Attila tanulmányában Kán nembeli Lászlót az uralkodóhoz hűséges oligarchák csoportjába sorolja, hiszen sose volt fegyveres konfliktus az erdélyi vajda, illetve I. Károly között. Az egyetlen „konfliktus” a Szent Koronát illetően volt, hiszen László az időközben kezére került korona átadásának árát igyekezett minél magasabban megszabni. (ZSOLDOS 2017. 28.).

⁶⁰ VARGA 2003. 219.; ANJOU-OKLT. I. 28., 36., 82., 86., 344., 361., 383., 649., II. 244–245., 311., 165. sz. Az ilyen esetek az egyházi bíróságok hatáskörébe tartoztak, világi bíróságok nem foglalkoztak velük, így ezek a perek önmagukban nem, csak a püspökök és oligarchák kapcsolatának viszonylatában utalnak az előbbi mozgásterére.

⁶¹ ANJOU-OKLT. II. 92. sz.; ERD. OKM. II. 54. sz.

⁶² ÚDVARDY 1991. 184.

⁶³ ERD. OKM. II. 54. sz.; TEMESVÁRY 1922. 108.

⁶⁴ Csák Ugrin személyére KRISTÓ 1999 41–62.; GALAMBOSI 2017. 289–322.

⁶⁵ ANJOU-OKLT. II. 114. sz.; ERD. OKM. II. 57. sz.; KRISTÓ 2002. 314.

⁶⁶ ERD. OKM. I. 593. sz.

⁶⁷ Uo. II. 94. sz.

⁶⁸ ANJOU-OKLT. IV. 679. sz.; KOVÁCS 2015. 8.

nem a vajda familiárisainak egyike volt, utal az a tény is, hogy a főesperes Péter püspök halálát követően I. Károly kancelláriájában tevékenykedett.⁶⁹

A püspök és a vajda jó kapcsolatára utal Benedek domonkos perjellel való együttműködésük is. Péter halála után Kán nembeli László először saját fiát akarta a püspöki székbe ültetni,⁷⁰ majd a káptalan tiltakozására és Gentilis pápai legátus nyomására másik két jelöltet állított, akik közül az egyik Péter ágostonos perjel, a másik Benedek budai, korábban gyulafehérvári domonkos perjel volt. Mindez önmagában feltételezi a vajda és Benedek jó kapcsolatát. Arra is van adatunk, hogy Péter püspök szoros kapcsolatot ápolt e két szerzetesrenddel, többször ők adtak ki oklevelet a püspökség peres ügyeiben.⁷¹ Benedek ózdi főesperes szerint a később megválasztott püspök *amicus ac consiliarius bone memorie Petri olim episcopi Transilvani* volt.⁷² Ezek alapján Benedek perjel János kükkülei főespereshez hasonlóan mind a vajda, mind az erdélyi püspök bizalmasa lehetett.⁷³

Kán nembeli László 1307-ben, még Péter püspök halála előtt elfogta a trónkövetelő bajor Ottót (1305–1307), ez alkalommal került a kezébe a Szent Korona is.⁷⁴ Az esetet követően 1308. február 19-én a szebeni szász egyetem a sebesi szász dékánuság papjaival együtt fegyveresen támadt az erdélyi egyházra.⁷⁵ Ezzel a támadással a szászok Ottó bebörtönzését is meg kívánták torolni, azért éppen a káptalanon, mert Ottó herceg elfogatásában Péter püspök közreműködését vélték felfedezni.⁷⁶ Véleményem szerint Péter püspök Ottó elfogatásában való vélt vagy valós közreműködésétől függetlenül maga a vád, amely szerint értelmi szerzője volt a bebörtönzésnek, is mutatja a püspök és a vajda harmonikus viszonyát.

1307. november 27-én meghalt Péter püspök, amely gyökeres változást eredményezett az erdélyi egyház és a vajda viszonyában. A 13. század elejére az egyházmegye vezetőjének megválasztása kizárólagosan a székeskáptalanok kanonokjait illette meg. A gyakorlatban azonban csak a király által püspöknek felterjesztett klerikust választották meg, jogilag legitimálva az uralkodó akaratát. A 13–14. század fordulóján a királyi hatalom meggyengülésének következtében a magyar székeskáptalanok élhettek (volna) a püspökválasztás jogának tényleges lehetőségével, azonban ekkor az oligarchák tettek kísérletet arra, hogy befolyást gyakoroljanak a püspökválasztásra, hiszen saját területükön már uralkodói jogokat is rendre kisajátítottak.⁷⁷ Így például Kőszegi Henrik királyi tárnokmester 1306-ban elfogatta a pécsi vár várnagyát, átvette a hatalmat, majd kényszerítette a pécsi káptalan kanonokjait, hogy a vár, a város és a székesegyház feletti hatalmat adják át Miklós éneklőkanonoknak. Erre a pécsi káptalan belső vizsgálta nyújtott lehetőséget, mivel Tamás esztergomi érsek által kinevezett Péter pécsi püspököt a pécsi éneklőkanonok nem fogadta el, inkább magát szerette volna a püspöki székben látni,

⁶⁹ Uo. 8.; ENGEL 1996. I. 82., 90.; SÄLÄGEAN 2016. 268–270.

⁷⁰ A régebbi szakirodalomban Benedek domonkos perjelt, majd erdélyi püspököt tévesen Kán nembeli László püspökként megválasztott fiával azonosították. Monoszló nembeli Pétert is Kán nembeli László rokonának tekintik, ezért az erdélyi püspöki szék betöltésében egyfajta családi kontinuitást vélték felfedezni (BEKE 1894. 23–24.)

⁷¹ ERD. OKM. I. 445., 592., II. 54–55. sz.

⁷² MVH. I./2. 176.; TEMESVÁRY 1922. 120.

⁷³ KOVÁCS 2015. 9.

⁷⁴ KRISTÓ 1983. 289., a Szent Korona sorsára az interregnum évei alatt SKORKA 2019. 91–119.

⁷⁵ KRISTÓ 2002. 311.

⁷⁶ SOMOGYI 2010. 248.

⁷⁷ KOSZTA – FEDELES 2009. 219.

ebben néhány pécsi kanonok is támogatta.⁷⁸ Ezt a választási vitát használták ki a Kőszegiek, s vonták fennhatóságuk alá a pécsi püspökvárat. Miklós éneklőkanonok a káptalan pecsétjét magánál tartva, mint adminisztrátor kormányozta az egyházmegyét, éveken át kezében tartva a székesegyházat és az egyházmegye jövedelmeinek nagyobb részét.⁷⁹ 1308-ban pedig Kőszegi Miklós törvénytelen fiát, Miklóst választották meg győri püspöknek, ráadásul ez utóbbi esetet V. Kelemen (1305–1314) pápa is jóváhagyta 1311-ben.⁸⁰

Erdélyben sem különbözött a helyzet, amikor Péter püspök halála után az erdélyi székeskáptalan kanonokjai püspökválasztásra gyűltek össze, László fogságra vetette őket, a távollévőket erőszakkal visszahozatta, s 1308. január 7-én a püspökválasztásra összegyűlt kanonokok jelenlétében felolvastatta fia választási levelét.⁸¹ Sălăgean szerint Kán nembeli László számára Kőszegi Henrik fiának, az említett Miklós püspöknek a megválasztása lehetett a minta,⁸² ezt azonban könnyen kizárhatjuk annak ismeretében, hogy Miklós megválasztására csak Tivadar győri püspök 1308. május 1-jét követő halála után kerülhetett sor.⁸³ Sokkal inkább nyújthatott mintát az erdélyi vajda számára, ha egyáltalán ilyen jellegű tettekhez mintára volt szüksége, az 1306. évi pécsi püspökválasztás. Az elhúzódó püspökválasztás, valamint Miklós éneklőkanonok támogatása révén Kőszegi Henrik évekig kezében tudta tartani a pécsi egyházmegye jövedelmeit.⁸⁴

Az erdélyi vajda nem véletlenül törekedett megszerezni fia számára az erdélyi püspökséget, hiszen a családi hatalom úgy válhatott még hatékonyabbá, ha a világi és egyházi méltóságok egy kézben összpontosultak.⁸⁵ Minderre már csak azért is szüksége volt, mert az erdélyi püspöki és káptalani birtokok lakói mentesek voltak a vajdai joghatóság alól, ráadásul a püspök és a káptalan a vajda után a legnagyobb birtokosok közé tartoztak Erdélyben. Ennek a jelentőségét növeli, hogy bár az erdélyi vajda számbelileg több erővel rendelkezett, azonban az erdélyi egyház kezén levő várak elhelyezkedése stratégiaileg, különösen az egyházi birtokok szempontjából, jobb volt.⁸⁶ Ennél is fontosabb lehetett azonban Kán nembeli László szempontjából, hogy az egyházi birtokok két fontos vára – Déva és Csicsó – közé ékelődtek be. Mindez szintén arra enged következtetni, hogy a vajdának Monoszló nembeli Péterrel harmonikus volt a viszonya, feltételezhető, hogy Kán nembeli László tartott attól, hogy egy olyan személy kerülhet az erdélyi püspöki székbe, akivel a korábbi jó püspök-vajda viszony nem működhet.

A vajda komoly befolyását mutatja, hogy az erdélyi káptalan Párizsi Péter kanonok révén csak 1308 decemberében terjesztette be Gentilis legátus elé igényét az újabb püspökválasztásra.⁸⁷ Bár a vizsgálat elkezdődött, de döntésre nem volt szükség, mivel 1309-ben már Kán nembeli László is letett fia püspökségéről. 1309. július 19-én Illés dékánkanonok útján írásban

⁷⁸ KOSZTA 2009. 90.

⁷⁹ PÓR 1889. 401–420.; TÍMÁR 1981. 56–57.

⁸⁰ [BÁN – HÁZI – ERŐSS] 1968. 34.; Személyére VAJK 2011. 411–440.

⁸¹ MVH I./2. 155.; KRISTÓ 1983. 285.; TEMESVÁRY 1922. 113.

⁸² SĂLĂGEAN 2016. 181.

⁸³ VAJK 2011. 416.

⁸⁴ TÍMÁR 1981. 57–60.; KOSZTA 2009. 90–91.

⁸⁵ KRISTÓ 2002. 272.

⁸⁶ SĂLĂGEAN 2016. 171.

⁸⁷ ERD. OKM. II. 94. sz.

biztosította az erdélyi káptalant, hogy fia kérvényezett (*postulatus*) mivolta ürügyén többet nem gátolja a káptalant a püspökválasztásban, de a püspökség birtokait csak abban az esetben adja vissza, ha Péter fráter Ágoston-rendi szerzetest, vagy pedig Benedek frátert, a budai domonkosok perjelét választják meg.⁸⁸ A káptalan László engedélyét megkapva július 24-ére tűzte ki a választás napját.⁸⁹

Megválasztásáról 1309. augusztus 17-én értesült Benedek fráter, azonban megerősítése egyrészt a távollévő kanonokok, másrészt a szentszéki követség részéről nem várt akadályokba ütközött. Minden bizonnyal Benedek nem élvezte megválasztásakor a teljes káptalan támogatását, ugyanis a káptalan 24 tagjából csak 15-en voltak jelen megválasztásakor. A legátus udvarában János székesfehérvári prépost, küküllői főesperes ellentmondással élt mind a választás, mind a megválasztott püspök személyét illetően. Ezt később azonban a káptalan képviselő kanonokok beszámolóí hatására visszavonta.⁹⁰ Mindezek alapján úgy vélem, hogy Benedeket a káptalan egy gyors döntés következtében, a vajda nyomásának engedve választotta meg püspökévé, amelyet később a távollévő kanonokok is jóváhagytak.

Választásával szemben a pápai ügyhallgatók szeptember 2-án két lényeges kifogást tettek. Az egyik, hogy a választás a kelletténél később történt, ugyanis akár Péter püspök halálától (1307. november 27.), akár a káptalan által Párizsi Péter kanonok útján kijelentetett választási szabadságát követően (1308. december 10.) több mint három hónap telt el, márpedig az egyházi törvények csak ennyi időt hagynak valamely választás megejtésére, ezt követően erre az egyesetre a választás joga a Szentszékre háramlik.⁹¹ Az ügyhallgatók másik kifogása az volt, hogy az erdélyi káptalan abban az időben, amikor a választást megejtette, egyházi tilalom alatt állt, mert Vince kalocsai érsek szerint a pápai követség fenntartására reájuk kivetett *procuratio*-t nem fizették meg. Eszerint tehát hiányzott választási képességük, és e kánonellenes eljárásuk miatt ugyancsak a Szentszéket illeti a választás joga. Ha azonban a káptalan tagjai e két pontra 40 napon belül képesek mentséget találni, és a megejtett püspökválasztás ügyében senki nem fog kifogást tenni, akkor szentszéki követség hajlandó igazságot szolgáltatni.⁹²

Miután a káptalan értesült a követség kifogásairól, hozzákezdtek a szükséges bizonyítékok összegyűjtéséhez. A püspökválasztás ügyének teljhatalmú képviselőjével Benedek ózdi, János kolozsi és Miklós telegdi főespereseket bízták meg.⁹³ A megbízottak közül azonban csak Benedek ózdi főesperes kelt útra, aki 1309 októberének első hetében megjelent az ekkor már Nagyszombaton székelő Gentilis törvényszéke előtt. Bemutatta a szász kerületi dékánoknak és a gyulafehérvári ágostonosok perjelének biznyságleveleit arról, hogy Péter püspök halála óta 1309. július 19-ig gátolva volt az erdélyi káptalan a püspökválasztásban. Vince kalocsai érsek állításának megcáfolására pedig felmutatták az első évi *procuratio* megfizetését bizonyító

⁸⁸ Uo. 131. sz.; TEMESVÁRY 1922. 116.

⁸⁹ Sălăgean szerint ezen választás két hónappal később történt, és a pápai legátus vizsgálóbizottsága előtt bemutatott okleveleket is az erdélyi vajda és a vele összejáró kanonokok hamisítványának vélte, mindez azonban egy oklevél félreértelmezésének köszönhető. (SĂLĂGEAN 2007. 147–157.; HEGYI 2010.a 159.).

⁹⁰ ERD. OKM. II. 159. sz.; LUPESCU MAKÓ 2017. 282–284.

⁹¹ A IV. Lateráni Zsinat (1215) elrendelte, hogy ha a káptalan három hónapon belül nem választja meg a püspököt, akkor erre az esetre nézve elveszíti választói jogát, és a közvetlenül felettes hatóság válik devolúció útján jogosulttá az üresedésben lévő egyházmegye betöltésére (c. 23.) – ERDŐ 2001. 189.

⁹² TEMESVÁRY 1922. 117–124.

⁹³ ERD. OKM. II. 153. sz.

nyugtát.⁹⁴ Végül pedig átnyújtotta a gyulafehérvári Domonkos-rendiek vikáriusának és az Ágoston-rendi remetéknek az együttes nyilatkozatát arról, hogy senki se szólalt fel a püspökválasztás ellen. Miután az erdélyi káptalan bizonyította, hogy a választáskor választási képességének birtokában volt, a pápai követség László vajda káptalan feletti befolyását vitatta. Így 1309. december 16-án azt a kérdést intézték a káptalanhoz, hogy milyen szerepe volt Kán nembeli Lászlónak a püspök megválasztásában. Benedek ózdi főesperes válaszában hangsúlyozta, hogy a káptalan tagjait Benedek buzgó vallásossága ösztönözte, ugyanakkor Kán nembeli László ígéretének a szerepét is elismerte, amely szerint az erdélyi püspökség várait és birtokait visszaadja Benedek megválasztása esetén.⁹⁵ Bár a vizsgálat véget ért, döntésre egyelőre nem került sor, Benedek még hat hónapig nem nyert megerősítést. Ennek oka a Gentilis bíboros és Kán nembeli László között megindult, a Szent Koronáért folyó alkudozásban keresendő.⁹⁶

Gentilis bíboros fő feladatát I. Károly törvényességének elismertetése képezte, azonban továbbra is nagy nehézséget okozott, hogy az Ottótól elvett Szent Korona még mindig Kán nembeli Lászlónál volt. Ennek a visszaszerzése képezte a bíboros egyik legfőbb törekvését. A pesti országgyűlést követően meg is indultak a tárgyalások, Buda és Kán nembeli László székhelye, Déva⁹⁷ között. Már 1308 novemberében a vajdánál találjuk a bíboros és az esztergomi érsek megbízásából Miklós aradi prépostot és olvasókanonokját. Ezt követően Imre váradi püspök járt Déván Gentilis követeként. E küldötték fáradozása azonban nem járt sikerrel. Mivel I. Károly második, 1309. június 15-ei koronázását se tekintette mindenki érvényesnek, ezért Gentilis bíboros mindent elkövetett, hogy Kán nembeli Lászlót a Szent Korona kiadására bírja. Temesváry János nyomán eddig a szakirodalom úgy tartotta, hogy a második koronázást követően küldte Gentilis bíboros az udvarában tartózkodó Benedek választott püspököt a vajdához, amely követség azonban sikertelenül zárult. Ráadásul, mielőtt a bíboroshoz visszatérhetett volna, még Kőszegi Henrik is fogságba ejtette néhány napra.⁹⁸ Ennek azonban ellentmond, hogy az eseményekről beszámoló oklevelet egyrészt 1309. augusztus 1. elé datálják,⁹⁹ másrészt Benedek mint a Szent Domonkos-rend szigeti perjele szerepelt, amely tisztségről püspökké választásának elfogadásához le kellett mondania. Így Benedek Kán nembeli Lászlóhoz tett útjára még püspökké választása előtt, minden bizonnyal 1309 tavaszán, vagy kora nyarán kerülhetett sor.¹⁰⁰

Gentilis tehát I. Károly második koronázását követően, hogy a vajdára hasson, 1309. december 25-én kiközösítette, meghagyva neki, hogy a koronát 1310. február 2-ig, az általa elfoglalt királyi javakat pedig három hónap alatt szolgáltassa vissza.¹⁰¹ Ezt követően Benedek frátert 1310 elején ismét Lászlóhoz küldte, azonban ez a második út már sikeresnek tekinthető. A vajda érzékelte az I. Károly oldalán tapasztalható erőgyarapodást, s ha a bíboros által szabott

⁹⁴ Uo. 156. sz.

⁹⁵ MVH. I/2. 174–176.; ERD. OKM. II. 159. sz.

⁹⁶ TEMESVÁRY 1922. 124–127.

⁹⁷ Kán nembeli László dévai rezidenciájára KRISTÓ 2001. 37–38.

⁹⁸ TEMESVÁRY 1922. 127–129.

⁹⁹ MVH I./2. 335–337.; ANJOU-OKLT. II. 708. sz.

¹⁰⁰ LUPESCU MAKÓ 2017. 288. Bár nem igazolható minden kétséget kizáróan, de abból a két adatból kiindulva, hogy 1309. májusában a vajda fiáról, mint a püspöki méltóság várományosáról tesz említést, valamint, hogy 1309. július 19-én már hozzájárul, hogy a káptalan püspököt válasszon feltételezhetjük, hogy Benedek követségére a két időpont között került sor (uo. 281.).

¹⁰¹ ANJOU-OKLT. II. 790. sz.; ERD. OKM. II. 160. sz.; KRISTÓ 1983. 290.; KRISTÓ 2002. 315.

határidőt nem is tartotta be, de 1310. április 8-án kelt oklevelében mégis elismerte I. Károlyt urának. Ugyanebben az oklevélben felajánlotta szolgálatait a királynak, ígéretet tett a korona július 1-jéig történő visszajuttatására, visszaadta a királynak a radnai ezüsbányát, a besztercei, a szebeni és a székely ispánságot, Dés, Kolozs és Szék falvakat az ottani sóbányákkal együtt.¹⁰² Végül, miután Kán nembeli László visszaadta a koronát, 1310. július 2-án Gentilis bíboros megerősítette Benedek erdélyi püspökké választását.¹⁰³

Az erdélyi püspök megerősítését követően nincs adatunk Kán nembeli László és Benedek püspök kapcsolatáról, mégis néhány okleveles adat segítségével árnyalhatjuk a korszakról, illetve a vajda és az egyház kapcsolatáról alkotott képünket. 1311-ben Benedek erdélyi püspök sokallta a Gentilis pápai követ eltartásáért 450 vagy 500 márka *procuratio*-t, és a Szentszékhez fellebbezett, hogy a kalocsai érsekség öt más suffraganeusával együtt több jövedelemmel rendelkezik, mint az erdélyi egyházmegye. Mindezt azzal magyarázta, hogy Péter püspök halálát követő mintegy két és fél éves üresedés alatt az erdélyi egyházat jövedelmeitől megfosztották.¹⁰⁴ Erre enged következtetni egy 1310. évi adatunk is, amely szerint I. Károly a IV. Lászlótól és III. Andrástól nyert tordai sóakna birtokában és adómentességében újra megerősítette az erdélyi káptalant.¹⁰⁵ Véleményem szerint azonban kétséges, hogy az uralkodó említett adományának érvényt tudtak-e szerezni.

Felmerült a kérdés a szakirodalomban, hogy mi lehetett a jutalom, amelyet Kán nembeli László az uralkodó elismeréséért cserébe, de főleg a Szent Korona kiadásáért kért.¹⁰⁶ Kristó Gyula szerint az uralkodó ígéretet tehetett arra, hogy László vajda életében nem teszi vizsgálat tárgyává, hogy miként jutott nagyszámú birtokaihoz.¹⁰⁷ Zsoldos Attila szerint a megegyezés szilárd alapokra épült, hiszen Kán nembeli László megőrizte vajdai hatalmát tartománya felett, I. Károly számára pedig nyilvánvalóan az elismerés, valamint a korona visszaszerzése volt a lényeges kérdés, a vajda által jogtalanul birtokolt királyi javak ügye másodlagosnak számított.¹⁰⁸ I. Károly 1310 végén Erdélybe látogatott, ami a bajor Ottóval történtek után aligha lett volna lehetséges, ha kettejük között nem állt volna fenn egyfajta bizalmi viszony, amit az sem kezdett ki, hogy Kán nembeli László továbbra is bitorolta a királyi javakat. Egy 1312. évi okleveles adatunk szerint ugyanis Kán nembeli László járt el a kolozsaknai vendégtelepek ügyében,¹⁰⁹ miközben ez volt az egyike azon sókamaráknak, amelynek visszaadására ígéretet tett 1310 tavaszán.¹¹⁰ Mindezek alapján tehát nem zárható ki, hogy Kán nembeli László a már említett királyi sókamarák mellett az erdélyi egyház sóból származó jövedelmeire is rátette a kezét, minden bizonnyal Monoszló nembeli Péter halálát követő üresedés idején. A kolozsaknai vendégtelepek feletti ítélezés pedig arra enged következtetni, hogy az erdélyi vajda, akárcsak a szegedi

¹⁰² ANJOU-OKLT. II. 863. sz.; ERD. OKM. II. 162. sz.; KRISTÓ 1983. 281.; KRISTÓ 2002. 315.

¹⁰³ ERD. OKM. II. 169. sz.; KRISTÓ 1983. 290.; TEMESVÁRY 1922. 129–131.

¹⁰⁴ ANJOU-OKLT. III. 115. sz.; ERD. OKM. II. 186. sz.; KRISTÓ 2002. 264.

¹⁰⁵ TEMESVÁRY 1922. 134.

¹⁰⁶ ERD. OKM. II. 162. sz.

¹⁰⁷ KRISTÓ 1996. 335.

¹⁰⁸ I. Károly politikájában a királyi birtokok visszaszerzésével szemben az elismertetés elsőségét hangsúlyozza az az adatunk is, amely szerint Csák nembeli Máténak a király elismerése mellett elegendő volt az uralkodói javak kisebbik, méltányos részét visszajuttatnia a királynak. KRISTÓ 2003. 301.

¹⁰⁹ ANJOU-OKLT. III. 239. sz.; ERD. OKM. II. 195. sz.

¹¹⁰ ZSOLDOS 2016. 203.

egyezmény egyes pontjait, I. Károly „adományát” is figyelmen kívül hagyva tovább bitorolta a tordai sóaknát.

Erre utal az az 1326. évi adatunk is, amely szerint I. Károly András erdélyi püspök ama panaszára, hogy a szent királyok adományából Székaknáról, Kolozsaknáról, Désaknáról és Tordáról az erdélyi püspöknek járó tizedsós szállítását különféle jogtalan vámokkal és illetékekkel akadályozzák, hűséges szolgálataira való tekintettel megerősíti ezeket a korábbi adományokat, és a sőtized intézését kiveszi mind az erdélyi vajda, annak officialisai, ispánjai, mind a királyi kamaraispánok és ezek officialisainak joghatósága alól. Egyidejűleg az uralkodó elrendelte, hogy a mondott helyekről származó tizedsót, valamint az erdélyi káptalan tordai sóaknájában termelt só ügyében a püspök officialisai szabadon intézkedhessenek, szárazon és vízen, saját vagy idegen fuvarral oda szállíthassák az országban, ahova akarják, minden vámfizetés vagy egyéb illeték és akadályoztatás nélkül.¹¹¹ Ezt támasztja alá, hogy az erdélyi vajda végzett minden olyan feladatot, amellyel korábban a király felruházta, illetve megbízta, ezek közé tartozott a vámszedés is.¹¹² Példának okáért a Maroson szállított só után, az Alvincnél szedett vám kétharmada az erdélyi káptalant, míg egyharmada az erdélyi vajdát illette.¹¹³

A szegedi egyezmény egyes pontjainak figyelmen kívül hagyására, illetve az egyházi sójövendelmek megkaparintására enged következtetni a szebeni prépostság helyzete is. Vízaknán a 9. századtól működött sóművelés, az aknák döntő többsége a király birtokában volt, de egyikük, minden bizonnyal a prépostság alapításakor a szebeni prépost birtokába került. A zavaros erdélyi birtokviszonyokra utal, hogy I. Károly 1328-ban vizsgálatot rendelt el, amelynek tárgya, hogy a szebeni prépostság régtől fogva birtokolta és adta-e bérbe vízaknai sóbányáját.¹¹⁴ Az erdélyi káptalan 1328 áprilisában lefolytatta a vizsgálatot, majd ez alapján májusban igazoló jelentést tett az uralkodónak,¹¹⁵ amely alapján a király 1330-ban megerősítette a prépostságot a vízaknai sóbányája birtoklásában.¹¹⁶ Mindezek alapján közvetlen adatok hiányában is erősen feltételezhető, hogy Kán nembeli László legkésőbb Monoszló nembeli Péter püspök halála után rátette a kezét az erdélyi egyház sójövendelmekre.

Összességében az erdélyi püspökök és Kán nembeli László kapcsolatáról az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: Monoszló nembeli Péter és Kán nembeli László vajda kapcsolata alapvetően harmonikusnak tekinthető, a fentebb kifejtett érvek alapján a kisebb konfliktusok ellenére feltételezhető, hogy az erdélyi püspöknek nem csak a vajdával való együttműködéshez, de az országos politikában való részvételhez és a vallási ügyeket érintő igazságszolgáltatási feladatok ellátásához is elegendő mozgásteret volt. Véleményem szerint mindebben szerepet játszott Monoszló nembeli Péter származása és családi háttere, politikai kapcsolatai, illetve a püspöksége alatt megerősödő erdélyi egyház birtokállománya is. A püspökség és a vajda közötti „párharcban” fordulóponthoz vezetett III. András halála, a központi hatalom hiánya mindenképpen Kán nembeli Lászlót hozta kedvezőbb helyzetbe. Péter püspök halálával és a mintegy két és fél éves üresedés követően végképp megváltozott a korábbi erőviszony a vajda és a püspök között, az előbbi javára. Forrásaink elsősorban a

¹¹¹ ERD. OKM. II. 564. sz.

¹¹² KRISTÓ 2002. 303.

¹¹³ ERD. OKM. I. 177., 448. sz.; WEISZ 2007. 54.

¹¹⁴ ANJOU-OKLT. XII. 112. sz.; ERD. OKM. II. 614. sz.

¹¹⁵ ANJOU-OKLT. XII. 249. sz.; ERD. OKM. II. 620. sz.

¹¹⁶ ANJOU-OKLT. XIV. 164. sz.; ERD. OKM. II. 671. sz.; THOROCZKAY 2012. 54.

konfliktussal járó helyzeteket örökítették meg,¹¹⁷ így mivel az erdélyi egyházmegyét illetően nincs adatunk birtokfoglalásokról,¹¹⁸ valamint az 1308. évi erőszakos püspökválasztást követően nincs tudomásunk nagyobb konfliktusról, feltételezhető: Kán nembeli Lászlónak sikerült elérnie Benedek erdélyi püspök „meghódolását”, akarátának érvényesítését a püspökség és annak javai felett. A származás fontosságára utal Erdély következő püspökének a személye is. 1320-ban a káptalan saját prépostját, Balog nembeli Szécsi Andrást választotta püspökké, nem titkolva szándékát, hogy inkább a befolyásos urat kereste, aki saját és rokonsága erejével meg tudja védeni a sokat szenvedett erdélyi egyházat a további zaklatásoktól.¹¹⁹

2. KÁN NEMBELI LÁSZLÓ ÉS AZ ERDÉLYI KÁPTALAN

A fentiek alapján vizsgáljuk meg, hogyan is rekonstruálható az erdélyi székeskáptalan története. Az erdélyi káptalan a vajda és a püspök mellett a középkorban végig egyike volt a legnagyobb erdélyi birtokosoknak, a káptalan Dél-Erdélyben, elsősorban Fehér megyében hozott létre nagy kiterjedésű birtokkomplexumot.¹²⁰ Monoszló nembeli Péter püspöksége idején a káptalan szorosan együttműködött püspökével, V. István a kanonokok népeit mentesítette a vajdai *descensus* alól és kivette a vajdai igazságszolgáltatás alól.¹²¹ Szintén V. István adta az erdélyi kanonokoknak a tordai sóaknát és átengedte részükre a birtokain lakó népek által fizetendő teljes királyi *collecta*-t.¹²² IV. László pedig apja adományainak megerősítése mellett 1289-ben felruházta a kanonokokat a saját ügyeikben való ítélkezés jogával.¹²³ Már Borsa nembeli Roland vajda alatt megszorodtak az erdélyi káptalant ért jogtalanságoknak és birtokpereknek a száma. IV. László már 1289-ben utasította az erdélyi vajdát, hogy ne akadályozza a kanonokokat az őket illető vám beszédésében.¹²⁴

Kán nembeli László első említése is az erdélyi káptalan egyik 1295. évi birtokperével kapcsolatos.¹²⁵ Egy 1296. évi birtokperben a vajda a káptalan javára ítélte Ludasi Bot fia ellenében.¹²⁶

¹¹⁷ „Megfigyeléseink arra mutatnak, hogy vandál pusztításba a tartományurak ott kezdtek, ahol elmaradt az egyházi testület irányukba történő feltétlen meghódolása” (KRISTÓ 1979. 178.).

¹¹⁸ Ellenben az Erdélyen kívül elhelyezkedő egyházak esetében vannak adataink a bitorlásról, mint például a kalocsai érsekség Almás nevű ismeretlen fekvésű birtoka esetében (ANJOU-OKLT. II. 114. sz.; ERD. OKM. II. 57. sz.), vagy az egresi egyház apátfalvi, szászcsanádi, sorostélyi nevű birtokai, valamint Kisselyk faluban lévő birtokrészei esetében (ANJOU-OKLT. IV. 63. sz.; ERD. OKM. II. 228. sz.). A budai káptalannak 1316-ban visszaadott Lapád is László jogtalan szerzeménye lehetett (KRISTÓ 2002. 309.). Ennek hátterében véleményem szerint az áll, hogy az Erdélyen, valamint Kán nembeli László tartományán kívül elhelyezkedő egyházak felett a vajda, lévén az adott egyházi intézmény nem a tartománya területén feküdt, nem tudta érvényesíteni az akarátát, befolyását így ezek esetében az egyházi birtokok bitorlásáról forrásaink megemlékeznek a vajda és az egyháziak közötti konfliktusnak, illetve a vajda halála utáni birtokvisszaadásról szóló okleveleknek köszönhetően.

¹¹⁹ TEMESVÁRY 1922. 141.

¹²⁰ JAKÓ 2001. 105.; KRISTÓ 2002. 264. Az erdélyi káptalan az erdélyi Fehér megyében a 13. század végén mintegy 25 birtokkal rendelkezett (Uo. 113.).

¹²¹ ERD. OKM. I. 291. sz.

¹²² Uo. 315. sz.

¹²³ Uo. 447. sz.

¹²⁴ Uo. 448. sz.

¹²⁵ Uo. 539. sz.

¹²⁶ Uo. 550. sz.

László vajda és az erdélyi kanonokok közötti birtokviszályra utal viszont az az 1296. évi okleveles adatunk, amely szerint az erdélyi káptalan és László vajda kölcsönösen kibékülve meg egyezett Buzd, Bogács és Egurd birtokok ügyében.¹²⁷ E birtokok értékét az is mutatja, hogy III. András parancsára Kán nembeli Lászlónak 150 nemes eskütárrsal kellett volna bizonyítania állításának igaz voltát.¹²⁸ Ahogy azt már fentebb is említettük, 1300-ban a káptalan püspökével együtt emelt panaszt a Szentszéknél a hunyadi és a hátszegi egyházakon hatalmaskodó Lászlóval szemben.¹²⁹ Ezt követően a káptalan és a vajda kapcsolatára Monoszló nembeli Péter püspök haláláig nincs adatunk, leszámítva Bogátradvány nembeli János küküllei főesperes működését a vajdai kancellárián (1303–1306).

Kán nembeli László és a káptalan közötti kapcsolat következő mérföldkövének a már fentebb kifejtett 1308. évi püspökválasztás tekinthető. A vajda a továbbiakban nem korlátozta – legalábbis a jelek szerint – a káptalan tagjainak személyes szabadságát. Ennek ellenére a helyzet csak később normalizálódott. A káptalan Párizsi Péteren keresztül arra kérte Gentilis bíborost, hogy állítsa vissza a káptalan választási jogát, a szentszéki követségtől nyert engedély csekély jelentőségű volt, amíg Kán nembeli László nem mondott le fia megválasztásáról.¹³⁰ Ezt a jóváhagyást a káptalan 1309. július 19-én kapta meg.¹³¹ Ekkorra talán a vajda és a káptalan viszonya is rendeződhetett, erre utal, hogy Illés dékánkanonoknak segítséget ígért a Tamás éneklőkanonok által elvett állapotok és javak visszaszerzéséhez, valamint hogy a káptalan tagjait „már megismerte és derék embernek tartja őket.”¹³²

A vajda engedélyét követően a káptalan Benedek domonkos perjelt választotta püspökének. Korábban már tárgyaltuk a püspök megerősítésének folyamatát, azonban a káptalan szempontjából ezzel párhuzamosan egy másik ügy is zajlott a pápai követség udvarában. Ez utóbbi per az erdélyi székeskáptalan és „némely” szász plébánosok között zajlott, ugyanis az erdélyi szászok papjainak egy része az erdélyi püspök joghatósága alá tartozott. A per, amely Gentilis auditora, Sardinea-i Fülöp kánonjogi doktor előtt zajlott valójában nem egy, hanem három egymástól különálló per volt, amelyek viszont egyidőben zajlottak Budán. A perek „szétválasztását” Somogyi Szilvia végezte el, eszerint az egyes perek tárgya: 1. A sebesi szász dékánok által az erdélyi káptalannak meg nem fizetett adó; 2. A káptalan ellen az erdélyi hét szász dékánok által elkövetett jogtalanságok; 3. A káptalannak az erdélyi hét szász dékánok által okozott túlkapások és sértések.¹³³

Ezekben a perekben Kán nembeli László is érdekelt volt, mivel Péter püspök halála óta a püspöki javakat saját fennhatósága alá vonta. Így az erdélyi káptalan oldalán avatkozott be az erdélyi kanonokok és a szász dékánok közötti perbe.¹³⁴ 1309-ben azonban a felperes káptalan

¹²⁷ Uo. 546. sz.

¹²⁸ Uo. 543. sz.

¹²⁹ Uo. 593. sz.

¹³⁰ TEMESVÁRY 1922. 113–114.

¹³¹ ERD. OKM. II. 131. sz.

¹³² „ipsos cognoscebat et bonos reputabat” – MVH. I/2. 174–175.; ERD. OKM. II. 159. sz.; TEMESVÁRY 1922. 116.

¹³³ SOMOGYI 2010. 247.

¹³⁴ Varga Tibor Róbert ezt úgy értelmezi, hogy miután az erdélyi székeskáptalan 1309. július 24-én megválasztotta jelöltjét, Benedek domonkos perjelt Erdély püspökének, a vajda, hogy „meghálálja” a káptalan „baráti gesztusát”, megpróbált a szászok ellenében a püspökség védelmezőjeként fellépni (VARGA 2011. 9.). Varga érvelésének a gyenge pontja, hogy Kán nembeli László „baráti gesztusa” időben megelőzi a püspökválasztás időpontját, tehát a „hálája” okát. Így a „baráti gesztus” okát Kán nembeli László fiának megválasztásában vélem láthatónak, minden bizonnyal ezzel próbálta az erdélyi vajda fia püspöki pozícióját erősíteni.

és az alperes szászok viszálya már tekintélyes múlttal rendelkezett. A két fél szembenállása a 12. század végére megy vissza, amikor is az Erdély déli határán letelepedő szászok számára III. Celesztin pápa (1191–1198) 1191-ben szabad „prépostságot” hozott létre Szebenben, amelyet kivett az erdélyi püspök joghatósága alól, és közvetlenül az esztergomi érsek alá rendelt.¹³⁵ Az exemptio azonban nem volt érvényes a később betelepülőkre, ők nem a szebeni prépostsághoz, hanem az erdélyi püspökséghez tartoztak, és a szebeni prépostsághoz tartozókkal szemben nem mentesültek a tizedfizetés kötelezettsége alól. Éppen ezért folytonos csatározások folytak a terheiktől megszabadulni próbáló többi szászok lakta terület (Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Kőhalom, Medgyes, Segesvár) papsága, illetve az idővel megszervezett dékánások és az erdélyi püspök, valamint a gyulafehérvári székeskáptalan között.¹³⁶

1277. február 21-én Alard fia Gyán egy magánbosszú keretében – legalábbis az erdélyi szász papok Gentilis előtt tett vallomása szerint¹³⁷ – szász fegyveresekkel megrohanta és kifosztotta Gyulafehérvár városát. A székesegyházat elfoglalták, kincstárának ajtaját feltörték, abból az egyházi kincseket elrabolták, a káptalan levéltárát felgyújtották, a székesegyházat pedig rágyújtották az odamenekült kanonokokra, valamint a források alapján kétezer magyar városlakóra, a püspöki város és vidékének lakosait pedig felkoncolták.¹³⁸

Az ellentétek a 14. század elején ismét kiújultak, amit Kán nembeli László és a szászok szembenállása is tovább mélyített. Ekkor ugyanis a korábbi anyagi ellentéteket politikai szembenállás is tetézte, ugyanis a szászokat azzal vádolták, hogy ők hozták be 1305-ben Magyarországra I. Károly ellenében Wittelsbach Ottót, amíg a szászok az erdélyi püspököt és a káptalant vádolták, hogy a vajda a segítségükkel ejtette foglyul a trónkövetelőt. 1308. február 19-én a szebeni szász egyetem a sebesi szász dékánok papjaival együtt fegyveresen támadt az egyházra.¹³⁹ A szászok ezt nem vállalták magukra, a dolog politikai élet tompítva az 1308. februári támadást bizonyos szász plébánosok akciójaként tüntették fel, akik azért fordultak a gyulafehérvári kanonokok ellen, mert azok bizonyos adók miatt a Szentszéknél feljelentést tettek, valamint be akarták börtönözni őket.¹⁴⁰

A szászok és a káptalan közötti anyagi ellentét eredete a következő: 1283-ban az erdélyi káptalan bérbe adta a Medgyes vidékéről neki járó gabona-, bor-, méh-, és báránytizedet az eceli, berethalmi, riomfalvi, muzsnai, medgyesi, paratélyi, sárosi és kapusi papnak a lakosság számától függetlenül évi 40 márkáért.¹⁴¹ 1303. január 9-én Péter püspök közvetítésével a káptalan és a sebesi szász dékánok között létrejött egy egyesség, minden bizonnyal az 1283. évi tizedbérlet módosításaként, amely szerint e kerületnek a lakosai a lelkészek, a harangozók és egyháziak kivételével, a káptalani kiküldött és a kerületi dékán, vagy az egyik pap által a helyszínen megállapított minden hatvan füst után évi adó fejében egy budai értékű ezüstmárkát tartoznak az erdélyi székeskáptalannak fizetni.¹⁴² Ezen eseményeket követően a kápta-

¹³⁵ A szebeni decanatus jogi helyzetének alakulására Kiss 2013. 130–142.; A szebeni társaskáptalan történetére THOROCZKAY 2012. 37–55.

¹³⁶ CSUKOVITS 1996. 126–127.; KISS 2013. 141.

¹³⁷ ERD. OKM. II. 117. sz.

¹³⁸ ERD. OKM. I. 349., 351. sz.; TEMESVÁRY 1922. 62.; CSUKOVITS 1996. 127.; KRISTÓ 2002. 226–227.

¹³⁹ ANJOU-OKLT. II. 656. sz.; ERD. OKM. II. 116. sz.

¹⁴⁰ ANJOU-OKLT. II. 661. sz.; ERD. OKM. II. 117. sz.

¹⁴¹ Uo. I. 399., 445. sz.

¹⁴² ANJOU-OKLT. I. 344. sz.; TEMESVÁRY 1922. 105.; KRISTÓ 2002. 264, 310–311.

lan kérésére 1308-ban *super quibusdam iniuriis, offensionibus et excessibus necnon censibus, debitis, decimis, redditibus et rebus aliis* a legátus kúriája elé kapott idézést a sebesi, springi, ózdi, kézdi, keresdi, kis- és nagyküüllői esperesi kerületbe tartozó 33 név szerint felsorolt, és a többi szász dékán és plébános.¹⁴³ A szászok azonban nem jelentek meg a kitűzött határidőre. Ennek hátterében a vajda ténykedése állt. 1308 novemberének elején, amikor Miklós aradi prépost Kán nembeli Lászlónál járt Gentilis bíboros követeként, a szász dékánok és plébánosok, valamint a szebeni ispánok és a szász *universitas* szabad átvonulást kért László vajdától annak területén, amit meg is kaptak. A vajda oklevelével tette közhírré, hogy a fennhatósága alatt álló területen bárki biztonságban utazhat. Miután Miklós prépost elhagyta Erdélyt, a vajda egyetlen oklevele elég volt a közhír semmissé tételéhez.¹⁴⁴ Eszerint bár a vajda mindenki számára megengedte a szabad átvonulást, de figyelmeztette a szászok közösségét, hogy papjaik jövedelmük-ből a káptalannak és a püspöknek járó kötelezettségeiknek tegyenek eleget és ne keveredjenek jogvitákba, amelyek súlyosabb következményekkel járhatnak számukra.¹⁴⁵ A vajda szavát, aki elfogatta Wittelsbach Ottót, valamint fia megválasztása érdekében bezáratta a kanonokokat, ostobaság lett volna figyelmen kívül hagyni. Eközben Benedek ózdi főesperesnek sikerült elérnie, hogy a legátusi auditor a meg nem jelent szász papokat kiközösítse, testületeiket *interdictum* alá vetette.¹⁴⁶

A szebeni prépostság dékánja, Giselbert tiltakozott amiatt, hogy László erdélyi vajda akadályozza az erdélyi kanonokokkal pereskedő hét szász káptalan képviselőinek az utazását, mert nem voltak hajlandóak lemondani a fellebbezésről, emellett közölte, hogy e szász plébánosok engedelmeskednek a legátus parancsainak, valamint költségeinek rájuk eső részét is megtérítik.¹⁴⁷ Ezt követően a vizsgálat akörül a kérdés körül zajlott, hogy akadályozva voltak-e a szász papok a megjelenésben. Bertoldus sebesi dékán a szász papok képviseletében oklevelet hozott Budára egy szász dékántól, két plébánostól, a szebeni ispotályosoktól és két szebeni ispántól, valamint a szászok egyetemétől,¹⁴⁸ amelyek álláspontja szerint magyarországi szokás értelmében ugyanolyan teljes hitelre tarthatnak igényt, mint Itáliában a közjegyzői oklevelek.¹⁴⁹ A káptalan képviselője, Cingulum-i Fülöp azt az álláspontot képviselte, hogy ezek az oklevelek a bíróság előtt nem szerepelhetnek hiteles bizonyítékként, mivel az alperesek kérésére készültek, csak az ő álláspontjukat képviselik, ráadásul az oklevelek pecsétje nem ismeretes mindenki előtt. Ezt követően a szász papok képviseletét Mevanea-i Vagnolus vette át, aki a magyarországi szokásokról való tájékozódás után hat pontban foglalta össze az oklevelek hitelességéről vallott véleményét. Azonban a káptalan ügyvédje az első pont¹⁵⁰ kivételével nem fogadta el Vagnolus állításait.¹⁵¹

¹⁴³ UGDS 240. sz.; ERD. OKM. II. 97. sz.

¹⁴⁴ SOMOGYI 2010. 251., 258–259.

¹⁴⁵ ANJOU-OKLT. II. 492. sz.; ERD. OKM. II. 89. sz.; CSUKOVITS 1996. 127.

¹⁴⁶ ERD. OKM. II. 96. sz.

¹⁴⁷ ANJOU-OKLT. II. 645. sz.; ERD. OKM. II. 111. sz.

¹⁴⁸ Uo. 102. sz.

¹⁴⁹ A 14. század eleji hitelesnek tekintett oklevél kritériumaira lásd: KUMOROVITZ 1936. 63–66.

¹⁵⁰ Az első pont: „Általános szokás (*generalis consuetudo*) Magyarországon, hogy a prelátusok saját pecséttel megpecsételt oklevelei hitelesek (*fidem faciunt*), mind az egyházi, mind a világi bíróságok előtt.” A további pontokra lásd: CSUKOVITS 1996. 128.

¹⁵¹ Uo. 127–128.

Az ellentétes álláspontok szükségessé tették, hogy a kérdésben tanúkihallgatást rendeljenek el. A perrel kapcsolatos tanúválogatás nem volt véletlen, ugyanis 1309. június 15-én került sor I. Károly második, budai koronázására, így minden bizonnyal ennek is köszönhető a tanúk budai tartózkodása, valamint az, hogy idézésüket követően rövid időn belül megjelentek a legátus bírósága előtt. Vagnolus kérdéspontjai alapján 10 tanút hallgattak ki,¹⁵² azonban a szász plébánosok leveleit csak János erdélyi kanonok ismerte el hitelesnek.¹⁵³ Így a szász plébánosok védelmében tevékenykedő Vagnolusnak nem sikerült elérnie a célját, azaz a szászok által bemutatott oklevelek hitelességének elismerését. Közben a dékánások a pert Rómába fellebbezték, ezért a bíróság a pert a szeptember 29. utáni első tárgyalási napra halasztotta el. Ezt követően a tárgyalások félbeszakadtak, feltételezhetően az erdélyi káptalan tagjait választott püspökök, Benedek elismertetése kötötte le.

Az erdélyi káptalan és a szász plébánosok közti tizedvita az 1320-as években újult ki. 1322-ben XXII. János pápa (1316–1334) újabb vizsgálatot rendelt el,¹⁵⁴ 1323-ban I. Károly megparancsolta valamennyi szásznak, hogy az erdélyi egyháznak ellenszegülő valamennyi papot püspökök iránti engedelmességre szorítsák, vagy egyházukból távolítsák el.¹⁵⁵ A tizedek ügyében folyó perrel párhuzamosan 1327-ben indított akciót András püspök az elidegenedett egyházi birtokok, tizedek és egyéb jövedelmek visszaszerzésére, XXII. János pápa pedig Tamás szebeni prépostot bízta meg az erdélyi káptalan ügyének támogatásával.¹⁵⁶ A szász plébánosok és az erdélyi káptalan közti per fellebbezése végül 1328-ban zárult le, eszerint a sebesi dékánosság papjai visszatérnek a püspök és káptalan iránti engedelmességre, fellebbezésüket visszavonják, és ezt követően 200 márka finom ezüst büntetés lefizetése mellett visszamenőleg is megfizetik a káptalannak járó, korábban meg nem fizetett censust, azaz minden 60 füst után évenként egy budai márka súlyú finom ezüstöt.¹⁵⁷ A kúria döntésében azt javasolta, hogy a két fél egyezzen ki egymással valamelyik hiteleshely előtt, ez 1330. május 30-án történt meg a váradi káptalan előtt.¹⁵⁸

Az erdélyi káptalan és Kán nembeli László közötti kapcsolatról 1310-et követően nincs adatunk, azonban a káptalan későbbi birtokpereit igazolni látszanak a korszakot jellemző zavaros birtokviszonyokat.¹⁵⁹ Egy 1336. évi okleveles adatunk is ezt erősíti, ebben az erdélyi káptalan Buzd nevű birtokának határait ismertetik.¹⁶⁰ Mindez felveti a kérdést a fentebb már említett 1296. évi, a káptalan és Kán nembeli László közötti megegyezést illetően, amely szerint a vajda a Küküllő mentén kárpótolja a káptalant Buzd, Bogács és Egurd birtokokért cserébe.¹⁶¹ Arról ugyanis nincs adatunk, hogy Buzd birtok mikor került vissza a káptalan birtokába. Felmerülhet,

¹⁵² Gál császmai prépost, János erdélyi kanonok, János budai éneklókanonok, János kői prépost, kalocsai kanonok, István veszprémi prépost, Ágoston zágrábi püspök, Benedek csanádi püspök, László szerémi püspök, Péter pécsi püspök, valamint Pál szepesi prépost. A tanúvallomásokra lásd ERD. OKM. II. 98. sz.; CSUKOVITS 1996. 129–132.

¹⁵³ János erdélyi kanonok mind a hat pontra azt vallotta: igaz, maga is sokszor látta az egyházi bíróságokon. Válasza azért is érdekes, mert azzal az ellenfelet erősítette. (Uo. 130.)

¹⁵⁴ ANJOU-OKLT. VI. 873. sz.

¹⁵⁵ Uo. VII. 447. sz.

¹⁵⁶ Uo. IX. 293. sz.; ERD. OKM. II. 598. sz.; JAKÓ 2001. 109.

¹⁵⁷ ERD. OKM. II. 618. sz.

¹⁵⁸ ANJOU-OKLT. XIV. 303. sz.; ERD. OKM. II. 676. sz.

¹⁵⁹ Uo. II. 396., 403., 896., 898. sz.

¹⁶⁰ Uo. II. 898. sz.

¹⁶¹ ERD. OKM. II. 543., 546. sz.

hogy az említett kárpótlás megtörtént-e, illetve, hogy Buzd birtok mikor és hogyan került vissza a káptalan kezére. Egy lehetséges magyarázatként a XXII. János pápa által megbízott Tamás szebeni prépost működését tarthatjuk számon, aki arra kapott megbízást, hogy szerezze vissza az erdélyi káptalan számára a korábban az egyház sérelmére elidegenített birtokokat.¹⁶² A zavaros erdélyi birtokviszonyokra enged következtetni, ha minderre közvetlen adatok nem is állnak rendelkezésre, hogy I. Károly 1336 tavaszán kezdett foglalkozni az erdélyi püspökség és káptalan birtokügyeinek a rendezésével, egy éves általános parancslevelet adva az erdélyi káptalan birtokainak határával vagy pereivel kapcsolatos ügyekben.¹⁶³

A következőkben, mintegy kontrollforrásként az erdélyi egyház helyzetére vegyük röviden szemügyre a nyitrai egyházmegye esetét Csák nembeli Máté oligarchával.

3. EGY MÁSIK PÜSPÖKSÉG EGY OLIGARCHA ÖLELÉSÉBEN: NYITRA

Jelen alfejezet címe mindenféleképpen magyarázatra szorul. Ahhoz ugyanis, hogy az erdélyi püspökség, valamint a székeskáptalan és Kán nembeli László kapcsolatáról minél teljesebb képet tudjak adni, szükségesnek éreztem egy másik tartományuraság, oligarchauralom rövid bemutatását. Választásom az északnyugat-magyarországi oligarcha, Csák nembeli Máté területére esett, mivel a forrásadottságokat és szakirodalmat tekintve is ez az egyik legjobban adatolt tartományuraság. Azonban Csák nembeli Máté tettei nehezen vonhatóak párhuzamba Kán nembeli László erdélyi „egyházpolitikájával”, ez indokolja, hogy a nyitrai püspökség és „oligarchája” viszonyát külön tárgyaljuk.

Az északnyugat-magyarországi oligarcha, Csák nembeli Máté először a pozsonyi egyházzal került szembe. 1297-ben Máté szerviensei a pozsonyi prépostot és káptalan Turne (vagy Csukárd) birtokból kiűzték és azt maguknak bitorolták.¹⁶⁴ 1323-ban a pozsonyi egyház visszakapta a csallókői Bélt, Deákit és a Vág és a Dudvág között fekvő Taksonyt.¹⁶⁵ Az oligarchák leverését követően még 1327-ben is arról olvashatunk, hogy a pozsonyi egyházat megillető és az egyháznak járó tizedet, adókat, jövedelmeket, földeket, házakat néhányan eltitkolták az egyház elől, mindezeket igyekeztek visszatartani.¹⁶⁶ 1297-ben jelezte VIII. Bonifác pápának Pannonhalma apátja, hogy Csák nembeli Máté és mások az apátságot különböző jogtalanságokkal zaklatják, megfosztják jövedelmeitől, birtokaitól és váraitól.¹⁶⁷ XXII. János intézkedett arról (sikertelenül), hogy a garamszentbenedeki egyház tulajdonába minél hamarabb visszakerüljenek a Csák nembeli Máté familiárisai révén elrabolt javak. A Nyitra megye keleti részén, valamint Bars megyében birtokkal rendelkező kolozsi monostor esetében közvetlen források híján a történetírásunk joggal utalt arra I. Károly 1327. évi birtokvisszaadásából kiindulva, hogy a kolozsi egyház javai is Csák nembeli Máté kezére kerültek.¹⁶⁸ Csák nembeli Máté központjához, Tren-

¹⁶² ANJOU-OKLT. IX. 293. sz.; ERD. OKM. II. 598. sz.

¹⁶³ Uo. II. 892. sz.

¹⁶⁴ MES II. 481. sz.

¹⁶⁵ Uo. III. 54. sz.

¹⁶⁶ Uo. III. 178. sz.

¹⁶⁷ ERDÉLYI – SÖRÖS 1903. 83.

¹⁶⁸ CD VIII./3. 74. sz.

csénhez közeli fekvésű szkalkai apátról tudott, hogy meghódolt az északnyugat-magyarországi oligarcha előtt, kiközösítése után is szolgálva őt.¹⁶⁹

A szakirodalom eltérő álláspontokat fogalmazott meg azt illetően, hogy Csák nembeli Máté mikor foglalta el a nyitrai egyház javait. Kristó Gyula feltételezése szerint az oligarcha folyamatosan csipkedett le a nyitrai püspökség birtokaiból. Egy 1302. évi okleveles adat rendkívül sötét képet festett a nyitrai egyház helyzetéről. Eszerint I. Károly 1302. évi adományát megelőző három évben a király vetélytársai és hűtlenei által a tizedekben, vámokban, birtokokban és más jogokban szánalmasan leromboltatott, így az egyház a pusztulás szélére jutott.¹⁷⁰ Csák nembeli Máté 1317–1318 előtt teljes befolyással rendelkezett a nyitrai egyház és káptalanja felett. A trencsényi oligarcha megfosztotta János nyitrai főpapot¹⁷¹ bíraskodási jogától, ráadásul a püspök ellen vádaskodóknak bizonyítás nélkül mindent elhitt, ellenben a püspök panaszait nem méltányolta. Mindemellett a pecsétek dénárjaira 15 márkát szedett be évente a püspök jobbágyaitól. Csák nembeli Máté hatalmát mutatja, hogy amikor a püspök 60 márkáért Bécsből posztót vásárolt, a trencsényi oligarcha magának tartotta meg a vásárolt posztó felét, valamint, hogy a püspököt saját költségén futárként készítette szolgálatra.¹⁷² Egy 1310. évi okleveles adat szerint Ábrahám comes két birtokát a nyitrai püspöknek és káptalanának adta.¹⁷³ Amikor Máté erről tudomást szerzett a birtokon fekvő jobb épületeket és házakat elszállíttatta, az ott hátramaradtakat felégette, és a birtokokat nem népesítette be.¹⁷⁴

A nyitrai püspökséget a legerősebb és legnagyobb kárt okozó támadás Kristó szerint 1316–1317-ben érte, amit Kádár Tamás meggyőző érveléssel új időpontra, 1313-ra datál.¹⁷⁵ Ezt az akciót Kristó álláspontja szerint az eredményezte, hogy János püspök Máté iránti megalázó pozícióját megelégedve feltételezhetően szabadulni igyekezett abból. Ennek következményeként a trencsényi oligarcha felégette Nyitra városát és a nyitrai székesegyházat, elfoglalta és leromboltatta a püspök nyitrai várát. Mindemellett a Nyitra és Trencsén megyére kiterjedő nyitrai püspöki, káptalani birtokok Máté kezébe kerültek, az egyházi jövedelmeket is ő bitorolta, az egyházi jobbágyságot a számára végzendő robotmunkára kényszerítették.¹⁷⁶ Az oligarchát kiközösítő 1318. március 3-án kelt oklevél részletesen felsorolja Csák nembeli Máté „bűnlajstromát”. Eszerint Máté a fent említettek túl felégette Chekee, Kurtueles és Billa püspöki falvakat, Paska püspök halálát követően a Trencsén faluban levő püspöki kúriát magának foglalta le. A püspök jövedelmeinek kisajátításán felül Máté familiárisai 70 ökröt hajtottak el Nyitráról. A püspök tiszteletének teljes hiányát mutatta, hogy Máté familiárisa, Kaacsics nembeli Mihály fia, Simon mester az oligarcha jelenlétében meg akarta ölni a nyitrai püspököt. Nem csak János püspököt, de jobbágyságot is jelentős károk érték, az említett oklevél beszámol a jobbágyságot javainak elvételéről, terményük learatásáról, valamint a kaszálók lekaszásáról. Szintén az említett oklevélből tudjuk, hogy Máté officialisai különböző munkákra, a tapolcsányi árok ásására,

¹⁶⁹ Uo. VIII./2. 58. sz.; KRISTÓ 1973. 38–40.

¹⁷⁰ MES II. 514.; ANJOU-OKLT. I. 278. sz.

¹⁷¹ Személyére KÁDÁR 2017.

¹⁷² ANJOU-OKLT. V. 48. sz.

¹⁷³ ANJOU-OKLT. II. 878. sz.

¹⁷⁴ ANJOU-OKLT. V. 48. sz.; KRISTÓ 1973. 40–41.

¹⁷⁵ KÁDÁR 2017. 12–13.

¹⁷⁶ CD VIII./2. 181–183.; ANJOU-OKLT. V. 49. sz.

várfalépítésre, makk és zab gyűjtésére a vadaskert vadjai számára, különféle szállításokra, mészoltásra, vízvezeték és ciszterna készítésére, szántásra, sarlózásra, betakarításra vitték és kényszerítették a nyitrai püspök jobbágyait.¹⁷⁷ A fentiek alapján Kristó úgy vélte, hogy Csák nembeli Máté célja a nyitrai püspök megfélemlítése, teljes behódoltatása volt.¹⁷⁸

1297-ben meghallt Paska nyitrai püspök,¹⁷⁹ de őt János csak évekkel később követte a püspökség élén. Minden bizonnyal ezt a hosszabb, üresedéssel járó időszakot a nyitrai egyház nem vészelte át szenvedés nélkül. János nyitrai püspököt végig ott találjuk I. Károly oldalán, másképpen fogalmazva Csák nembeli Máté ellenzékében. 1308. november 10-én a Csák nembeli Máté és Gentilis legátus között lezajló kékesi találkozón is jelen volt utóbbi kíséretében,¹⁸⁰ 1317-ben pedig jelen volt Komárom ostrománál. Így aztán talán nem is csodálkozhatunk a püspök és az oligarcha rossz viszonyán, a nyitrai pusztítás oka talán nem a püspök behódoltatása volt, hanem az oligarcha bosszúja amiatt, hogy a püspök nem volt hajlandó „együtműködni” vele. Csák nembeli Máté lényegében korlátlan főpapi jogokat gyakorolt, a püspökség és káptalan birtokain különböző jogtalan adókat vetett ki. A nyitrai káptalan ugyanakkor bölcs belátással viszonyult a trencsényi nagyrúhoz, 1312 közepén teljesítették Máté egy birtokba iktatásra vonatkozó utasítását, az ügygel kapcsolatos kiadványban nagyságos férfinak (*magnificus vir*), illetve nagyságos fejedelemnek (*magnificus princeps*) nevezték. 1321-ben meghalt Csák nembeli Máté, így János püspök ténylegesen is elfoglalhatta egyházmegyéjét, hátralévő éveiben a püspöki jogainak érvényesítése, a püspöki és káptalani elorozott és idegen kezekben levő birtokainak és javadalmainak visszaszerzése várt rá.

ÖSSZEGZÉS

Mindezeket összevetve a fentebb leírtakkal az alábbi megállapítások tehetőek:

A források és a szakirodalom tükrében Kán nembeli Lászlót mind III. András, mind I. Károly „hűséges oligarchájának” tekinthetjük, igaz, utóbbi esetében sokkal passzívabb az erdélyi vajda szerepe. Monoszló nembeli Péter püspöksége idején mind a püspökségnek, mind a káptalannak szinte zavartalan volt a viszonya az erdélyi vajdával, az 1300. évi hunyadi és hátszegi egyházak feletti erőszakoskodást leszámítva nincs forrásunk arra, hogy a káptalan, a püspök és a vajda között bárminemű konfliktus lett volna. Csák nembeli Máté és János nyitrai püspök példájával ellentétben az erdélyi vajda 1295-ben a káptalan javára ítélt egy birtokperben, majd 1296-ban maga folytat pert a káptalannal, mindez egy legalább semleges viszonyt feltételez.

Monoszló nembeli Péter minden bizonnyal jó kapcsolatot ápolt az erdélyi vajdával, ráadásul önálló politikai mozgástérrel rendelkezett és a vajda gyámkodása nélkül tudott egyházi bíróság alá tartozó ügyekben ítélni. Mindebben szerepet játszhattak a püspök családi kapcsolatai, személyes képességei és sikeres politikai tevékenysége. Mindezek lehetővé tették az erdélyi püspökség és a káptalan birtokainak hatékony védelmét az erdélyi vajda hatalmával szemben.

¹⁷⁷ ANJOU-OKLT. V. 48. sz.

¹⁷⁸ KRISTÓ 1973. 41–42., 131.

¹⁷⁹ ZSOLDOS 2011. a 93.

¹⁸⁰ KÁDÁR 2017. 8.

Monoszló nembeli Péter szerepéből kifolyólag Kán nembeli László az erdélyi püspökség birtokaira, kiváltságaira, valamint jövedelmeire minden bizonnyal a Péter püspök halálát követő időszakban tette rá a kezét. Az erdélyi források híján Csák nembeli Máté és a nyitrai egyház példája szemléltethetné számunkra, hogyan foszthatja ki egy oligarcha egy adott terület egyházát. Hivatalba kerülése után mind Benedek erdélyi püspök, mind János nyitrai püspök arra panaszkodik, hogy az egyházat javaiból teljesen kifosztották, tehát a káptalanok püspök hiányában nem voltak képesek sem a káptalani, sem a püspöki birtokok és jövedelmek megvédelmezésére. Mivel azonban Kán nembeli László kegyetlenkedéseiről nem maradtak fent források, ezért feltételezhető, hogy az erdélyi oligarcha intézkedései visszafogottabbak voltak, mint a trencsényi oligarcháé. A fentebbiek tükrében biztosnak tartom, hogy az egyházak sójövédelmét Kán nembeli László élete végéig a kezében tartotta.

A fentiek alapján feltételezhető, hogy 1308-tól a vajda akarata érvényesült az erdélyi püspökség és a káptalan felett, Kán nembeli László és Benedek püspök korábbi kapcsolatából és a vajda püspökválasztásra gyakorolt szerepéből kifolyólag az erdélyi püspök (hallgatólagos) együttműködésével.

Jelenleg forrásaink tükrében elsősorban a püspökök és oligarchák kapcsolata vizsgálható. Feltételezésem szerint a kisebb egyházi intézményeknek nem volt elég erejük az ellenálláshoz, ezért inkább meghódoltak az erdélyi vajda akarata előtt. Erre utal az is, hogy az erdélyi egyházaknál nincs adat a birtokfoglalásról, ellenben Kán nembeli László tartományán kívüli központtal rendelkező Kalocsa és Egres esetében van. A szebeni prépostsággal való konfliktusra alig, a kolozsmonostori apátsággal való konfliktusra pedig egyáltalán nincs forrásunk, de a szegedi egyezményben a király számára visszaadott javak, valamint a későbbi idők zavaros birtokviszonyai és birtokperei, illetve az oklevelekben emlegetett a 14. század első két évtizedét jellemző zavaros állapotok miatt feltételezhető, hogy Kán nembeli László érvényesíteni tudta akaratát az erdélyi egyházak felett.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ANJOU-OKLT. (1990–): *Anjou-kori oklevéltár I.*– (1301–). Szerk. Almási Tibor et al. Budapest–Szeged.

BÁN JÁNOS – HÁZI JENŐ – ERŐSS ISTVÁN (1968): A győri püspökök sora. In Bánk József (szerk.): *Győregyházmegyei Almanach*. Győr, Győri Egyházmegyei Hatóság. 21–79.

BEKE ANTAL (1894): Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. (Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék világánál). Különlenyomat a »*Magyar Sion*« 1894. évf.-ból. Esztergom.

CD (1829–1844): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgius Fejér.

CSUKOVITS ENIKŐ (1996): Egyházi és világi oklevelek hitelessége a szentszéki bíróságok előtt. In Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. 126–134.

DF: Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény

- ENGEL PÁL (1996): *Magyarország világi archontológiája. I–II.* História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁCZ (1903): *Második korszak. A pápák és a zsinatok reformáló törekvései. 1243–1404.* A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. 2. Budapest, Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend.
- ERD. OKM. (1997–2008): *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–IV. (1023–1372).* Regesztákban jegyzetekkel közléteszi: Jakó Zsigmond – Hegyi Géza – W. Kovács András. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40., 47., 53. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ERDŐ PÉTER (2001): A püspökök megválasztása a Decretum Gratiani szerint. A kijelölés kritériumai. In Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon.* Budapest, Osiris Kiadó. 182–199.
- FÜGEDI ERIK (1977): *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82. Budapest. MTA Történettudományi Intézete.
- GALAMBOSI PÉTER (2017): Csák Ugrin, a hűséges tartományúr. *Fons* 24. évf. 3. sz. 289–322.
- GERICS JÓZSEF (1987): *A korai rendiség Európában és Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HEGYI GÉZA (2010a): Új utak a román történetírásban? *Erdélyi Múzeum* 72. 1–2. sz. 157–160.
- HEGYI GÉZA (2010b): Egyházigazgatási határok a középkori Erdélyben. I. közlemény. *Erdélyi Múzeum* 72. évf. 3–4. sz. 1–32.
- HERVAY FERENC LEVENTE (2001): A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit.* Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság. 461–547.
- HOMONNAI SAROLTA (2003): János kalocsai érsek szerepe III. András kormányzatában. In Weisz Boglárka (szerk.): *Középkortörténeti Tanulmányok. A III. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 33–48.
- JAKÓ ZSIGMOND (1990): A kolozsmonostori apátság és jegyzőkönyvei a szekularizációig. In Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289–1556.* I. kötet 1289–1484. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 17. Budapest, Akadémiai Kiadó. 17–165.
- JAKÓ ZSIGMOND (2001): Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In *Erdély a keresztény magyar királyságban.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. 105–115.
- JANITS [BORSA] IVÁN (1940): *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig.* Budapest, Egyetemi Nyomda.
- KÁDÁR TAMÁS (2017): (III.) János nyitrai püspök (1302–1328) életútja. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1-2. sz. 5–21.
- KISS GERGELY (2013): *Királyi egyházak a középkori Magyarországon.* Thesaurus Historiae Ecclesiae in Universitate Quinqueecclesiensi 3. Pécs, Pécsi Tudományért Kulturális Egyesület.

KISS GERGELY (2018): VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. *Századok* 152. évf. 6. sz. 1353–1376.

KOSZTA LÁSZLÓ (2009): A 14. század közepéig: a püspökök és városuk. In Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József (szerk.): *A Pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009 – 1543)*. Pécs, Fény Kft. 57–107.

KOSZTA LÁSZLÓ – FEDELES TAMÁS (2009.): A pécsi székeskáptalan. In Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József (szerk.): *A Pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009 – 1543)*. Pécs, Fény Kft. 214–330.

KOVÁCS MIHAI (2015): „Semper meliora prospiciuntur et utiliora attenduntur”. Monoszló nb. Péter erdélyi püspök társadalmi és politikai kapcsolatai. *Erdélyi Múzeum* LXXVII. kötet 1. füzet. 1–13.

KOVÁCS MIHAI (2016): Csete Lőrinc, László vajda és az erdélyi egyház kapcsolata egy kiadatlan oklevél tükrében. *Turul* 89. évf. 3. sz. 91–97.

KOVÁCS MIHAI (2019): „Ut Dei ecclesia in suo statu tuta permaneat et in suis bonis sit tranquilla” Monoszló nb. Péter erdélyi püspök birtokszervezői és egyházkormányzati tevékenysége. In Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt (szerk.): *Szent Márton és Benedek nyomában*. Tanulmányok Koszta László emlékére. *Fontes et libri* 3. Szeged–Debrecen, „Magyarország a középkori Európában” kutatócsoport. 294–309.

KOVÁCS VIKTÓRIA (2019): Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. De LegatOnline Könyvek 1. Pécs, PTE BTK TTI Középkori és Korajújkori Történeti Tanszék. 117–166.

KRISTÓ GYULA (1973): *Csak Máté tartományúri hatalma*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KRISTÓ GYULA (1979): *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KRISTÓ GYULA (1983): Kán László és Erdély. In Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Nemzet és emlékezet. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 269–300.

KRISTÓ GYULA (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. (Nemzet és emlékezet). Budapest, Magvető Könyvkiadó.

KRISTÓ GYULA (1996): Erdély 1315-ben. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum Egyesület. 333–342.

KRISTÓ GYULA (1999): I. Károly király főúri elitje (1301–1309). *Századok* 133. évf. 1. sz. 41–62.

KRISTÓ GYULA (2001): Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 115. 33–40.

KRISTÓ GYULA (2002): *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

KRISTÓ GYULA (2003): I. Károly király harcai a tartományurak ellen. *Századok* 137. évf. 2. sz. 297–347.

KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT (1936): Az autentikus pecsét. *Turul* 50. évf. 3–4. sz. 45–68.

LUPESCU MAKÓ MÁRIA (2017): Benedek, az erdélyi egyházmegye első szerzetespüspöke. In Csurgai Horváth József (szerk.): *Az első 300 év Magyarországon. A Domonkos-rend a középkorban*. Székesfehérvár, Alba Civitas Történeti Alapítvány. 277–294.

MES (1874–1999): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV*. Coll. et edd. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii.

MVH (1885): *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/2*. Acta legationis cardinalis Gentilis (1307–1311). Pór Antal bevezető tanulmányával. Budapest.

PÓR ANTAL (1891): László erdélyi vajda (1291–1315). Rajzok Erdély múltjából a középkorban. *Erdélyi Múzeum* 8. évf. 6. sz. 433–481.

RÁCZ GYÖRGY (2020): Az egyházi elit változásai. In Csukovits Enikő (szerk.): *Az Anjoukor hatalmi elitje*. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest, Magyar Történelmi Társulat és Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 133–162.

SĂLĂGEAN, TUDOR (2007): *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294–1315)*. Cluj-Napoca, Argonaut.

SĂLĂGEAN, TUDOR (2016): *Transylvania in the Second Half of the Thirteenth Century*. Leiden–Boston, Brill.

SKORKA RENÁTA (2019): A Szent Korona kalandos körutazása az interregnum éveiben (1301–1310). In Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest. 91–119.

SOMOGYI SZILVIA (2010): Információáramlás és a közhír keletkezése egy 14. század eleji egyházi bírósági per vallomásainak tükrében. *Kút* 9. évf. 2. sz. 246–260.

TEMESVÁRY JÁNOS (1922): *Erdély középkori püspökei*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet.

TÍMÁR GYÖRGY (1981): Pécs Károly Róbert-kori püspökei. In Csigi Imre – Kneip István (szerk.): *A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981*. Pécs, Pécsi Szikra Nyomda. 52–66.

THOROCZKAY GÁBOR (2012): A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Fons* 19. évf. 1. sz. 37–55.

UGDS: ZIMMERMANN, FRANZ–WERNER, CARL (1892): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt.

UDVARDY JÓZSEF (1991): *A kalocsai érsekek életrajza*. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI. Köln, Görres Gesellschaft.

VAJK ÁDÁM (2011): „Mibe került ezen hűségi levél?” Kőszegi Miklós győri püspöksége és az országos politika. In Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): *In labore fructus*. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből. A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai, Források, feldolgozások 13. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár. 411–440.

VARGA TIBOR RÓBERT (2003): Adatok a 14. századi szentszéki bíraskodásra Erdélyben. In Weisz Boglárka (szerk.): *Középkortörténeti Tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 215–226.

VARGA TIBOR RÓBERT (2011): Az állam és az egyház kapcsolata a 14. századi Erdélyben. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 23. évf. 3–4. sz. 5–18.

WEISZ BOGLÁRKA (2007): Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 125. 43–57.

ZSOLDOS ATTILA (2011a): *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

ZSOLDOS ATTILA (2011b): III. András hat nádora. In *Erősségénél fogva várépítésre való*. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. b Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Múzeumok Igazgatósága. 289–299.

ZSOLDOS ATTILA (2012): Hűséges oligarchák. In Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár - Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. 347–354.

ZSOLDOS ATTILA (2015): Miért éppen Károly? In *Certamen II.: Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese, Bogdándi Zsolt, Weisz Attila. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. 183–193.

ZSOLDOS ATTILA (2016): Erdélyi háborúk a 14. század elején. In Pósan László – Veszprémy László (szerk.): *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Budapest, Zrínyi Kiadó. 198–231.

ZSOLDOS ATTILA (2017): Királyi hatalom és oligarchák Erdélyben a 13–14. század fordulóján. In Kovács Kiss György (szerk.): *Félmúlt – jelen: Erdélyben – Európában (1926–2016)*. Kolozsvár, Korunk – Komp-Press. 21–38.

OBRADOVIC NENAD

bradovicnenad93@gmail.com

PhD hallgató (Szegedi Tudományegyetem BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola)

Zsigmond király és Lazarević István despota – A hűbéri viszony keletkezésének idejéről

King Sigismund and despot Stefan Lazarević.
About the time when the vassality began

ABSTRACT

The paper offers us opportunity to form a timeline of the Despots entry in the vassality with the Hungarian King Sigismund. According to our sources the entry happened after Decemeber 18th 1403, and before April 16th 1404, when the despot was referred to as a vasal of King Sigismund in a letter to the Duke of Burgundy.

KEYWORDS

Despot Stefan Lazarević, King Sigismund, Serbo–Hungarian relations, vassal relationship, Johannes de Usk, Zoellus de Nassis, Sitnica

DOI 10.14232/belv.2021.1.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Obradovic Nenad (2021): Zsigmond király és Lazarević István despota – A hűbéri viszony keletkezésének idejéről. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 47–53. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Az Ankara mellett elszenvedett vereség (1402) után a szultán fiainak viszálya zavart keltett az Oszmán birodalomban. Ennek következtében ugyan csökkent a Lazarević István államára nehezítő oszmán nyomás, a balkáni rendezetlen viszonyok mégsem ígértek nagyobb biztonságot Szerbia határai számára. Lazarević István (1402-től despota) viszályban állt rokonaival, Branković Vuk utódaival, akik mögött Szulejmán, a birodalom európai részét uraló trón várományosa állt.¹ Szulejmán a Gallipoliban kötött egységben István despotának nem ajánlott semmit az addigi viszonyok fenntartásán túl (kivéve azt az engedményt, hogy a despota nem volt köteles személyesen vezetni a segédszerepeket).² Ennek ellenére a despota, belátva új szövetségkötés szükségességét, szabadabban tudott tárgyalni Luxemburgi Zsigmond királlyal (1387–1437). Korábban is megkísérelte már a szövetségkötést, de sikertelenül.³

Zsigmond király szintén tudatában volt annak, hogy a szövetséges révén távol tudja tartani Magyarországot déli határtól az oszmán portyázókat. A Nikápolynál elszenvedett vereség gyökeres változásokat hozott a magyar balkáni politikában. Az addigi támadó politikát felváltotta a defenzíva.⁴ Zsigmond király szomszédos ütköző államok láncával igyekezett megfékezni a déli határvidék oszmánok általi pusztítását.⁵ A szerb despota-állam ennek a védelmi láncnak a közepén terült el, magába foglalva a Morava völgyében haladó, Konstantinápolyt és Nándorfehérvárt összekötő útvonal jelentős részét. Zsigmond király ebben az időben fejezte be harcát a bárók ligájával, amely megkísérelte megfosztani trónjától, a nápolyi Anjouk javára.⁶ Ezért ebben az időben szüksége volt megbízható emberekre, akiket nemritkán külföldi személyekben talált meg. Tehát mindkét fél számára haszonnal kecsegtetett a szövetség megkötése. Ennek az állapotnak köszönhetően a despota fenntarthatta a kettős hűbéri elkötelezettségét, az oszmánok és Zsigmond király irányában, így biztosítva országának túlélését.⁷

A korszakkal és a szerb–magyar viszonyok alakulásával foglalkozó kutatók a hűbéres viszony keletkezését általában 1403 végére, 1403 és 1404. fordulójára, vagy 1404. elejére helyezték, néha későbbre is.⁸

¹ INALDŽIK 1974. 26–27. ISN II 1982. 67 (J. Kalić). ENGEL 1987. 430. SPREMIĆ 1994. 51. VATEN 2002. 61–69.

² ISN II. 67 (J. Kalić). ENGEL 1987. 431.

³ Előbbi próbálkozásai kudarcba fulladtak 1398-ban, mivel az elégedetlen főurak ezt elárulták a szultánnal azzal az elképzeléssel, hogy tartományurakká válhatnak oszmán segítséggel. A fiatal fejedelmet anyja közbelépése és a szultánnal tett személyes látogatása mentette meg. FILOZOF 1989. 88–90. PURKOVIĆ 1978. 46–47. ISN II, 70. A szerb nemesség ekkori fejlődéséről: ŠUIĆA 1997. 7–24. ŠUIĆA 2014. 21–38.

⁴ Ennek valamelyest ellentmond: SZAKÁLY 1986. 20.

⁵ RADONIĆ 1903. 11. HERCZEGH 1987. 64. ENGEL 1987. 431. PRLENDER 1991. 23–41. ENGEL 2001. 204–206. ROKAI–ĐERE–PAL–KASAŠ 2002. 128.

⁶ MÁLYUSZ 1984. 47–55. ROKAI – ĐERE – PAL – KASAŠ 2002. 128–129. ENGEL – KRISTÓ – KUBINYI 2005. 123–135 (P. Engel).

⁷ ENGEL 1987. 432.

⁸ STANOJEVIĆ 1896. 432–433. IVIĆ 1929. 7. RADONIĆ 1941. 149. ENGEL 1977. 40. PURKOVIĆ 1978. 74. ISN II. 71 (J. Kalić). SZAKÁLY 1986. 23. ČIRKOVIĆ 1997. 188. ROKAI – ĐERE – PAL – KASAŠ 2002. 131. VESELINOVIĆ 2006. 115. KALIĆ 2012. 98. GAŠPAROVIĆ 2016. 49.

Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mikor jöhetett létre a hűbéres viszony, csak szórványos forrásanyag áll rendelkezésre. Legjelentősebb elbeszélő forrásunk a Bölcs Konstantin (Konstantin Filozof) által megírt Lazarević István életrajza (*Žitije despota Stefana Lazarevića*). Bár formája a középkori szerb žitijenak, azaz a szentek életét elbeszélő egyházi szövegeknek, felel meg, Konstantin a despotát sokkal inkább államférfiként és vitézként írja le, míg a vallási motívumok háttérbe szorulnak.⁹ Számunkra hátrányos, hogy Konstantin nem foglalkozott különösebben az időrenddel, mivel előfordul, hogy az eseményeket nem kronológia szerint beszéli el, bonyolult nyelvezete, pedig, gyakran nehézzé teszi az értelmezést. Elbeszélő források közé lehet sorolni a szerb letopisi nevű szövegeket is, amelyek leginkább a nyugati annalesekhez hasonlíthatnak.¹⁰

Elbeszélő források mellett léteznek diplomatikai kútfők is, amelyek segítségünkre lehetnek ennek a kérdésnek a megválaszolásában.

Egyik támpontunk Zsigmond király 1404. április 16-ai levele Fülöp burgundi herceghez.¹¹ Benne – többek között – a despotát is megemlíti. Róla a következőket mondja: *dominus Stephanus, despotus dux Rossyae...potestati et dominio nostro se subdens...* Utána megjegyzi, hogy már küzd a törökökkel és a király más ellenfeivel. Tehát a legvalószínűbb *terminus ante quem* 1404. április 16.

Kérdéses marad viszont továbbra is a *terminus post quem*. Ehhez fontosnak bizonyulhat Zsigmond király levele küldöttei, Zoellus de Nassis, budai várnagy (*Zoellus de Nassis, castellanus budensis*) és Uski János, pozsonyi és pécsi prépost (*Johannes Quinqueecclesiensis et Posoniensis ecclesiarum prepositus*) számára,¹² István despotához és annak testvéréhez, Vuk úrhoz (*gospodin*).¹³ Ez a levél, annak ellenére, hogy szövegét korábban már kiadták, kevés figyelmet keltett a kutatók körében.¹⁴ A szóban forgó kútfő szerint a két követ megbízást kapott azoknak a pontoknak az ügyében amelyeket előbb a despota képviselőinek átadtak Budán (*super quibuscu(n)que factis, negociis et agendis utilitatem et bonum tam n(ost)r(u)m et regni n(ost)ri Hungarie quam ip(s)orum et regni sui Servie et Rascie hinc inde concernentibus et sp(eci)aliter super hiis que in capitulis n(ost)ris sigillo n(ost)ro secreto sigillatis ambasiatoribus ip(s)orum d(omi)norum despoti et fr(atr)is nuper Bude traditis specificfe declarant(ur)*). Ezek közé tartozott a despotától és alattvalóitól szükséges hűségeskü kieszközlése. Mivel Vácott adták ki Szent Tamás apostol ünnepe előtti legközelebbi kedden (*Datum Wacye, feria tertia proxima an(te) festum beati Thome ap(osto)li, anno Domi(ni) mill(esi)mo quadringentesimo tercio*), vagyis 1403. december 18-án, ebben a dátumban keresendő a *terminus post quem*.

Itt érdemes megfigyelni Bölcs Konstantin egyik állítását. A despota életrajzírója arra utal, hogy a kezdeményezés magyar oldalról indult.¹⁵ Követve Konstantin tudósítását, ezt a lehetősé-

⁹ FILOZOF 1989. 9–12.

¹⁰ MIHALJČIĆ 1999a. 367–368.

¹¹ A szerb történetírásban először figyelt fel erre a levélre Mihailo Dinić (1899–1970). DINIĆ 1956. 93–98. FEJÉR 1841. 324. MÁLYUSZ 1956. 367.

¹² ENGL 1996., 53., 124., 128., 287., 296., 413., 493. FEDELES 2010. 29–33. C. TÓTH 2013. 55, 58.

¹³ A *gospodin* (úr) mint uralkodói címről lásd bővebben: MIHALJČIĆ 1999b. 121. MIHALJČIĆ 2001. 104–113.

¹⁴ GRZESIK – SROKA 2002. 104–107.

¹⁵ Konstantin ezt állítja: *Amikor ezt meghallotta a nyugati uralkodó (Zsigmond), únak eresztette küldötteit, hogy barátságot köthessen (Istvánnal)*. FILOZOF 1989, 100.

get a szerb szakirodalom is elfogadta.¹⁶ Ennek, nézetünk szerint, ellentmond az okleveles anyag. Ahogyan a magyar követeknek kiállított levélből kiderül, a despota követi már jártak Budán, így kevésbé valószínű, hogy a kezdeményezés Zsigmond királytól származott. Ellenkezőleg, a kezdeményező a despota volt, ami véleményünk szerint jobban illik az akkori állapotokhoz. Elvégre a despota helyzete – hatalmának megszilárdulása ellenére – továbbra is igen kényes volt, még Zsigmond királynak sikerült addigra megszilárdítani az uralmát.

Ezt a feltevést szerintünk a letapisok adatai is alátámasztják. A bizánci időszámítás szerinti 6912. évben (1403. szeptember–1404. augusztus) a bejegyzés megemlékezik a despota pusztításairól a kosovói Sitnicában, a Brankovićok területén.¹⁷ Valószínű, hogy a despota nem kezdhetett el a harcot a Brankovićokkal, akik mögött Szulejmán állt, erős szövetséges nélkül. Hogy ezt a szövetséget megkösse, István despota megindíhatta a tárgyalásokat a magyar királlyal. Szerintünk Zsigmond király a burgundi hercegnek címzett levelében a Brankovićok ellen irányuló akciójára utalhat, amelyek Sitnicát is érinthették, amikor arról számol be, hogy a hűségére tért despota már küzd az ellenségei ellen.

Szövetségre lépve a magyar uralkodóval, a despota biztosította északi határait, megszerezte Nándorfehérvárt (Belgrád) és Macsót.¹⁸ A szerb despota-állam politikája ezzel kilépett a balkáni térségből és uralkodója később többször szerzett magyar segítséget.¹⁹ A szerb-magyar viszony illetően fejlődése magával hozta a királyi adományokat István despota részére. Ahogyan azt Bölcs Konstantin megemléltette, szinte soha nem tért vissza Magyarországról adomány nélkül.²⁰ Ezek a javadalmak erősítették a despota-állam pénzügyeit, könnyítve az oszmánoknak adandó évi adó okozta terhelésen.²¹ Demográfiai szempontból a szövetség megkötése maradandó eredményeket hagyott. Menekülve az oszmán előrenyomulás elől, a szerb nép tömegesen áramlott Magyarországra, amit a despoták birtokai és a kialakított szoros viszony serkentettek.²²

Összegezve az eddigieket, megállapítható: a hűbéri viszony megkötésére valamikor 1403. december 18-a után és a Brankovićok ellen indított támadás, illetve legkésőbb valamivel 1404. április 16. előtt kerülhetett sor.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BLAGOJEVIĆ, MILOŠ (2011): *Srpska državnost u srednjem veku*. Beograd, Srpska književna zadruža.

¹⁶ ISN II. 71 (J. Kalić).

¹⁷ STOJANOVIĆ 1927. 221. ISN II, 75. (J. Kalić). Bölcs Konstatin, valószínű, homályosan tesz erre utalást amikor arról ír, hogy a despota visszavette a területeket amelyeket az izmaeliták önkényesen elvettek. FILOZOF 1989, 100. A Brankovićok uralma alatt álló területekről bővebben: DINIĆ 1978, 148–177. SPREMIĆ 2005a, 127–139.

¹⁸ ĆIRKOVIĆ 2009. 3–20. ISN II. 71–72 (J. Kalić). KALIĆ 2012. 98. PFEIFFER 2017. 125–138.

¹⁹ THALLÓCZY – ÁLDÁSY 1907. 49–50., 51. KALIĆ 1978. 101. JIREČEK 1981. 340. ISN II, 81 (J. Kalić). ROKAI – ĐERE – PAL – KASAŠ 2002. 133. VESELINOVIĆ 2006. 117. KALIĆ 2012. 100.

²⁰ FILOZOF 1989. 118.

²¹ SPREMIĆ 2005b. 275–327.

²² ISN II. 314–329. (S. Ćirković). ĆIRKOVIĆ 1990. 37–46. BLAGOJEVIĆ 2011. 349–354., 370–384.

- DINIĆ, MIHAILO (1956): Pismo ugarskog kralja Žigmunda burgundskom vojvodini Filipu, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. 13–14. sz. 93–98.
- DINIĆ, MIHAILO (1978): Oblast Brankovića. In Ćirković Sima (szerk.): *Srpske zemlje u srednjem veku*. Beograd, Srpska književna zadruga. 148–177.
- ĆIRKOVIĆ, SIMA (1990): Seobe srpskog naroda u kraljevinu Ugarsku u XIV i XV veku. In Ranković Dragutin (szerk.): *Seobe srpskog naroda od XIV do XX veka: zbornik radova posvećen tristagodišnjici Velike seobe Srba*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 37–46.
- ĆIRKOVIĆ, SIMA (1997): *Srbi u srednjem veku*. Beograd, I. P. Dobrotvor, Idea.
- ĆIRKOVIĆ, SIMA (2009): Zemlja Mačva i grad Mačva. *Prilozi za knjižvnost, jezik, istoriju i folklor*. 74. sz. 3–20.
- ENGEL PÁL (1977): Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). In Szűcs Jenő – Vörös Antal (szerk.): *Értekezések a történeti tudományok köréből. (Új sorozat)*. 83. Akadémiai Kiadó.
- ENGEL PÁL (1987): Zsigmond király bárói: rövid életrajzok. Lazarevics István szerb despota. In Beke László – Marosi Ernő – Wéhli Tünde (Szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I. *Tanulmányok*, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum. 430–432.
- ENGEL PÁL (1996): *Magyarország világi archontológiája I*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- ENGEL PÁL (2001): *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*. London – New York, I. B. Tauris & Co Ltd.
- ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS (2005): *Magyarország története 1301–1526*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FEDELES TAMÁS (2010): *Püspökök, prépostok, kanonokok*. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet, Középkori és Kora Újkori Történeti Tanszék
- FEJÉR, GEORGIUS (1841): *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/4*. Budaë, Typis Tipographiæ Regiæ Universitatis Ungariçæ.
- FILOZOF, KONSTANTIN (1989): *Žitije despota Stefana Lazarevića*, Jovanović Gordana (szerk.): Beograd, Prosveta, Srpska književna zadruga.
- GAŠPAROVIĆ, STELA (2016): *Srbija i Ugarska od 1402. do 1460.godine*, 2016-ban a Belgrádi Bölcsészettudományi Karon megvédett PhD tézis kézírata.
- GRZESIK, RYSZARD –A. SROKA, STANISLAW (2002): Ismeretlen dokumentum a XV. század eleji magyar–szerb viszonyokról. *Aetas* 17. évf. 4. sz. 104–107.
- HERCZEGH GÉZA (1987): *Magyarország külpolitikája 896–1919*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- INALDŽIK, HALIL (1974): *Osmansko carstvo*. Klasični period (1300–1600), Beograd, Srpska književna zadruga.

- ISN II (1982): *Istorija srpskog naroda II. Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537)*, Beograd, Srpska književna zadruga.
- IVIĆ, ALEKSA (1929): *Istorija Srba u Vojvodini*. Novi Sad, Matica srpska.
- JIREČEK, KONSTANTIN (1981): *Istorija Srba*. I. Beograd, Slovo ljubve.
- KALIĆ, JOVANKA (1978): Srbija i Beograd početkom XV vek. *Godišnjak grada Beograda*. 25. sz. 97–105.
- KALIĆ, JOVANKA (2012): *Srbi u poznom srednjem veku*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1956): *Zsigmondkori oklevéltár II/1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁLYUSZ ELEMÉR (1984): *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, Gondolat.
- MIHALJČIĆ, RADE (1999a): Letopisi. In Ćirković Sima–Mihaljčić Rade (szerk.): *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd, Knowledge. 367–368.
- MIHALJČIĆ, RADE (1999b): Gospodin. In Ćirković Sima–Mihaljčić Rade (szerk.): *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd, Knowledge. 121.
- MIHALJČIĆ, RADE (2001): *Vladarske titule oblasnih gospodara*. Prilog vladarskoj ideologiji u staroj srpskoj prošlosti. Beograd, Srpska školska knjiga, Knowledge.
- PFEIFFER ATTILA (2017): A Macsói bánság és a macsói vár lokalizációjának kérdése a magyar és szerb történelemírásban. *Világtörténet*. 39. évf. 1. sz. 125–138.
- PRELENDER, IVICA (1991): Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi. *Historijski zbornik*. 44. sz. 23–41.
- PURKOVIĆ, MIODRAG (1978): *Knez i despot Stefan Lazarević*, Beograd, Sveti arhijereski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- RADONIĆ, JOVAN (1903): *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka*. Novi Sad, Matica srpska.
- RADONIĆ, JOVAN (1941): Sporazum u Tati 1426. godine i srpsko-ugarski odnosi od XIII–XVI veka. *Glas Srpske Kraljevske Akademije*. 187. sz. 117–232.
- ROKAI PETAR – ĐERE ZOLTAN – PAL TIBOR – KASAŠ ALEKSANDAR (2002): *Istorija Mađara*. Beograd, Clío.
- SPREMIĆ, MOMČILO (1994): *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd, Srpska književna zadruga.
- SPREMIĆ, MOMČILO (2005a): Brankovići–oblasni gospodari Kosova. In *Prekinut uspon*. Srpske zemlje u poznom srednjem veku. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 127–139.
- SPREMIĆ, MOMČILO (2005b): Turski tributari u XIV i XV veku. In *Prekinut uspon*. Srpske zemlje u poznom srednjem veku. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. 275–327.
- STANOJEVIĆ, STANOJE (1896): Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle. *Archiv für Slavische Philologie*. 18. sz. 409–472.

STOJANOVIĆ, LJUBOMIR (1927): *Stari srpski rodoslovi i letopisi*. Sremski Karlovci, Srpska Kraljevska Akademija.

SZAKÁLY FERENC (1986): A török–magyar küzdelmek szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526), In Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács, tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ŠUICA, MARKO (1997): Zavera vlastele protiv kneza Stefana Lazarevića 1398. godine. *Istorijski glasnik*. 1-2. sz. 7–24.

ŠUICA, MARKO (2014): Narastanje novih moćnika (1389–1402), In Mišić Siniša (Szerk.): *Vlast i moć. Vlaszela Moravske Srbije od 1365. do 1402.godine*, Kruševac, Narodna biblioteka Kruševac, Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju Filozofski faultet Univerziteta u beogradu, 21–38.

THALLÓCZY LAJOS – ÁLDÁSY ANTAL (1907): *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

C. TÓTH NORBERT (2013): *A székes és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437*. Budapest, MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája.

VATEN, NIKOLA (2002): Uspon Osmanlija (1362–1451). In Mantran Rober (szerk.): *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd, Clío. 38–93.

VESELINOVIĆ, ANDRIJA (2006): *Država srpskih despota*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

KIS IVÁN

kisivan18@gmail.com

PhD-hallgató (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)

Kottanner Jánosné memoárja – retorikai eszközök, a mű lehetséges céljai, és Kottannerné jutalma

Memoires of Helene Kottanner – rhetorical methods, goals of the
work and reward of Helene Kottanner

ABSTRACT

In my study I analyze a significant late-medieval memoir, known as „The Memoires of Helene Kottanner (1439–1440), written by Helene, or Elena Kottanner, an Austrian woman, daughter of Peter Wolfram from Ödenburg (Sopron), acting in the service of Queen Elizabeth of Hungary. The source, which may be considered the oldest German memoir written by a secular woman, depicts the events of an interesting period of the medieval Hungarian history with “vividness and poignancy” (Maya Bijvoet Williamson).

After the death of King Albert (1437–1439), his ambitious wife, Elizabeth – while a large part of the Hungarian nobles wanted Władysław III of Poland to be the king of Hungary – tried to maintain his own authority in Hungary (at that time she was already pregnant and hoped that her new-born will be a boy), therefore she ordered her servant, Elena Kottanner to steal the Holy Crown of Saint Stephen from the royal stronghold, Plintenburg (Visegrád). The woman and an unnamed Hungarian collaborator managed to remove the Crown secretly, rushing to the Queen with it, who within an hour of the crown’s arrival at her castle of Komorn (Komárom), bore a son, Ladislaus Posthumous (1440–1457). Three months later, the little boy was crowned King of Hungary in Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). In her memoir, Helene Kottanner – as an eye-witness author – gives a unique, detailed and remarkable picture about these events.

My main goal is to analyze the rhetorical methods, the historiographical practice presented by Helene, which can be detected in her text. I demonstrate that the servant intended to emphasize her own role in the mentioned events, and tried to legitimate the Hungarian kingship of Ladislaus Posthumous. Besides, she presented certain events as symbolic of the fate of the future king: according to Helene, God protects her and Elizabeth, and the whole undertaking, while the Devil is on the side of their enemies (Władysław III of Poland and the Hungarian nobles).

Furthermore, I also intend to demonstrate what possible goals could Helene have had with her memoir. It is quite possible that the servant wrote her opus in order to get her reward for her services provided to the queen and the future king. I demonstrate this problem in context of the Hungarian political situation in the 1440s and the 1450s.

KEYWORDS

Helene Kottanner, rhetorical methods, Queen Elizabeth of Luxembourg, John Hunyadi, memoir

DOI 10.14232/belv.2021.1.5

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kis Iván (2021): Kottanner Jánosné memoárja – retorikai eszközök, a mű lehetséges céljai, és Kottannerné jutalma. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 54–70. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETŐ

Tanulmányom középpontjában egy 15. századi, sajátos műfajú alkotás áll: Kottanner Jánosné – leánykori nevén Wolfram Ilona – naplója, az egyik legkorábbi fennmaradt női emlékirat. Kottannerné – aki Zsigmond király leánya, Luxemburgi Erzsébet királyné udvarhölgyeként tevékenykedett –, különleges alaposággal szól az 1439–40. év magyarországi – vagy magyar érdekeltségű – eseménysorozatáról. Művében részletes, más források által nem közölt adatokat őrzött meg az Albert király halálát követő, a lengyel Ulászló és az özvegy Erzsébet pártja közötti hatalmi konfliktusról, a királyné politikai mesterkedéseiről, miközben két eseményt helyez a középpontba: a magyar Szent Korona visegrádi várból történő elrablását, illetve Albert utószülött gyermeke, László (a későbbi V. László magyar uralkodó) megkoronázását. Kottanner Jánosné mindkettőnél egyaránt jelen volt: ő maga lopta el – két segítőtárral együtt – úrnője megbízásából a Szent Koronát (1440. február 20–21.), a koronázáskor pedig a karjában tartotta az ifjú uralkodót (1440. május 15.). Kottannerné tehát szemtanúként, résztvevőként, mi több, főszereplőként meséli el – egyes szám első személyben – az említett periódus történéseit.¹

¹ A napló egyetlen fennmaradt kézírata ma Bécsben található: Österreichische Nationalbibliothek, Codex 2920. A kézirat 16 lapot tartalmaz (néhányik meglehetősen szakadozott, hiányos), mindkét oldalon teleírva. A mű kiadásai: ENDLICHER 1846; MOLLAY 1971.; WILLIAMSON 1998. Magyar fordítása: MOLLAY 1979.

A koronarablás a Szent Korona középkori történetének legjobban ismert epizódja. Az eltulajdonítás következménye nemcsak két évtizedig tartó polgárháború lett, hanem három rendhagyó királyválasztás is (Jagelló I. Ulászló, Habsburg III. Frigyes, Hunyadi Mátyás). Erzsébet királyné ugyanis a lopás után nem sokkal elzalogosította a koronát III. Frigyes német uralkodónak – aki 1452-ig gyámság ürügyén a gyermek Lászlót is őrizetben tartotta –, az ereklje pedig csak 1463-ban került haza.² Ennek fényében nem meglepő, hogy a téma iránt a 19. század eleje-közepe óta érdeklődött mind a magyar, mind a német (elsősorban osztrák) szakirodalom, ráadásul a kutatók meglehetősen sok szempont alapján vizsgálták a naplót, illetve szerzőjét.

Mindenekelőtt sikeresen tisztázták Kottannerné életútját: eleinte felmerült az udvarhölgy frank,³ illetve erdélyi származásának lehetősége is,⁴ mára azonban bizonyossá vált, hogy Ilona a soproni Wolfram Péter leánya volt, aki a német eredetű kisenemesek közé tartozott.⁵ Nem meglepő az sem, hogy hamar hasznosították a napló egyedi adatait: Magyarországon már Teleki József, majd Fraknói Vilmos megtették ezt monumentális összefoglaló műveikben,⁶ de említhető példaként Franz Krones is, aki a stájer történet számára aknázza ki a forrást.⁷ A napló forrásértékében tehát a kutatók már ekkor sem kételkedtek. A 19. század végétől kezdve az emlékirat régészeti kutatásokban is helyet kapott: megkísérelték a napló alapján azonosítani a visegrádi fellegrvár helyiségeit, ezzel összefüggésben pedig tisztázódott a koronarablás pontos lefolyása is.⁸ Egyes kutatók Kottannerné segítőitársainak kilétét is megpróbálták megfejteni – ez azonban azóta sem tekinthető tisztázottnak –,⁹ valamint akadt olyan tudós is, aki a napló alapján a magyar nyelv Albert király udvarban meglévő fontosságára mutatott rá.¹⁰ Különösen fontos továbbá, hogy a memoárban Kottannerné említi a magyar királyok koronázásának hármas feltételrendszerét: ezzel a részlettel a magyar Szent Korona ismert kutatói közül többen foglalkoztak. Végezetül, a Kottannerné-kutatásban az alábbi szempontok is felbukkantak: a műben szereplő helynevek értéke, valamint Kottannerné szimbolikus látásmódja, illetve hiedelemvilága.¹¹ A fenti rövid tematikus historiográfia jól mutatja, hogy Ilona naplója a 19. század eleje-közepe óta a tudományos kutatás számos ágazatának figyelmét felkeltette.

Bár a memoárt már a 19. században kiadták, a kutatásban Mollay Károly 1971-es kritikai kiadása számít mérvadónak. A neves soproni germanista professzor – a szöveg közzétételén, majd nem sokkal később magyarra fordításán túl – a kiadáshoz írt előszavában (illetve a Soproni Szemle lapjain¹²) összegezte az addigi kutatás eredményeit, továbbá maga is több fontos megállapítást tett a naplóval, valamint szerzőjével kapcsolatban. Dolgozatom – alább körvonalazandó – kutatási kérdései szempontjából ezek közül egyet érdemes kiemelni: Mollay röviden utalt

² PÁLOSFALVI 2019. 125.

³ FREYTAG 1924. 370–382.

⁴ BÉKÉSI 1899. 810–813; PUKÁNSZKY 1931. 61, 79; KOSÁRY 1951. 159. Bernard Capesius hiába vonta kétségbe Ilona erdélyi származását, ez utána is elfogadottnak számított: CAPESIUS 1943. 477–482.

⁵ MOLLAY 1957. 4–6.

⁶ TELEKI 1852; FRAKNÓI 1896.

⁷ KRONES 1871. 45–48.

⁸ HENSZLMANN 1873. 1–15; LUX 1925. 343–352.

⁹ SZERÉMI-ERNYEI 1913. 249–250.

¹⁰ CZECH 1834. 235–236.

¹¹ MOLLAY 1971.

¹² MOLLAY 1957. 1–9.

rá, hogy a napló megírásával-megíratásával Ilona a neki járó, az V. Lászlónak tett szolgálatokért járó jutalmazást akarta kieszközölni, az ellenszolgáltatás pedig később meg is érkezett: 1452-ben Hunyadi János Kottanner Jánosnak és feleségének adományozta Kisfalud várbirtokát.¹³

A fent bemutatott historiográfiai áttekintés nagyjában-egészében a Kottannerné-kutatás Mollay Károly kritikai kiadása idején meglévő állapotát tükrözi, a soproni professzor munkája óta ugyanis magyar történész tollából nem született hosszabb terjedelmű írás Kottannernéről. Ez a hiányt két okból is pótolni szándékozom. Egyrészt a nyugati (elsősorban angolszász és német-osztrák) szakirodalom az elmúlt néhány évtizedben is foglalkozott az emlékirattal, és több olyan új vizsgálati szempontra hívták fel a figyelmemet, amelyeknek magam is utána jártam. Másrészt pedig, részben e szempontokkal összefüggésben, lehetségessé vált, hogy Mollay Károly óta lezártnak tekintett kérdésekben is saját véleményyt fogalmazzak meg.

Az új szempontok egy része, a korábbi kutatásoktól eltérően, nem annyira a naplóban található tényanyagra irányul, sokkal inkább magára Kottanner Ilonára, pontosabban arra, hogy hogyan jelenik meg a naplóban Ilona belső gondolat-, illetve érzelemvilága, valamint milyen elbeszélői, retorikai eszközöket alkalmaz Erzsébet udvarhölgye. Ezekhez a kérdésekhez az újabb kutatók sokszor úgy közelítettek, hogy Kottannerné mint női szerző iránt érdeklődtek. Az elbeszélői módszerekkel összefüggésben az is felmerült, hogy mennyiben tekinthető a forrás önéletrajznak, mennyiben történeti műnek, esetleg egyéb műfajúnak. Természetesen mindettől a forrás lehetséges céljának, rendeltetésének megállapítása sem független, hiszen a műben valóban hemzsegő retorikai fogások, eszközök miatt nehéz nem arra gondolni, hogy a mű megszületése mögött konkrét célok állhattak, de legalábbis többről lehet szó, mint az események egyszerű papírra vetéséről. Dolgozatom következő részében magam is e szempontok alapján vizsgálom meg Kottannerné naplóját: kisebb részben a modern szakirodalomra, nagyobb részben a műből származó forrásrészletekre támaszkodva megkíséreltem körvonalazni Kottanner Ilona retorikai fogásait, elbeszélői módszereit, valamint a napló megszületése mögött álló lehetséges célokat, okokat is bemutatom.

Ezt követően pedig, a napló retorikai jellemzőivel, valamint lehetséges céljaival összefüggésben egy röviden már említett kérdésben kívánok véleményt alkotni, mégpedig abban, hogy mennyiben lehet a napló mögött Kottanner Ilona jutalmazásra irányuló törekvését feltételezni, valamint egyáltalán, kaphatott-e jutalmat az udvarhölgy 1452-ben Magyarországon a magyar Szent Korona ellopásáért.

KOTTANNER ILONA A NAPLÓBAN – ELBESZÉLŐI, RETORIKAI ESZKÖZÖK

Túlzás lenne azt állítani, hogy a Mollay Károlyt megelőző szakirodalom egyáltalán ne vette volna észre Kottannerné belső érzelemvilágát, vagy elbeszélői tudatosságát a naplóban: Knausz Nándor,¹⁴ Gustav Freytag,¹⁵ Szerémi és Ernyey József¹⁶ egyaránt tettek erre vonatkozó megjegyzéseket. Mint említettem azonban, ezek a szempontok igazán hangsúlyosan az utóbbi évtizedek

¹³ MOLLAY 1971.; Az adománylevél szövegét közölte Knausz Nándor: KNAUZ 1863. 785–796.

¹⁴ KNAUZ 1863. 788.

¹⁵ FREYTAG 1924. 370–382.

¹⁶ SZERÉMI-ERNYEI 1913. 230.

nyugati Kottannerné-kutatásában bukkantak fel, mégpedig Maya Bijvoet Williamson,¹⁷ Sabine Schmolinsky,¹⁸ Andreas Rütther,¹⁹ Horst Wenzel,²⁰ Barbara Schmid,²¹ valamint Albrecht Classen²² írásaiban. Az általuk nyújtott támpontok, valamint saját forrásvizsgálatom alapján Kottannerné alábbi elbeszélői eszközeit különböztettem meg: az udvarhölgy beszámolója saját érzelmvilágáról, Ilona saját központi szerepének hangsúlyozása, személyes áldozatainak kiemelése, a Jó és a Rossz (a sors, végzet) szerepe az eseményekben, valamint V. László uralmának legitimálása.

1. Kottannerné beszámolója saját érzelmvilágáról

A modern Kottannerné-kutatás egyik fő érdeklődése arra irányul, hogy mennyiben, hogyan jelennek meg a naplóban Ilona személyes érzései, gondolatai, mit tudunk meg a naplóban megjelenő Ilona személyiségéről. A memoárt úgyszintén közzétevő, illetve angolra is lefordító Maya Williamson szerint a naplóban egy okos, megbízható, józan eszű, energikus, bátor, gyors észjárású nő tűnik elénk. Williamson azonban arra is utalt, hogy Kottannerné a személyes életéről, személyes vonatkozásairól gyakorlatilag semmit nem mond, önmagát inkább a királynéval való kapcsolatán keresztül jeleníti meg.²³ Különösen nagy hangsúlyt helyezett Ilona személyiségére Sabine Schmolinsky: meglátása szerint a mű nem tekinthető önéletrajznak, de a politikai eseménytörténeten kívül pszichológiai, mentalitástörténeti szempontból is fontos forrás. Ilona ugyanis minduntalan saját szerepét hangsúlyozza az események tárgyalásakor, valamint nem titkolja félelmeit, aggodalmait, és vallásossága is előtérbe kerül.²⁴ Néhány évvel későbbi írásában Andreas Rütther sem tagadta, hogy a naplóban olvashatók Kottannerné félelmeiről, aggályairól szóló szakaszok is, azonban rámutat arra, hogy a mű semmiképpen sem önéletrajz, sokkal inkább memorandum, amelyben nem igazán jelenik meg Kottannerné valós személye, helyette inkább egy példaszerűen cselekvő, megkonstruált figuráról beszélhetünk.²⁵

Kottannerné erős, bátor személyisége, valamint belső érzelmvilága legfőképpen a korona ellopásának konkrét leírásakor hangsúlyos a naplóban, amikor Ilona az őt szorongató félelmekről és aggodalmakról számol be. Az udvarhölgy először a gyertyák elvesztése miatt ijed meg,²⁶ majd a lakat feltörése keltette zajoktól,²⁷ valamint, ami még fontosabb, lelkiismeret-furdalásról

¹⁷ WILLIAMSON 1987, 1998.

¹⁸ SCHMOLINSKY 1998.

¹⁹ RÜTHER 2004.

²⁰ WENZEL 2006.

²¹ SCHMID 2007.

²² CLASSEN 2007.

²³ WILLIAMSON 1987. 328–330.

²⁴ SCHMOLINSKY 1998. 63–73.

²⁵ RÜTHER 2004. 243–246.

²⁶ „Én meg odamegyek, hogy elhozzam a gyertyákat, hát elvesztek. Oly nagyon megijedtem, hogy azt sem tudtam, mit csináljak, a dolog majdnem abbamaradt a világítás miatt.” MOLLAY 1979. 20.

²⁷ „Akkor ő a lakatról levette a rápecsételt kendőcskét, amelyet a várnagy tett oda, kinyitotta az ajtót, szolgáljával együtt bement, és keményen dolgozott a többi lakaton, úgyhogy az ütögetés és a reszelés zaja kivehetően hallatszott. (...) Mert én mindent jól hallottam, s nagy félelmemben és aggodalomban örködtem egész idő alatt, s nagy ájtatosan letérdeltem, és kértem Istent és Miasszonyunkat, legyenek mellettem és segítőtársaim mellett. (...)” MOLLAY 1979. 21–22.

is beszámol a vállalkozás kapcsán, saját lelkéért aggódik.²⁸ Továbbá, minduntalan azt képzei, hogy szándékuk lelepleződött, és az egyes bejáratok felől hallatszódó hangok már az öröknek és a vár népének közeledtét jelzik.²⁹ Ilona aggodalmai a memoár más helyein is előkerülnek: például már a mű elején, a visegrádi várban kialakult, és a koronát is veszélybe sodró tűzvész kapcsán.³⁰

Fontos leszögezni, hogy a Kottannerné belső érzelmvilágáról – főként aggodalmairól – szóló szakaszok túlnyomórészt a Szent Koronát érintő vállalkozásokhoz kapcsolódnak, de mindenképpen Ilona Erzsébetnek (illetve a kis Lászlónak) tett szolgálataihoz. Legfőképpen olyan félelmekről van szó, amelyekkel Ilona minduntalan azt hangsúlyozza, hogy nagy volumenű eseményekben vesz részt, a részvétellel pedig ő maga óriási kockázatot vállal. Érdeemes itt visszautalni Williamson, illetve Rüter véleményére: az idézett forrásrészletek alapján a napló Ilonája valóban tűnik inkább egy példaszerűen megkonstruált, mintsem valós figurának.

2. Kottannerné és saját központi szerepe

A napló feltételezett „önéletrajzi” vonatkozásainak másik oldala, hogy a belső aggodalmak hangsúlyozása mellett Kottannerné szüntelenül a nagypolitikai események középpontjába helyezi saját magát. Rendszeresen az olyan kiszólások, amelyekkel ezt kívánja kihangsúlyozni – „Én is ott voltam, Én, Kottanner Jánosné, szintén vele mentem, stb.” –, mindeközben a történeteket a háttérből mozgó nőként tűnik fel, akiben Erzsébet királyné különösen megbízott. A már említett Williamson,³¹ valamint Schmolinsky³² is érintették a kérdést, de a legalaposabban Horst Wenzel, aki szerint Ilona önreprezentációja az uralkodáshoz kötődő eseményekben való részvételen, a királynőhöz való közelségén keresztül jelenik meg. Fontos, hogy mindezek alapján Wenzel is hangsúlyozta, hogy Ilona identitása a műben valójában nem önéletrajzi keretek között jelenik meg, még akkor sem, ha egyébként – főként a koronarablásról szóló szakaszban – az udvarhölgy személyisége is előtérbe kerül.³³

Ismét érdemes néhány példával illusztrálni, hogyan helyezi az udvarhölgy saját magát a középpontba. A legjobb példák azok, amikor Kottannerné kiszól a szövegből, és felhívja a

²⁸ „Nagyon aggódtam lelkemért, jobban, mint az életemért. Arra kértem Istent, ha mindez ellene való volna, ha ezért el kellene kárhoznom, vagy pedig ebből baj származnék az országra és lakóira, akkor Isten legyen lelkemnek irgalmas, és inkább hagyjon előbb itt meghalnom.” MOLLAY 1979. 22.

²⁹ „Mialatt így fohászokdant, nagy zaj és zörgés támadt, mintha sokan páncéiban lettek volna az ajtó előtt, ahol segítőársamat beeresztettem, s úgy rémlett, mintha az ajtót betaszították volna. Nagyon megijedtem és felálltam, hogy figyelmeztessem őket, hagyják félbe munkájukat. (...) Akkor vigyázva lementem a kicsi lépcsőn, majd az udvarhölgyek kamráján át az ajtóhoz, amely az asszonyháznak igazi bejárata volt. Amikor az ajtóhoz értem, senkit sem hallottam. Megőrültem és hálát adtam Istennek, folytattam imámat, s azt hittem, hogy az ördög műve volt, aki szívesen megghiúsította volna a dolgot.” MOLLAY 1979. 22–23.

³⁰ „Akkor eljöttek hozzám az udvarhölgyek, hogy keljek fel tüstént, mert tűz van abban a bolthajtásos szobában, amelyben asszonyom öngyága hált. Én szörnyen megijedtem, rögtön felkeltem, besiettem a szobába, ez telis-tele volt füsttel, én elfojtottam, majd eloltottam a tüzet, és kiengedtem a füstöt, ismét beillatosítottam a szobát, úgyhogy a királyné azon éjjel aludhatott benne.” MOLLAY 1979. 10.

³¹ WILLIAMSON 1987. 334.

³² SCHMOLINSKY 1998. 65.

³³ WENZEL 2006. 23–24.

figyelmet, arra, hogy ő, Kottanner Jánosné szintén ott volt egy adott eseménykor.³⁴ Szintén jó példa, hogy amikor Cillei Ulrik és Erzsébet arról tárgyaltak, hogy hogyan lehetne kihozni a szent koronát a visegrádi várból, Ilona nem győzi hangsúlyozni, hogy rá esett a választásuk, hiszen ő ismeri a legjobban a körülményeket, ráadásul Erzsébet még meg is bízik benne.³⁵ Ugyancsak említhető az a részlet, amelyben Ilona azt állítja, Erzsébet legszívesebben három részre osztaná őt, mind a maga, mind fia, illetve leánya számára igénybe venné udvarhölgye szolgálatait.³⁶

Tagadhatatlan, hogy Ilona háttérszereplőként valóban fontos szerepet játszhatott a szóban forgó évek politikájában. Mégis úgy gondolom, ennek folyamatos hangoztatása, saját részvételének kidomborításra retorikai eszköznek minősíthető. Hasonlót állapíthatunk meg továbbá, mint az előző, Kottannerné érzelmvilágáról szóló fejezetben: Az udvarhölgy hangsúlyos ön-reprezentációja leginkább a Szent Koronához kötődő vállalkozásokhoz, illetve Erzsébetnek tett szolgálataihoz kapcsolódik, és Ilona figurája ismét példaszerűen cselekvőnek hat.

3. Ilona személyes áldozatai

Ilona érzelmvilágával, illetve saját szerepének hangsúlyozásával szoros összefüggésben több olyan részletet is olvashatunk a naplóban, amelyekben Kottannerné arról panaszkodik, hogy az eseményekben játszott szerepe hatalmas személyes áldozatvállalásokat követelt meg. A mű e részleteivel foglalkozott Williamson,³⁷ Schmolinsky,³⁸ valamint Rüter is, utóbbi összekapcsolta Kottannerné elválását saját családjától azzal, hogy Ilona hangsúlyozta: anyaszerepet is vállalnia kellett László mellett.³⁹

Az udvarhölgy általában a családja kapcsán szól személyes áldozatvállalásáról, így tesz akkor is, amikor Erzsébet felkéri őt a korona ellopására, ez ugyanis nagy kockázat volt önmaga és gyermekei számára.⁴⁰ Továbbá, a mű végén is felhívja a figyelmet arra, hogy férjét és leányát hátra kellett hagynia, amikor László mellett maradt.⁴¹ Érdemes még megemlíteni azt a részletet

³⁴ „Önagsága ezután Bécsbe küldött, és legkisebb leányát, Erzsébet kisasszonyt kíséretével együtt elhozták onnan Pozsonyba; ez megtörtént, s akkor én, Kottanner Jánosné szintén ott voltam, és engem is elküldtek Albert királynak s hitvesének, a nemes és legkegyelmesebb királyné asszonynak udvarába. (...) Ezután (...) hozták a szent koronát, s bevitték egy bolthajtásos helyiségbe, amely ötszögletű volt, s én, Kottanner Jánosné szintén ott voltam...” MOLLAY 1979. 5–7.

³⁵ „Cillei Ulrik gróf mint hűséges atyjafia is eljött akkor önagságához, s együtt megtanácskozták, hogyan lehetne valami okosat kitalálni, hogy a szent koronát a visegrádi várból kihozhassák. Nagyságos úrnöm akkor hozzám jött, hogy én tegyem meg ezt, mivel senki sem ismeri annyira a körülményeket, mint én, akiben ezenfelül még meg is bízik.” MOLLAY 1979. 16.

³⁶ „A nemes királyné ekkor így szólt hozzám: „Mit tanácsol, kedves Kottannerné? Ha önt három részre oszthatnám, szívesen magamnál tartanám, szívesen a fiamnál hagynám, és szeretném, ha a leányomnál lenne.” Tanácskoztott ezért az urakkal, melyik résznél maradjak. Az urak akkor azt akarták, hogy én a nemes királynál maradjak.” MOLLAY 1979. 60.

³⁷ WILLIAMSON 1987. 331.

³⁸ SCHMOLINSKY 1998. 66.

³⁹ RÜTHER 2004. 242.

⁴⁰ „Én bizony nagyon megijedtem, mert ez súlyos kockázat volt számomra és kis gyermekeim számára, s azon tépelődtem, mitévő legyek, s senkitől sem merem tanácsot kérni, csak Istentől.” MOLLAY 1979. 16–17.

⁴¹ „Én is bánatos szívvel búcsúztam, mert nagyon nehezen váltam el a nemes királynétól, bár ifjú úrnömet nehezen, nagy gondok között neveltem fel. A férjemet meg a leányomat, Katalint vissza kellett hagynom a nemes családnál. És elindultunk nagy aggodalommal, törődéssel és kínlódással.” MOLLAY 1979. 62–63.

is, amelyben Ilona hangsúlyozza, hogy nem szívesen maradt László mellett, mert tudta, ez még az addigiaknál is nagyobb nehézségekkel jár majd számára.⁴²

Kottannerné tehát a belső aggodalmainak, valamint saját szerepének hangsúlyozása mellett azt is igyekszik kiemelni naplójában, hogy az Erzsébetnek, illetve Lászlónak nyújtott szolgálatai kifejezetten személyes jellegű áldozatokat is megkívántak. Ezekben az esetekben sem indokolt megkérdőjelezni Ilona állításainak valóságtartalmát, az udvarhölgy bizonyára valóban ennyire jelentős, számára komoly áldozatokat jelentő szolgálatokat végzett Erzsébet udvarában. Mindennek szüntelen hangoztatása, kidomborítása azonban retorikai fogásnak tűnik.

4. A jó és a rossz küzdelme a naplóban

Ilona saját, személyes érzelmei, önmaga, illetve szerepe, fontossága kiemelése mellett egyéb elbeszélői, történetmesélési fordulatokkal is él memoárjában. Ahogy erre az említett kutatók közül Williamson,⁴³ valamint Wenzel⁴⁴ is felfigyelt, a memoárban Ilona az eseményeket nem evilági kontextusba helyezi: saját tettei mögött ott látatja Isten, valamint az Ördög közreműködését, a Jó és a Rossz küzdelmét. A napló e jellegzetességét Barbara Schmid is észrevette, aki tanulmányában az isteni akarat megnyilvánulásának helyszíneire (pl. Visegrád) mutatott rá.⁴⁵ Kottannerné e kontextusban saját pártját, Erzsébetet, a kis Lászlót, illetve önmagát mutatja be Isten kegyeltjeként, és az ellenoldalt, Ulászló pártját rosszként, Isten akaratának ellenségeként állítja be.

Az első ilyen elemeket a már említett tűzvész leírásában találjuk. Ilona beállítása szerint a tűz által az ördög akart ártani mind Erzsébetnek, mind a szent koronának, ám Isten szerencsére örködött, és idejében felébresztette az udvarhölgyeket.⁴⁶ Isten akaratából hamarosan elérkezett az ideje a terv végrehajtásának, ráadásul a Mindenható egy magyar férfiút is küldött Erzsébet és Ilona segítségére.⁴⁷ Fontos az is, hogy Kottannerné szerint Istennek volt köszönhető, hogy a rablás közben az örök és a várnagy népe semmit sem hallott meg,⁴⁸ egy alkalommal pedig Ilona azt írja, hogy az egyik zajforrást, amit hallani vél, az ördög művének gondolta.⁴⁹

⁴² „Az urak akkor azt akarták, hogy én a nemes királynál maradjak. Nem szívesen tettem, mert jól tudtam, hogy súlyosabb szolgálatom és gondom lesz, mint azelőtt volt...” MOLLAY 1979. 60.

⁴³ WILLIAMSON 1987. 333.

⁴⁴ WENZEL 2006. 24–27.

⁴⁵ SCHMID 2007. 113–138.

⁴⁶ „Isten azonban örködött felettük, és idejében felébresztette az udvarhölgyeket, én pedig elől fektüdtem a kis királynál...” MOLLAY 1979. 10.

⁴⁷ „Amikor aztán elérkezett az igazi ideje annak, hogy Isten csudatételét véghezvigye, akkor Isten egy férfiút küldött nekünk, aki elvállalta, hogy kihozza a szent koronát: ez magyar volt, ... -nak hívták, hűségesen, okosan, férfihoz méltón fogott neki a dolognak, s előkészítettünk mindent, ami a dologhoz kellett, szereztünk néhány lakatot és két reszelőt.” MOLLAY 1979. 17–18.

⁴⁸ „Az örök és a várnagy népe ezen az éjszakán különösen éberek voltak a gond miatt, amely rajtuk volt, mégis a mindenható Isten, úgy látszik, mindnyájuk fülét betömte, és egyikük sem hallott semmit.” MOLLAY 1979. 21.

⁴⁹ „Akkor vigyázva lementem a kicsi lépcsőn, majd az udvarhölgyek kamráján át az ajtóhoz, amely az asszonyháznak igazi bejárata volt. Amikor az ajtóhoz értem, senkit sem hallottam. Megörültem és hálát adtam Istennek, folytattam imámat, s azt hittem, hogy az ördög műve volt, aki szívesen meghiúsította volna a dolgot.” MOLLAY 1979. 23.

A rablást követően, László megkoronázása előtt Ilona arról beszél, hogy az ördög igen serényen munkálkodott. Erre a kijelentésre az szolgálta az alapot számára, hogy a lengyel király bevonult az országba, és Budára igyekezett.⁵⁰ A mű végéhez közeledve pedig Ilona említést tesz egy epizódról, amely megzavarta az addig kedvező történéseket: arról álmodott, hogy a korona egy pocsolyába esett, ez pedig megijesztette Erzsébetet. Ilona ezt a történetet is az ördögre vezeti vissza.⁵¹

Úgy vélem, könnyű összefüggést feltételezni a Jó és a Rossz kontextusának retorikája, valamint Ilona fent ismertetett elbeszélői eszközei között. Ilona nem csak saját fontosságát, áldozatait, a rá leselkedő veszélyt hangsúlyozza, de magát az általa szolgálta ügyet is misztifikálja azáltal, hogy Isten által támogatottként tálalja. A napló szerint tehát Ilona olyan vállalkozás részese, amelynek sikerre vitele – a háttérben folyamatosan munkálkodó Ördöggel szemben – maga a Mindenható akarata volt.

5. V. László uralmának legitimálása

A fentiekben bemutatott isteni támogatással részben összefügg Kottannerné következő elbeszélői eszköze: az ifjú László király legitim uralkodóként történő bemutatása. Figyelemreméltó, hogy a műben – természetesen a szent koronával történő megkoronázás ténye mellett – Ilona többféle legitimációs érveléssel is megkísérli alátámasztani László jogát a magyar trónra.

Az első ezek közül a már taglalt isteni kiválasztottság: az előző fejezetben bemutatott részletek jól példázzák, hogy Ilona szerint Lászlót Isten választotta ki a magyar trónra, és hatalomra jutásának minden mozzanatát támogatja.

Ahogy ezt a már említett Wenzel is észrevette,⁵² az isteni kiválasztottság hangoztatása mellett Ilona az ifjú király alkalmasságát, fizikai erejét is kiemeli, az udvarhölgy ábrázolása szerint László a koronázáson tanúsított viselkedése az uralkodói erő és alkalmasság ékes bizonyítéka. Az ifjú király ugyanis egyrészt olyan erőteljesen tartotta a fejét a koronázáskor, hogy egy egyesztendő gyermeknek is becsületére vált volna, másrészt olyan hangosan sírt, hogy a köznép elcsodálkozva mondogatta, hogy ez nem lehet egy tizenkét éves gyermek hangja.⁵³

⁵⁰ „Figyeljétek, milyen serény volt az ördög a kezdet kezdetén és a vége felé. Nem sokkal ezután a Galgóci Vajda Miklós jött nagyságos úrnőmhöz, és úgy találta, hogy ő derekasan fog szolgálni önagságának, aki ekkor adta át neki Székesfehérvárt. Nem sokkal ezután az a megbízható hír jött, hogy a lengyel király vonul be az országba, és Budára igyekezik, ahogy aztán meg is történt. Ezért titokban és sietve kellett a koronázásra felkészülnünk.” A korona elrablása.” MOLLAY 1979. 41.

⁵¹ „Akkor egy csip-csup dolog jött közbe, amely ezt megzavarta. Ahová az ördög nem jut el, oda elküldi a követét. Már harmadik hete sok aggodalom közt voltunk Győrött, amikor egy éjszaka azt álmodtam, hogy a szent korona egy pocsolyába esett, úgyhogy csupa folt lett. Reggel felkelve a nemes királynéhoz mentem, és elmondtam neki, mit álmodtam a szent koronáról. Önagsága erre nagyon megijedt, és így szólt: „Az álom jelent valamit!”, s rögtön odament, ahol a szent korona volt, és megnézte.” MOLLAY 1979. 59.

⁵² WENZEL 2006. 30–32.

⁵³ „Persze azt is tudjátok, hogy amikor az érsek a fejére tette a szent koronát, és odatartotta neki, olyan erőteljesen tartotta a fejét, hogy egyesztendő gyermeknek is elég lett volna, amit ritkán lehet látni olyan gyermekeknek, akik tizenkét évesek. (...) A nemes ifjú királynak koronázásán kívül még egy kis öröme akadt, mert hangosan sírt, úgyhogy az egész templomban hallatszott, a köznép csodálkozott is rajta, és mondogatták, hogy ez nem egy tizenkét éves (sic!) gyermeknek a hangja, becsületére válna egyesztendő gyermeknek is, pedig ennyi nem is volt.” MOLLAY 1979. 48–49.

László isteni kiválasztottságának és alkalmasságának kiemelése mellett Ilonának gondja volt arra is, hogy a gyermeket párhuzamba állítsa a megfelelő őskkel, elődökkel. Amikor az ifjú király nevének kiválasztásáról beszél, rámutat, hogy bár egyesek szerint Péternek vagy Albertnek kellett volna nevezni, Erzsébet már fogadalmat tett Istennek és Szent László királynak.⁵⁴ I. László tehát mint V. László előképe tűnik fel a naplóban. Az sem véletlen, hogy a koronázásra történő készüléskor Ilona Zsigmond császár egykori, vörös és aranyszínű köntöséből varrta az ifjú király első ruháját. Ilona ki is hangsúlyozza, a vörös és fehér szín bizonyosága annak, hogy László nagyapai és apai örökségében jogosan uralkodhat.⁵⁵

Véleményem szerint a napló V. Lászlót legitimálni kívánó részletei szintén összefüggenek Ilona egyéb retorikai eszközeivel: logikus feltételezés lehet, hogy Kottannerné saját szerepének kidomborítása, valamint az általa szolgálta ügy isteni támogatottsága nem lehetett volna hiteles László uralkodói legitimitásának, valamint alkalmasságának megmutatása nélkül.

A NAPLÓ LEHETSÉGES CÉLJAI

Ahogy azt már több ízben említettem, az emlékirat fent bemutatott retorikai eszközei, elbeszélői eszközei arra utalnak, hogy a naplót tudatosan szerkesztették meg, és létrejött valamilyen célt szolgálhatott. Két sajátosság mindenképpen feltűnhet az idézett forrásrészleteket olvasva: egyrészt Ilona minduntalan saját szerepének jelentőségét, rá nézve veszélyes mivoltát, saját áldozatkészségét hangsúlyozza, másrészt pedig a mű során végig igyekszik az általa szolgálta ügyet misztifikálni, valamint az ügy törvényességét igazolni.

A Kottannerné-kutatásban érthető módon felmerült, hogy Ilona esetleg tisztán intellektuális céllal írhatta, vagy írathatta meg visszaemlékezéseit, tehát történeti, krónikás célokat kellene látnunk a forrás megszületése mögött. Ám ahogyan azt Williamson is írja, ez az értelmezés kevésbé valószínű. Albrecht Classen szerint a forrás önéletrajznak tekinthető, de legalábbis önéletrajzi elemeket tartalmaz: azok a részletek tehát, amikor Ilona a saját félelméről, áldozatvállalásairól számol be, az udvarhölgy őszinte megnyilvánulásai, a személyes érzelmei, gondolatai átszűrődnek a történeti tények tárgyalása mögül. Kérdés, mennyiben tekinthetők Ilona személyes megnyilvánulásai ténylegesen önéletrajzi elemeknek, hiszen, ahogy arra már szintén utaltam, a naplóban inkább egy megkonstruált kép rajzolódik ki, amelyet Kottannerné magáról kialakítani szándékozott.

Magam a fenti lehetőségeknél valószínűbbnek látok két másik értelmezést. Az egyik az a Wenzel által is felvetett, és Mollaynál is megjelenő lehetőség, amely szerint Ilona a naplóval László trónigényét akarta támogatni. Mint láthattuk, Kottannerné valóban törekedett arra a

⁵⁴ „A keresztségben László királynak nevezték, ez egyesekben haragot keltett, mert úgy vélték, Péter királynak kellett volna nevezni, mivel ezt a nevet hozta magával. Egyesek viszont úgy gondolták, hogy Albert királynak kellett volna elnevezni, atyjára való tekintettel, aki olyan nagyon derék király volt. Az én nagyságos úrnóm azonban már fogadalmat tett Istennek és Szent László királynak, sőt elküldte fogadalmi ajándékát Nagyváradra; Wilsnackba pedig Vinsterel útján ezüst gyermekszobrot küldött a Szent Vérhez, és kérte Istent, ajándékozza meg trónörökösével, ami Isten akarata szerint hamarosan meghallgatásra talált.” MOLLAY 1979. 33–34.

⁵⁵ „Nos egy szép, nagy miseruha volt ott, valamikor Zsigmond császár köntöse volt, vörös és aranyszínű, s ezüstfehér minták voltak beleszőve, ezt kellett kiszabni, és ebből kellett az ifjú király első ruháját varnom, amelyet a szent koronához kellett felvennie. Nos, figyeljétek, hát nem bizonyosága-e annak, hogy nagyapai és apai örökségében jogosan uralkodjék. Címerpajzsa vörös és fehér.” MOLLAY 1979. 41–42.

naplóban, hogy a fiatal uralkodó trónra való legitimitását és alkalmasságát alátámassza. Ennél is valószínűbbnek, és a napló idézett részletei alapján jól alátámaszthatónak tartom azonban, hogy az emlékirat Ilona saját érdekében készült. Az udvarhölgy egyrészt a saját érdemeit akarthatta halhatatlanná tenni, hiszen mégiscsak nagy volumenű, sőt, Magyarország szempontjából sorsfordító eseményekben vett részt. Továbbá, ezzel összefüggésben lehetséges, hogy Ilona egy nagyon is gyakorlati célt kívánt elérni: az udvarhölgy vagy László, vagy a magyar uralkodói körök számára azért akart lenyomatot készíteni saját tetteiről, hogy ily módon hozzájuthasson az Erzsébet által – a napló szerint – neki ígért jutalmazáshoz. Lehetséges, hogy a mű minden eleme ezt a célt szolgálta: Ilona ezért emeli ki a saját félelmeit, áldozatvállalását, szerepét, az Isten általi támogatottságát, illetve az általa segített László legitimitását (hiszen saját jelentőségének hangsúlyozásához arra is szüksége lehetett, hogy az általa pártolt ügy legitimnek tűnjön!). Könnyen elképzelhető, hogy ezek az elbeszélői eszközök mind annak a tudatos konstrukciónak a részei, amely Ilona érdemeire, és a neki járó jutalmazásra volt hivatott felhívni a figyelmet.

Ez utóbbi, Williamson, Rütther, Wenzel, és Mollay (de már korábbi kutatók) által is felvetett lehetőséget nagyban erősíti (sőt, talán magát a felvetést is eredetileg indokolta) hogy egy 1452. évi március 17-ei oklevél szerint Kottannerné valóban jutalmazásban részesült: Hunyadi János kormányzó Ilonának és férjének adományozta Kisfalud birtokát. Az iratból ugyan csak annyit tudunk meg, hogy a jutalmazást a „László királynak tett szolgálatok” indokolták,⁵⁶ a kutatók mégis összefüggésbe hozták az oklevelet a naplóval: eszerint tehát Kottannerné – legalább részben – eleve a remélt jutalomhoz való hozzájutás miatt írta volna naplóját, amely évekkal később, 1452-ben meg is érkezett a pozsonyi várbirtok, Kisfalud formájában.

Az első probléma ezzel kapcsolatban az, hogy jelenleg nem rendelkezünk konkrét bizonyítékkal az emlékirat és az adománylevél kapcsolatát illetően, hiszen az oklevélben semmi nem utal sem az emlékiratra, sem pedig Kottannerné részvételére a koronalapásban. Arról nem is szólva, hogy ha Kottannerné valóban a koronalapásért kapta meg Kisfalud birtokát, ahhoz sem feltétlenül kellett az emlékirat, hiszen 1452-re már a napló nélkül is sokan tudhattak Ilona tettéről. Újabb bizonyítékok előkerüléséig tehát sajnálatos módon meg kell elégednünk a pusztá feltételezéssel, amely szerint Ilona egyrészt valóban a koronalapás miatt kapott jutalmat Hunyaditól, másrészt pedig a napló a remélt jutalom érdekében is íródhatott. Írásom hátralévő részében ezért nem ezzel, hanem egy a kérdéssel kapcsolatban felmerülő másik problémával foglalkozom bővebben.

Az kétségtelen, hogy a napló retorikai eszközei alapján feltételezhető lenne, hogy Ilona a neki járó jutalmazás miatt írta meg művét. Ahogy azonban azt írásom legelején említettem, a korona ellopása évtizedekig tartó zűrzavart, politikai bizonytalanságot, és problémás királyválasztásokat eredményezett Magyarországon. Ennek fényében első pillantásra meglepőnek, sőt, vitathatónak tűnik a Kottannerné-kutatás azon álláspontja, hogy a napló, valamint az 1452-es jutalmazás között összefüggés áll fenn. Megkérdőjelezhető ugyanis, hogy Ilonát megjutalmazta-e az akkori (1452-ben) magyar kormányzó, Hunyadi János egy ennyire komoly, és hosszú

⁵⁶ „Cum nos pro multimodis fidelitatibus et fidelium servicionum gratuiti meritis nobilium Iohannis Kottanner ac domine Elene Kottannerin consortis eiusdem, que ipsi et specialiter annotata domina Elena serenissimo principi domino Ladislaw regi domino nostro naturali locis debitis et temporibus semper opportunis, non curando prospera scilicet et adversa, exhibuissent et impendissent...” Lásd.: KNAUZ 1863. 785–796; Szlovák Nemzeti Levéltár (Slovenský národný archív), Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára 3–2–7. (DF 225756.)

távú politikai gondokat okozó tettéért. Ha el is fogadjuk tehát, hogy Kottannerné ellenszolgáltatást remélt naplója által (bár még ez sem egyértelmű), vajon mennyiben reális azt feltételezni, hogy ezt el is érte? Nem elképzelhető vajon, hogy a jutalmazásban más, nem pedig a koronálás miatt részesült Kottanner János és felesége? A kérdés megválaszolásában az 1440–50-es évek politikai viszonyainak áttekintése segített, melynek során főként a korszak kutatásában jelenleg vezető szerepet betöltő Pálosfalvi Tamás véleményét vettem alapul.

KOTTANNERNÉ ÉS HUNYADI JÁNOS 1452-ES ADOMÁNYA

Mint az az alábbiakban látni fogjuk, Kottannerné lehetséges jutalmazása, (valamint a korona távolléte) szempontjából a szóban forgó időszakot két szakaszra kell osztani. A két időszak közötti cezúrát Ulászló 1444. november 10-ei halála, valamint – ennek következményeképpen – az jelenti, hogy a magyar országgyűlés 1445. májusában magyar királyként ismerte el a gyermek V. Lászlót (igaz, azzal a feltétellel, hogy az ifjút éppen gyámsága alatt tartó Frigyes német király kiadja őt a kezéből a Szent Koronával együtt).⁵⁷ Ez a változás a dolgozatban feltett kérdésemet illetően (kaphatott-e jutalmazást Kottannerné a Szent Korona eltulajdonításáért) két okból is kulcsfontosságú: egyrészt inntől fogva – legalábbis elvileg – megtörtént annak az uralkodónak az elismerése magyar királyként, akinek a számára Erzsébet udvarhölgye ellopta az ereklyét, ezzel törvényes megkoronázását is lehetővé téve. Másrészt pedig, ekkortól a koronához, pontosabban annak távollétéhez való viszony is megváltozott hazánkban: a hatalom ugyanis döntő részben az új nagy nyertes, Hunyadi János kezébe került.⁵⁸

A fent említett első szempont már a korábbi Kottannerné-szakirodalomban is felmerült: Knauz Nándor már 1863-as írásában említette, hogy Ilona tette az elkövetésekor bűnnek számított volna, ám idővel jutalom lett, hiszen Ulászló halálával törvényes király lett az, akinek a javára a koronát eltulajdonította.⁵⁹ Erre később – többek között – Mollay is rámutatott: Kottannerné egészen Ulászló haláláig, illetve a László Frigyes kezéből történő kiszabadítását először napirendre tűző országgyűlésig nem remélhetett ellenszolgáltatást tetteiért, utána azonban igen, és meg is kapta azt 1452-ben.⁶⁰ Ezekkel a véleményekkel nehéz lenne vitatkozni: tény és való, 1445. májusától kezdve Kottannerné a törvényes magyar király számára lopta el a Szent Koronát, sőt, ily módon egyenesen neki volt köszönhető, hogy az ekkor már törvényesnek elfogadott királyt korábban legitim módon koronázták meg. Ezzel kapcsolatban szükséges azonban tisztáznom egy, a szakirodalomban megjelenő pontatlanságot: A Kottanner Jánosnak és Ilonának adott jutalmazás időpontja (március 17.) még László király Frigyes gyámsága alól kiszabadítása (szeptember 1.) előtt következett be, így tehát az semmiképpen sem állítható, hogy maga V. László jutalmazta volna meg a neki nagy szolgálatokat tevő udvarhölgyet.⁶¹ Az viszont elképzelhető, hogy Hunyadi ezzel a gesztussal – t. i. a koronálás által László koronázását elősegítő Kottannerné megjutalmazásával – László törvényes

⁵⁷ PÁLOSFALVI 2019. 143.

⁵⁸ PÁLOSFALVI 2019. 145.

⁵⁹ KNAUZ 1863. 785–796.

⁶⁰ MOLLAY 1971.

⁶¹ SZERÉMI-ERNYEI 1913. 256.

magyar királyságát ismerte el, és a magyar trón tényleges átvételéhez talán ekkor már egyre közelebb kerülő uralkodót támogatta.

Bár kétségtelen, hogy a feltételezett jutalom idején már valóban László számított Magyarország elismert törvényes királyának, továbbra is kérdés, hogy vajon – László elismertsége ellenére – a Szent Korona hazánk határain túlra kerülése nem okozott-e nagyobb felháborodást a magyar vezető körökben annál, hogy a lopást végrehajtó udvarhölgy jutalomban részesülhessen tettéért. Bár a kétely joggal merülhet fel, a Kottannerné-kutatás mindezidáig mégsem foglalkozott ezzel a szemponttal.

A kérdés megválaszolásához (vagyis inkább a kétely feloldásához) egy fontos tényezőre kell rámutatnom. A fent említett, 1444–45-ben lezajlott cezúra nemcsak az V. Lászlóhoz való viszonyt módosította, hanem magához a Szent Koronához, annak távollétéhez való hozzáállásban is változáshoz vezetett; ennek oka pedig abban kereshető, hogy a főhatalom Hunyadi János kezébe került.

Nem elhanyagolható szempont, hogy az ezzel az időszakkal foglalkozó történeti kutatásban Hunyadi János recepciója módosuláson ment keresztül. A 19. századi Teleki József nagy volumenű összefoglalójában például határozottan tagadta, hogy ekkor minden Hunyadi kedve szerint folyt volna Magyarországon, szemben Aeneas Silvius Piccolomini, a kor jelentős politikusa, és nem mellesleg III. Frigyes egyik fő bizalmasa véleményével.⁶² A korszak modernkori kutatója, Pálosfalvi Tamás azonban már inkább Piccolomini véleményéhez közel álló Hunyadi-képet rajzolt meg egy nemrég megjelent írásában.

Ahogy azt már említettem, a magyar országgyűlés 1445. májusában azzal a feltétellel ismerte el Lászlót magyar királynak, hogy Frigyes a gyermeket a Szent Koronával együtt kiadja őrizetéből, ennek megtagadása esetén pedig (újabb) királyválasztást helyezett kilátásba. Frigyessem azonban sem ekkor, sem az elkövetkező években nem sikerült megegyezni, a német uralkodó hajthatatlannak bizonyult László és a korona kiadását illetően. Ezen a ponton kell felhívnom a figyelmet Pálosfalvi Tamás véleményére, aki szerint – bár végső soron valóban Frigyesen múlt a korona sikertelen visszaszerzése – a szálak – talán már 1445-ben, de 1446-tól fogva mindenképpen – Hunyadi János kezében futottak össze, aki 1446-tól kormányzói pozíciót töltött be. Hunyadi ekkor már az ország leggazdagabb birtokosa és nemzetközi hírű hadvezér volt, akinek fő ambíciója az oszmánok elleni háború folytatása volt. Ehhez pedig teljhatalomra és belső békére volt szüksége, így ő sem régi, sem új király után nem vágyott. Ahogy arra Pálosfalvi rámutatott, az Újlaki Miklóssal történt megegyezés után Hunyadi 1446. elején titokban megállapodást kötött Frigyes királlyal, melynek lényege a következőképpen foglalható össze: cserébe azért, hogy Hunyadiék ezután nem bolygatják László és a Szent Korona ügyét, a német uralkodó sem avatkozik be a magyar belpolitikába. Ez az alku nem csak Frigyesnek felelt meg tökéletesen, de Hunyadinak is, aki innentől nyugodtan foglalkozhatott az oszmán problémával, valamint építhette saját hatalmát. Úgyszintén Pálosfalvi meglátása, hogy bár Hunyadi – vélhetően a közvélemény nyomására – 1446. őszén háborút indított Frigyes ellen (László és a korona visszaszerzésének céljából), valójában nem próbálta meg Frigyeset tárgyalási pozícióba szorítani, és az első adandó alkalommal ráállt a fegyverszünetre. 1450-ben pedig Hunyadi és Frigyes újabb megállapodást kötött arról, hogy Hunyadi nem háborgatja Frigyeset Lászlót és a koronát illetően. Végezetül pedig: ahhoz, hogy László végül (1452. őszén) mégiscsak kiszabadult Frigyes fogságából, nem

⁶² TELEKI 1852. 278–279.

Hunyadi lépései vezettek, a történés egy az osztrák rendek által kezdeményezett, majd kiszélesedett politikai mozgalom eredménye volt.⁶³

A Magyarországon lassan vezető hatalmi pozícióba lépő Hunyadi János fent ismertetett lépései jól mutatják a Szent Korona távollétéhez való viszonyulás megváltozását Ulászló halála után. Bár ezzel kapcsolatban biztosat nem állíthatunk, olybá tűnik, hogy Hunyadit – ha nem is üdvözölte kifejezetten a korona eltulajdonítását – nem zavarta túlságosan a korona, illetve a kis László Frigyesnél maradása, sőt, talán mindez kapóra is jött neki saját céljai szempontjából. Mi több, Hunyadi a kormányzóvá választását, majd ennek az – elvileg ideiglenes – címnek az állandósulását részben pontosan annak a bizonytalan állapotnak köszönhette, amelyet a törvényes király és az erekye távolléte okozott. Talán nem túlzás tehát azt állítani, hogy Hunyadi hatalmának egyik sarokkövét éppen a Szent Korona Magyarországon kívül rekedése jelentette.

Ez a lehetőség közvetett módon más megvilágításba helyezi, értelmezhetővé teszi a Kottanner Jánosnak és Ilonának adott jutalmazás kérdését is. Továbbra is igaz az, hogy Erzsébet és udvarhölgye tette évtizedes politikai bonyodalmakat, bizonytalanságot eredményezett Magyarországon. Mindazonáltal, mint láthattuk, a kor egyik vezető politikusának éppen ez a bizonytalanság jöhetett kapóra: ennek fényében pedig már sokkal könnyebben elképzelhető, hogy Hunyadi János 1452. márciusában megjutalmazta a koronalapást végrehajtó udvarhölgyet a „Lászlónak nyújtott szolgálataiért.”

Összefoglalóan tehát: két okból sem elképzelhetetlen az, hogy Kottanner Ilona valóban jutalmat kapott Magyarországon a magyar korona eltulajdonításáért. Egyrészt 1452-ben, a jutalom odaadásakor Ilona tette annyiban már biztosan nem számított bűnnek, hogy néhány évvel korábban (1440-ben) az ekkor már (1445-től) törvényesnek elismert magyar király számára lopta el a koronát, és az is elképzelhető, hogy Hunyadi a jutalmazással V. László felé is gesztust tett. Továbbá, bár elsősorban az előbbi lehetőséggel ellentmondónak tűnik, az sem kizárt, hogy Hunyadi számára kedvező volt a korona (valamint László) Magyarországon kívül kerülése, hiszen az ebből adódó politikai zűrzavarnak köszönhette kormányzói hatalmát. A két szempont véleményem szerint akár össze is függhet: Kottannerné megjutalmazásával Hunyadi két legyet üthetett egy csapásra: egyrészt elméletben elismerte V. László törvényes magyar királyi mivoltát, ugyanakkor azt is kifejezte, hogy számára „elviselhető” probléma a jelenlegi is fennálló ideiglenes politikai állapot. Ily módon tehát Kottannerné megjutalmazása akár Hunyadi János politikája tökéletes lenyomataként is értelmezhető.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban a jelenleg ismert egyik legkorábbi, világi nőtől származó német emlékirattal, Kottanner Jánosné naplójával foglalkoztam, amely az 1439–40-es évek történetéről ad részletes lenyomatot. Egy rövid tematikus historiográfiát követően megkíséreltem bemutatni a napló legfontosabb retorikai eszközeit, melyek – bár egymással szorosan összefüggenek – két csoportba oszthatók. Az egyik az a mód, ahogyan Kottannerné a saját jelentőségét hangsúlyozza, a másik pedig, hogy az udvarhölgy – saját magán kívül – az általa szolgált ügyet is misztifikálja és legitimálja. Az első csoportba sorolható, hogy Ilona egyfelől saját érzelmvilágába, – legfőképpen

⁶³ A fenti rekonstrukció Pálosfalvi Tamás tanulmányán alapszik. Lásd.: PÁLOSFALVI 2019. 143–146.

a koronát érintő vállalkozásban való részvételéből származó veszély kapcsán – félelmeibe, aggodalmaiba nyújt betekintést, másrészt saját, az eseményekben játszott központi szerepét hangsúlyozza, végül pedig önmaga személyes áldozatairól is szót ejt. A második csoportot pedig a napló azon részletei jelentik, amelyekben Kottannerné egyrészt Isten és az Ördög harcának kontextusába helyezi saját tetteit – és Erzsébet pártját az előbbi, Ulászló táborát pedig az utóbbi által támogatotként állítja be –, másrészt pedig többféle legitimációs érveléssel megpróbálja igazolni a gyermek László trónra való jogát.

Ezt követően, mivel a műben szereplő retorikai eszközök sokasága miatt óhatatlanul valamilyen szándékot kell feltételeznünk a napló megszületése mögött (sőt, tulajdonképpen az egész napló egy tudatos konstrukciónak tűnik), megkíséreltem összegyűjteni az emlékirat megírásának/megíratásának lehetséges céljait. Amint arra rámutattam, pusztán történetírói, kronológiai célok nem magyarázzák meg a mű retorikai elemeit, és – éppen a napló feltételezett célzatosága miatt – az önéletrajzinak tűnő részletekhez is óvatosan kell közelíteni. Az azonban már egyes, a dolgozatomban idézett forrásrészletek alapján is feltételezhető, hogy Ilona egyik célja a naplóval V. László trónigényének a támogatása lehetett. Továbbá, ennél is komolyabb, talán a legvalószínűbb lehetőségként merül fel, hogy a napló retorikai eszközeivel Ilona a saját szolgálatai jelentőségére kívánta felhívni a figyelmet, akár abból a kifejezetten gyakorlati célból, hogy tetteiért jutalomban részesülhessen.

Írásom következő, záró részében éppen az utóbbi lehetőséget vizsgáltam meg tüzetesebben. Arra kerestem a választ, hogy – bár a napló elbeszélői eszközei alapján valóban kézenfekvő feltételezésnek tűnik, hogy Ilona jutalmazást szeretett volna elérni művével –, mennyiben lehet azt feltételezni, hogy erre valóban esélye volt, valamint, hogy el is érte ezt. A probléma szorosan összefügg azokkal a kérdésekkel, hogy egyrészt a feltételezett jutalom (1452. márciusa) idején hogyan tekintettek Magyarországon V. Lászlóra, valamint, még inkább, a korona eltulajdonítására, valamint tartósnak tűnő elvesztésére. Ezekkel kapcsolatban két feltevést fogalmaztam meg. Egyrészt a Kottanner Jánosnak és feleségének juttatott jutalom idején V. László már több éve elvileg elfogadott, törvényes uralkodónak számított hazánkban, így tehát az akkor állapotok szerint Kottannerné a törvényes magyar király számára lopta el a Szent Koronát, ezzel pedig az utóbbi törvényesnek elismert magyar király koronázását tette lehetővé. Másrészt, számottevő lehetőségként merül fel, hogy az Ulászló halála után az ország legfőbb hatalmasságává előlépő Hunyadi János számára kedvező lehetett a korona (valamint László) Magyarországon kívül kerülése, hiszen az ebből fakadó bizonytalan állapot tette lehetővé hatalma kiépítését, továbbá az oszmánok elleni zavartalan felkészülését. A két szempont között véleményem szerint akár összefüggés is lehetett: Hunyadi Kottannerné megjutalmazásával egyrészt elvileg elismerte V. László uralkodói mivoltát, másrészt azonban azt is kifejezte, hogy számára kisebb horderejű probléma a korona – Kottannernének köszönhető – elvesztése. Ez alapján tehát igazolva látom a Kottannerné-kutatás álláspontját: az udvarhölgy 1452. márciusában valóban jutalomban részesülhetett korábbi szolgálataiért, köztük a koronával kapcsolatos vállalkozásban történő részvételéért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

STEPHAN LADISLUS ENDLICHER (1846): *Aus den Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin: 1439. 1440.* Leipzig, Wilhelm Engelmann.

KARL MOLLAY (1971): *Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440).* Wien, Österreichischer Bundesverlag.

MOLLAY KÁROLY (1979): *A korona elrablása. Kottanner Jánosné emlékirata [1439/1440].* Budapest, Magyar Helikon.

Szlovák Nemzeti Levéltár (Slovenský národný archív), Pozsonyi káptalan hiteleshelyi levéltára 3–2–7.

MAYA BIJVOET WILLIAMSON (1998): *The Memoirs of Helene Kottanner (1439–1440).* Cambridge, D. S. Brewer.

Szakirodalom

BÉKÉSI EMIL (1899): Magyar írók az Anjouk és utódaik korában (1301–1458). Második közlemény. *Katolikus Szemle.* 13. évf. 5. sz. 761–820.

BERNARD CAPESIUS (1943): Die Herkunft von Veit Huendler und Helene Kottannerin. *Deutsche Forschung im Südosten.* 2. évf. 477–482.

ALBRECHT CLASSEN (2007): Helen Kottanner: A Fifteenth-Century Eye-Witness Turned Author. In Albrecht Classen (ed.): *The power of a woman's voice in medieval and early modern literatures. Fundamentals of Medieval and Early Modern Culture.* 1. Berlin – New York, Walter de Gruyter. 309–338.

CZECH JÁNOS (1834): A magyar nyelv udvari divata. *Tudománytár.* 1. évf. 1. sz. 234–235.

FRAKNÓI VILMOS (1896): A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). In Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története.* 4. Budapest, Athenauem.

GUSTAV FREYTAG (1924): *Bilder aus der deutschen Vergangenheit* 2. Leipzig, S. Hirzel. 370–382.

HENSZLMANN IMRE (1873): A visegrádi korona-bolt és a királyi lakosztály elrendezése. *Archaeologiai Közlöny.* 9. évf. 1–15.

KNAUZ NÁNDOR (1863): Kottannerné és a magyar szent korona. *Magyar Sion.* 1. évf. 785–796.

KOSÁRY DOMONKOS (1951): *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába.* I. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat.

FRANZ KRONES (1871): Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte der Grafen von Cilli, mit Einschluß der sogenannten „Cillier Chronik“. (1341–1456). In Historischer Verein für Steiermark (hrsg.): *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen.* VIII. Graz, Historischen Verein. 3–120.

- LUX KÁLMÁN (1925): A visegrádi fellegrád koronakamrája. *Napkelet*. 3. évf. 4. sz. 343–352.
- MOLLAY KÁROLY (1957): Kottanner Jánosné és naplója. *Soproni Szemle*. 11. évf. 1–2. sz. 1–9.
- PÁLOSFALVI TAMÁS (2019): Koronázástól koronázásig. A korona elrablása és hazatérése (1440–1464). In Pálffy Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. 125–166.
- PUKÁNSZKY BÉLA (1931): Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn I. Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des 18. In *Deutschum und Ausland*. 34/36 Jahrhunderts Münster in Westfalen, Aschendorff.
- ANDREAS RÜTHER (2004): Königsmacher und Kammerfrau im weiblichen Blick. Der Kampf um die ungarische Krone (1439/40) in der Wahrnehmung von Helene Kottanner. In Jörg Rogge (hrsg.): *Fürstin und Fürst. Familienbeziehungen und Handlungsmöglichkeiten von hochadeligen Frauen im Mittelalter*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag. 225–246.
- BARBARA SCHMID (2007): Raumkonzepte und Inszenierung von Räumen in Helene Kottanners Bericht von der Geburt und Krönung des Königs Ladislaus Postumus (1440–1457). In Ursula Kundert – Barbara Schmid – Regula Schmid (hrsg.): *Ausmessen – Darstellen – Inszenieren. Raumkonzepte und die Wiedergabe von Räumen in Mittelalter und früher Neuzeit*. Zürich, Chronos. 113–138.
- SABINE SCHMOLINSKY (1998): Zwischen politischer Funktion und Rolle der 'virgo docta': Weibliche Selbstzeugnisse im 15. Jahrhundert. In William C. McDonald (ed.): *Fifteenth Century Studies*. 24. Columbia, USA, Camden House.
- SZERÉMI JÓZSEF – ERNYEY JÓZSEF (1912): *A Majthényiak és a Felvidék*. I. Budapest, Fritz Ármint Könyvnyomdája.
- TELEKI JÓZSEF (1852): *Hunyadiak kora Magyarországon*. I. Pest, Emich és Eisenfels Könyvnyomdája.
- HORST WENZEL (2006): How Two Ladies Steal a Crown: The Memoirs of Helene Kottannerin (1439–40) at the Court of Queen Elisabeth of Hungary (1409–42). In Regina Schulte (ed.): *The Body of the Queen. Gender and Rule in the Courty World (1500–2000)*. New York, Berghahn Books. 19–42.
- MAJA BIJVOET WILLIAMSON (1987): Helene Kottanner: The Austrian Chambermaid. In Katharina M. Wilson (ed.): *Women writers of the Renaissance and Reformation*. Athens, Georgia, University of Georgia Press. 327–349.

APJOK VIVIEN

apjokvivien@gmail.com
doktorjelölt, tanársegéd (SZTE BTK)

Fürdővárosi vágyak – Maros-part, termálfürdő és idegenforgalom¹ Makón²

Wishes of a spa town – coast of Maros, thermal bath and tourism in
Makó

ABSTRACT

The aim of this study is to summarize, based on primary sources, the series of decisions made by the management of the town of Makó between 1950 and 1990, which aimed to declare the settlement a spa town. The spa culture of Makó, as the basis of spa tourism, takes place in two arenas: on the coast of river Maros on the outskirts of the settlement and in the thermal spa in the downtown. The relevant decisions and activities of the period are recorded in writing in the protocols of the Executive Committee of the Council of Makó and the minutes of the Csongrád County Water and Sewerage Company, as well as in the register of the Water Directorate - these reflect the institutional attitude. In addition, the period from the 1950s onwards can already be grasped in the form of recollections which complement, nuance formal arrangements with individual experiences and motivations.

¹ Az idegenforgalom és a turizmus terminusok közötti eltérés, ahogyan arra SCHLEICHER (2018. 23.) is rámutat: „Némileg más összefüggésben vonja kritika alá az „idegenforgalom” kifejezést és állítja szembe a „turizmussal” a turizmus jelenségeire irányuló szociológiai-antropológiai kutatás, mégpedig az „idegenforgalom” etnocentrikus jelentésárnyalata miatt. Ennek ellenére a turizmusantropológia hazai kibontakozásakor a két fogalmat még párhuzamosan használták a szerzők.” Az általam áttekintett történeti források is – hasonlóan a Schelicher által tapasztaltakkal – elsősorban az idegenforgalom kifejezést használják, s a későbbi (recens) forrásokban már a turizmus, turisztika kifejezéseket olvashatjuk. Igyekezvén dolgozatomban „beszélgetni” a forrásokat, elsősorban az idegenforgalom terminust használtam, de kevésbé törekedtem a tudatos differenciálásra, mivel esetünkben nem ível át az elemzés történelmi korokon, így azt nem éreztem szükségesnek.

² Jelen írás a 2019. augusztus 30-án, a VII. Kárpát-medencei Fialat Magyar Történészek Tábora (Ópusztaszer) keretében elhangzott előadásom tanulmányá átdolgozott változata.

KULCSSZAVAK

néprajz, helytörténet, turizmus, fürdő kultúra, 20. század
ethnography, tourism, local history, spa culture, 20th. century

DOI 10.14232/belv.2021.1.6

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Apjok Vivien (2021): Fürdővárosi vágyak – Maros-part, termálfürdő és idegenforgalom Makón.
Belvedere Meridionale vol. 33. no. 1. 71–88. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

„A *fürdő* és *város* szavak valamilyen nyelvtani szerkezetben történő összekapcsolása nem 20. századi és nem is magyar jelenség. Némely híres fürdőhelynek a nevében van a „Bad” szó, mint Karlsbad esetén [...] Nálunk a *fürdő* elnevezés főleg akkor jelent meg a települések neve mögött, ha a fürdő maga egy település mellett volt található, mint például Bártfától néhány kilométerre Bártfafürdő, vagy Parád mellett Parádfürdő. [...] A fürdőváros megjelölés a két világháború közötti időszakban terjedt el, elsőként és legtöbbször Budapesttel kapcsolatban...” (JUSZTIN 2015. 55.). Makót ma már fürdővárosként is szokás emlegetni, noha nem szerepel nevében a -fürdő utótag. Fürdővárossá nyilvánításának gondolata azonban nem korunk ideája – az visszanyúl a 20. századba.

A makói fürdő kultúra két fő színtere a település határában elterülő Maros-part és a belvárosban található termálfürdő. A Maros-part mint fürdőhely már a 19. század végén is működött (TÓTH 2002, APJOK 2020), akkor azonban még elsősorban a rekreáció³ jegyében. A belvárosi termálfürdő története a 20. század közepére nyúlik vissza, ekkor elsődleges feladata a tisztasági igények kielégítése volt (kádfürdő, infrastruktúra). A két színtér történetisége is meghatározza eltérő fejlődési ütemét, hiszen a termálfürdő megnyitásakor a

³ „A rekreáció ma már nem új keletű fogalom, ezáltal nem is lehet rá úgy tekinteni, mint a 21. század modern tevékenységrendszerére, hiszen gyökerei messzire nyúlnak vissza. Kialakulásának kezdetét az őskorig szokták visszavezetni, azonban fontos tudni, hogy egyrészt akkortól beszélhetünk rekreációról, amikor megjelent a szabadidő az emberek életében, másrészt, amikor rendelkezünk annak szabad felhasználásával, azaz dönteni tudunk arról, hogy mit teszünk szabadidőnkben.” RÉVÉSZ – MÜLLER – BÍRÓ 2015. 6.

város vezetése napirendre tűzte a Maros-part idegenforgalmi célú fejlesztését, s erre alapozva kívánta elérni Makó fürdővárossá nyilvánítását. Ez a termálfürdő történetének később válik központi elemévé, a 20. század második felében még eltérő szerepet szánnak a „néplavór”-nak.⁴

Dolgozatom célja, hogy elsősorban forrásfeltáró munkára alapozva ismertessem az 1950-1990 közötti makói intézkedések azon sorát, amelyeknek célja tudatosan és tervszerűen az volt, hogy Makót fürdővárossá tegyék. A korszak erre vonatkozó döntései, tevékenységei egyrészt a Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának (továbbiakban: VB vagy Bizottság), valamint a Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat jegyzőkönyveinek lapjain, illetve a Szegedi Vízügyi Igazgatóság jegyzékében írásos formában rögzítettek – ezek tükrözik az intézményi attitűdöt.⁵ E mellett az 1950-es évektől kezdődő időszak már megragadható visszaemlékezések formájában, amelyek kiegészítik, egyéni élményekkel és motivációkkal árnyalják a hivatalos intézkedéseket.

STRAND A MAROS-PARTON

A VB jegyzőkönyvekben 1950-től megjelenik és mindig visszatérő elem a halászcserda/étterem bérbé adása, a strand fürdődjainak és nyitva tartásának kérdése, különböző rendezvények szervezése, valamint az árvizek és belvizek következményei. Ezek azok a témák, amelyek 40 év jegyzőkönyveinek anyagából néprajzi adatokat szolgáltatnak.

1950. november 30-án döntött a Bizottság a *Marosmenti hídfejnél* lévő halászcserda épületének a *József Attila Tűzoltószakosztály* részére való átengedéséről, és a határozat kiemeli, hogy díjtalan használatot biztosít, és engedélyezi az átalakítási munkálatokat.⁶ Ez a vendéglő minden bizonnyal nem azonos a marosi partfürdőhöz tartozóval, amelyet az 1951. évi fürdőszézon idejére a Makói Béke Szálloda⁷ és Vendéglátó Vállalat egész idejére 300 Ft ellenértékért cserébe bérbé vett a várostól.⁸ Az nem derül ki a jegyzőkönyvekből, hogy 1953-ig a József Attila Tűzoltószakosztály használta-e a halászcserdát, annyi azonban bizonyos, hogy az 1953. július 17-én kelt jegyzőkönyvben már „volt Halászcserda”-ként hivatkoznak rá, és a VB átengedte az épületet a Marosi Homokkitermelő Vállalatnak.⁹

A „marosi partfürdő” belépődíjainak és nyitva tartásának kérdései több ízben előkerülnek a dokumentumokban. Egy 1951-es irat rögzíti, hogy a fürdő munkatársai a folyó évben is megkapják a „dolgozók részére fennálló” kedvezményt, s az is kiderül ebből a határozatból, hogy

⁴ Az elsősorban tisztasági célokkal épült termálfürdőt, eredeti funkciójának okán, a mai napig gyakran emlegetik „néplavór”-ként.

⁵ Köszönettel tartozom a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Fiókleveletára vezetőjének, Urbancsok Zsoltnak, illetve Vizi Dávid Máténak, a levéltár munkatársának, hogy levéltári kutatásomhoz minden segítséget megadtak.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Fiókleveletára (a továbbiakban: MNL CSML ML): Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 520-6/4/1950.vb. határozat

⁷ Ez a Korona Szálló világháború utáni elnevezése. Forrás: https://mandadb.hu/tetel/571186/Korona_Szalloda_kepeslap_Mako_1919 (Letöltés: 2020. 07. 24)

⁸ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 520-14/8/1951.vb határozat

⁹ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 071-30/7-1953.vb határozat

a fürdőjegyek előállításáról (a VB utasítására) a Pénzügyi Főosztály köteles gondoskodni.¹⁰ 1952-ben a fürdődíjak megállapításán kívül a Bizottság döntött arról is, hogy a termelőcsoport tagjai ugyanolyan kedvezményekben részesüljenek a partfürdő igénybe vételekor, mint a „többi tömegszervezet tagjai.”¹¹ Az 1955-ös strandbelépődíj-megállapítással foglalkozó határozat nem csak azt mutatja számunkra, hogy mennyibe kerültek a fürdődíjak, hanem azt is, hogy milyen szolgáltatásokat kínáltak: volt magánkabin (a jegy ára 4 Ft), társas kabin (2 Ft), gyermekjegy (1 Ft – csakúgy, mint a látogatójegy) a magánkabin-idénybérlet családok részére pedig 60 Ft-ba, tagok részére ennek felébe, 30 Ft-ba került. A szakszervezeti kabin ára 170 Ft volt, és lehetőség volt nyugágy bérlésére is (2 Ft/nap, 1 Ft/fél nap).¹² Az csak egy későbbi, 1960-as jegyzőkönyvből válik világossá, hogy a kabinjegy megegyezett a belépőjeggyel, ugyanis a VB visszaadta az előterjesztést az Ipari- és Műszaki Csoport (IMCs) számára átdolgozásra, mivel nem találták kielégítőnek a beadványt – s ebben tárgyalják a külön kabin- és belépőjegy bevezetésének kérdését. Az Ipari- és Műszaki Csoporttól indoklást vártak arra vonatkozóan is, hogy miért tartják szükségesnek a strandbelépők díjának újbóli megállapítását.¹³ Az IMCs újabb beadványát 14 nappal később, 1960. július 26-án tárgyalta a VB. Az előterjesztésben a diákjegyet 2 Ft, a társas kabinjegyet 4 Ft, a magánkabinjegyet 6 Ft összegben javasolta rögzíteni az IMCs, az 1 Ft-os látogatójegyet pedig meg kívánták szüntetni. Érveltek a belépőjegy és a kabinjegy szétválasztása mellett, melyet azzal indokoltak, hogy sokan csak a söntéshez lépnek be a fürdőbe.¹⁴ Az áremelést a „környező városok hasonló fürdőinek díjait figyelembevéve” tartotta indokoltnak az előterjesztő, azonban a VB csak a szakszervezeti bérleti díjak javasolt összegeit (szakszervezeti bérlet egész szezonnra 12 főre 170 Ft, családi bérlet – családfő 60 Ft, családtag 30 Ft) fogadta el, a belépődíjakra új javaslatot tett. A VB, arra hivatkozva, hogy a „város lakosságából rossz hangulatot váltott volna ki” az emelés, a belépődíjat (melynek indokoltságát elfogadta a Bizottság) 2 Ft-ban, a diákjegy árát 1 Ft-ban, a társas kabin díját 2 Ft-ban, a magánkabin díját pedig 4 Ft-ban javasolta rögzíteni. A Bizottság azt is kiemelte, hogy a fürdési díjakon felül nem lehet plusz díjat szedni.¹⁵ 1961-ben újból napirendre került a belépők kérdése, de azok megváltoztatását nem tartották szükségesnek, így határozatot a korábbi díjak megtartásáról hoztak.¹⁶

¹⁰ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 520-21/10/1951.vb határozat

¹¹ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 115-1/22-3/1952.vb határozat

¹² MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 05-12/3/1955.vb határozat

¹³ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 120/1960.vb határozat

¹⁴ A látogatójegy tehát nem lehetett azonos a belépőjeggyel, az azonban nem derült ki, hogy mi a kettő közötti különbség.

¹⁵ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 128/1960.vb határozat

¹⁶ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 51/1961.vb határozat

1. ábra Strandolók a Maros-parton 1970 körül. Forrás: MNL CSML ML

TERMÁLFÜRDŐ ÉPÜL

Az ezt követő években nem került újra előtérbe a belépők kérdése, ennek oka pedig egyrészt az lehet, hogy egy nagyobb ívű fejlesztésbe kezdtek a Maros-parton, amely kihatott a településre is, hiszen Makó fürdővárosi minősítését a VB a partfürdőre alapozott idegenforgalom fellendítésében látta megtestesülni. Másrészt 1961-től egy másik színtérrel bővült a makói fürdőélet: ekkor ugyanis már építeni kezdték a termálfürdőt. A Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat jegyzőkönyve egészen pontosan rögzíti az első kútfúrás tervezett dátumát: 1955. július 5-én jelölték ki a mélykút helyét, a fúrást pedig ugyanezen év szeptember 1-jére ütemezték. Ezt az évszámot támasztja alá az az 1975-ben kelt jegyzőkönyv is, amely a termálfürdő reklámanyagához kapcsolódó fürdőtörténeti adatokat tartalmazza.¹⁷ Végül 1956-ban érték el a termálfürdő feltöréséhez szükséges 800 méteres mélységet egy a korábbtól eltérő fúróponton,¹⁸ s erre az évszámra hivatkoznak legtöbbször a makói közbeszédben (MAKÓI HÍREK 2008, KOVÁCS ISTVÁNNÉ 2008, MEDGYESI 2012, TERMALONLINE.HU 2017).

A korábbi, 1955. július 14-én kelt értesítésben a Makó Város Tanácsa Fürdőépítő Bizottsága nem csak a termálfürdőről ad tájékoztatást, de a fürdő építésével kapcsolatban is megfogalmaz javaslatokat: az építkezéshez társadalmi munkára van szükség, illetve a tsz-ek, vállalatok és

¹⁷ MNL CSML ML: Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat jegyzőkönyve, 3/44.525/1975.

¹⁸ Viharsarok 1956. május 29. 1.

hivatalok dolgozói ezen felül havi keresetük 10%-ával is járuljanak hozzá a projekthez.¹⁹ Ezt kiegészíti a 20 évvel későbbi dokumentum, amelyből kiderül, hogy a társadalmi munkán felül 14 millió forintba került a beruházás, és ez „a város arculatában is jelentős változást” eredményezett. A fürdőépítés okaként a fürdőszobás lakások kevés számára hivatkozott a jegyzőkönyv, s a higiéniai funkciót támasztja alá (a dokumentumban közölt név: *Makói Tisztaságfürdő* mellett), hogy szappan és „shampon” is kapható volt az 1962-es nyitást (a közbeszédben az 1963-as évre hivatkoznak) követően. Ennek is köszönhető, hogy az emlékezetben még mindig „néplavór”-ként él a most már „rég”i fürdő képe. De a medencéken (50 méteres sportmedence, ülőpados „termál” medence, gyermekpancsoló medence) kívül 12 darab férfi és női zuhanyzóval, illetve káddal ellátott fürdőszoba is helyett kapott az intézményben.²⁰ Adatközlőim így emlékeznek vissza:

„Mi a családommal a fürdőbe nem jártunk, de emlékszök – bár kicsi vótam még –, amikor a termálkutat fúrták. Mink oda jártunk „dagonyázni” – hát most hogy mondjam, na, olyan vót az, mint amikor a marhák hempörögnek a dagonyába’. Akkor még, az 50-es években nem volt ugye a fürdő felépítve, de a kút mellett ami kifolyt víz, abba’ mi mindig tocsogtunk. Gyerekként nagyon jó élmény vót az. Aztán csak arra emlékszök, hogy mindönki néplavórnak hitta a fürdőt, de mink inkább a Maros-partra jártunk.” (BJné, nő, 71 – interjú 2020, Makó)²¹

„Mink tanyán laktunk ugye, én mög gyüttem be a városba piacozni, hát olyan nagyobb gyerekként vótam mán, de én jártam a fürdőbe, mer’ ott vót kád, otthon mög nem. 1 Ft volt, és akkó’ fürödtem kádba’, 1 órára. Hazafelé éppen útba esött. Erre emlékszök.” (BJ, férfi, 71 – interjú 2020, Makó)

Az 1600 fő befogadóképességű fürdő azonban nem csak tisztasági funkcióval bírt, erre utalnak egyrészt a kölcsönzési szolgáltatások: női és férfi fürdőruhák, törölköző, nyugágy, sakk, pingpong, tollaslabda, gumimatrac, úszósapka; másrészt az, hogy a reklámanyag kapcsán kifejezetten kiemelik, hogy nem csak makóiak, de külföldi vendégek is látogatják az intézményt a nyitás óta eltelt 13 évben.²² A fürdőt 1962. április 4-én adták át ünnepélyes keretek között,²³ de részlegesen már 1961. július 1-jétől látogatható volt.²⁴

¹⁹ MNL CSML ML: Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat jegyzőkönyve, 58/1955.

²⁰ MNL CSML ML: Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat jegyzőkönyve, 3/44.525/1975.

²¹ Az interjúk szövegét a makói ö-ző nyelvjárásnak megfelelő formában jelenítem meg a tanulmányban, ahogyan az informátoroktól elhangzott.

²² MNL CSML ML: Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat jegyzőkönyve, 3/44.525/1975.

²³ MNL CSML ML: Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat jegyzőkönyve, 3/44.525/1975.

²⁴ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 79/1961.vb határozat

2. ábra A makói termálfürdőben 1970 körül. Forrás: MNL CSML ML

Ugyanebben az évben a MÉDOSZ (Mezőgazdasági, Erdészeti, Élelmiszeripari és Vízügyi Dolgozók Szakszervezete) helyi vezetősége kérelmezte a várostól 29 fő (veteránok és nyugdíjasok) számára „szabadjegy” biztosítását a fürdő használatához, ezt azonban a VB azzal az indoklással utasította el, hogy egyrészt az addig forgalomba helyezett bérletek is kedvezményesek, melyre több engedményt nem tudnak biztosítani, másrészt az egészségügyi szempontból rászorulókat a szakszervezet vagy a munkahely támogassa a bérlet megvásárlásával.²⁵ 1961 őszére a nyitva tartási idő csökkentése mellett döntöttek (12-20 óra), az addig 17 fős dolgozói létszámot pedig 5 főre redukálták (2 mentős, 2 ruhatáros, 1 pénztáros). Az ülésen arról határoztak, hogy a VB elnöke az időjárástól függően teljesen bezáráthatja az épülő intézményt, és ehhez kapcsolódóan a munkaviszonyok ilyen módú megszüntetését is megszavazták. Kikötötték ugyanakkor, hogy a VB elnöke köteles „a fürdő bezárása után gondoskodni annak őrzéséről.”²⁶ A bezárást végül – részben a fürdőzők számának csökkenése, részben műszaki hiányosságok miatt – október 15-i hatállyal rendelte el a Bizottság.²⁷ 1962-ben kiderült, hogy a tervezett hitelből a város nem tudja kifizetni az épülő intézményt, így a Makói VB a Csongrád Megyei Tanács VB-jétől 1.100.000 Ft-ot igényelt az év júliusában, azzal a kitételrel, hogy a kölcsönt legkésőbb 1963. június 30-ig köteles visszafizetni.²⁸ Egy hónappal később érkezett a hír, hogy a Községfejlesztési

²⁵ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 91/1961.vb határozat

²⁶ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 131/1961.vb határozat

²⁷ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 143/1961.vb határozat

²⁸ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 179/1962.vb határozat

Alapból Makó városa megkapja az igényelt támogatást.²⁹ A Vízügyi Igazgatóság jegyzékében a termálfürdő 1963-ban 26 alkalommal bukkan fel. Ezekben megjelennek a strand belépődíjának megállapítása, fürdőházirend, úszómesteri vizsga kérelme, fürdő forgalmával kapcsolatos statisztikák, nyitva tartás, úszótanfolyamok, fürdő-masször tanfolyam, de kiderül belőlük az is, hogy telefonállomás is működött a termálfürdő területén.³⁰ A Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat 1964-es kimutatása azt tanúsítja, hogy „állandófürdő” és „idényfürdő” is üzemelt, és előbbi 2 műszakban 19 főt, utóbbi 1 műszakban 3 főt alkalmazott.³¹ Ugyanezen év Vízügyi Igazgatósági dokumentumai fürdőkezelői tanfolyam, fürdő- és vízműkezelői tanfolyam meglétéről tanúskodnak.³²

A MAROS-PART ÁTRENDÉZÉSE

A termálfürdő ügye ezt követően nem bukkan fel újra a jegyzőkönyvekben, a Maros-part kérdése azonban szinte folyamatosan napirenden van. 1964-ben a VB utasította az Építési és Közlekedési Osztályt, hogy a „Marosparti strandhoz” vezető földutat mielőbb hozassa rendbe, és gondoskodjon annak salakkal való feltöltéséről.³³ 1966-ban a Művelődésügyi ÁB javaslatot tett a Maros-parti napközi otthon felszereléseinek beszerzésére 30.000 Ft értékben, melyet azonban a VB, arra hivatkozva, hogy Makó Város Tanácsa az 1966. évi községfejlesztési alap költségvetésének terhére már 100.000 Ft összeggel támogatta a napközi tábor és vidéki táborok felszereléseinek pótlását, elutasított.³⁴ Ugyanebben az évben a VB a József Attila Napközis Tábor mellett 1000 négyszögölnyi területet engedett át a makói Gyógypedagógiai Intézet 150 fogyatékkal élő gyermeke részére a Maros-parton.³⁵

A Maros-part fejlesztése kapcsán 1967-ben érkezett el a fordulópont, amikor dr. Forgó István és Forgó László benyújtották a „Marospart rendezésével kapcsolatos előterjesztés”-t. Ennek célja a Maros-part rendezése, fürdő- és pihenőterületté fejlesztése volt, melynek megvalósítása céljából a VB megalakította a *Marospart fejlesztése Előkészítő Bizottságot*³⁶ (továbbiakban: MEB). A MEB elsődleges feladatai: a Városi Tanács programja III. fejezete 8. pontjának megfelelően a terület természeti adottságainak kihasználását tervezze meg, fejlessze fürdő- és pihenőterületté, készítse el a használat szabályozásának alapelveit. A határozatban kiemelték, hogy a MEB komplex javaslatok megalkotására törekedjen, melyekben tartsa szem előtt a társadalmi megoldás lehetőségét, tegyen javaslatot a *Marosparti Intéző Bizottság* (MIB) létrehozására, dolgozzon ki munkatervet. A MEB 1968. január 10-én alakult meg, és elnöke felhatalmazást kapott részkérdések tanulmányozására, szakbizottságok felállítására.³⁷ A MEB elnöke,

²⁹ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 208/1962.vb határozat

³⁰ MNL CSML ML: Vízügyi Igazgatóság jegyzéke Iktatókönyvek listája, 1963-14, 111, 116, 119, 148, 149, 172, 183, 184, 191, 204, 205, 206, 209, 210, 213, 214, 218, 227, 242, 255, 256, 258, 264, 331, 497

³¹ MNL CSML ML: Csongrád Megyei Víz és Csatornamű Vállalat kimutatása, 1964. április 24.

³² MNL CSML ML: Vízügyi Igazgatóság jegyzéke Iktatókönyvek listája, 1964-94, 161, 166, 205, 407, 471

³³ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 1964. július 02: 4. napirendi pont

³⁴ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 43/66.vb határozat

³⁵ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 61/1966.vb határozat

³⁶ A „fejlesztése” szó az eredeti dokumentumban kisbetűvel szerepel.

³⁷ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 203/1967.vb határozat

dr. Draskóczy Ede, a bizottság első jelentését az 1968. március 8-án rendezett VB-ülésen adta elő. A beszámolóból kiderül, hogy a MEB tárgyalta az Urbanisztikai Társaság³⁸ „kiküldöttjeivel”, akikkel megállapodtak, hogy a helyszíni szemle alapján tanulmánytervet készítenek. A Szegedi Vízügyi Igazgatóság mellett a Szegedi Idegenforgalmi Hivatallal is tárgyaltak, ez utóbbi pedig már egyértelműen utal a város határait átlépni kívánó hatókörre; a tárgyalások során mindkét intézmény támogatásáról biztosította a MEB-et. A beszámoló azt is tanúsítja, hogy a „város politikai, társadalmi, állami és gazdasági szerveinek, a tanácsstagok az általuk a lakosságtól nyert” javaslatait is figyelembe vették a fürdő- és pihenőterületté fejlesztés kapcsán. A jelentés hangsúlyosan kiemeli, hogy „elgondolásaink, javaslataink csakis olyan műszaki és egyéb megoldásokra irányulnak, amelyek a Marospart jellegét, természeti környezetét, hangulatát megőrzik. A jövőt illetően is ennek szigorú betartását javasoljuk.” – ez tehát a természetvédelmi szempontok előtérbe helyezésére utal. Draskóczy – a MEB létrehozásakor lefektetett elveket is figyelembe véve – a társadalmi munka szükségességét jelöli meg a „nem anyagigényes célkitűzések” teljesítése folyamán, és ehhez kapcsolódóan megjegyzi, hogy a bizottság felállításakor megtett ígéretüket, miszerint a Maros-parti út mentén az irányfényeket villamosenergia-ellátással megoldják, hamarosan (társadalmi munka igénybevételével) teljesíteni tudják. Ehhez azonban még szükséges a „marosparti lejáró ut építése ügyében sürgősen dönteni”, illetve a Gőzmalom és a Liget utcák között a vezetéképítést akadályozó fák, bozótok rendbe tétele, szemét elhordása. Ez a beszámoló tanúskodik arról is, hogy „camping telep” létrehozását is tervbe vették a Maros-part fejlesztése kapcsán, s az is kiderül, hogy a kijelölt terület a kérdéses időszakban még mezőgazdasági művelés alatt állt. Ehhez kérte a MEB elnöke jogi feltételek biztosítását, amelyek lehetővé teszik, hogy a mezőgazdasági művelés alól kivonják a területet, megkezdődhesen a parkosítás, fásítás, füvesítés – mindezt a kertészeti munkaközösség bevonásával kívánták megvalósítani. A VB határozati javaslata alapján pontosan látható, hogy a kemping létrehozásához mely helyrajzi számon, milyen kezelésben álló területek művelés alóli kivonása mellett döntöttek; ez a VB kezelésében, a makói Legeltetési Bizottság kezelésében, illetve a Csongrád Megyei Állami Erdőgazdaság kezelésében lévő, összesen 37 kataszteri hold nagyságú területet jelentette. A határozati javaslat alapján azt is tudhatjuk, hogy Makó Város Tanácsa utasította a VB-t új közlekedési utak kijelölésére, a hétvégi házak építésére vonatkozó előírások kimunkálására, illetve az év július 1-jétől a Maros-partra autóbusz-forgalom szervezésére. A busz-forgalom mellett az idegenforgalmi célokat támasztja alá az infrastruktúra kiépítése: villamos hálózat, illemhelyiség kialakítása, vendéglátás bővítése, javítása, nyilvános távbeszélő állomás felállítása. Ezen felül a szakszervezeti üdültetés feltételeinek biztosítását is ez a határozati javaslat tartalmazza: „felkéri a Tanács az állami és gazdasági szervek vezetőit és a Szakszervezeti Bizottságokat, hogy segítsék elő, tegyék lehetővé a területen korszerű vállalati üdülőépületek létesítését és fenntartását.” Szintén ebből a dokumentumból tudhatjuk, hogy a Makó Város Tanácsa a jóváhagyott terv megvalósításának szervezésére Marosparti Intéző Bizottságot hozott létre, melynek feladatai: a fürdő- és pihenőterület terveiben foglaltak fokozatos megvalósítása; társadalmi munka megszervezése; a területen a természetvédelem, valamint a tisztaság és rend

³⁸ A Magyar Urbanisztikai Társaság 1966-ban alakult, célja „a sokféle szakma összehangolt tevékenységéből álló magyar urbanisztikának, a térségi és településfejlesztésnek, tervezésnek, irányításnak és működtetésének minél sikeresebbé hatékonyabbá és eredményesebbé tétele.” https://www.facebook.com/pg/mindenamiurbanisztika/about/?ref=page_internal és http://www.mut.hu/?module=news&action=list&fname=rolunk_alapszabaly (Letöltés: 2020. 08. 01)

fenntartása, ellenőrzése; „széleskörű propaganda kifejtése a fürdő és pihenő területnek Makó város és környéke dolgozói által való igénybevétele érdekében”; a vállalatokkal és szervezetekkel együttműködésben, kapcsolatot tartva a Szegedi Idegenforgalmi Hivatallal, megteremteni és fejleszteni az idegenforgalom feltételeit.³⁹

3. ábra Fürdőzők a Marosban 1965 körül. Forrás: MNL CSML ML

Az 1967-68-as év tehát fordulópontot jelentett a Maros-part mint tér (át)értelmezésének kapcsán: a korábban elsősorban a helyiek által látogatott strand, valamint a mezőgazdasági művelésre használt területek tudatos, tervszerű átalakítását indította el a város vezetése. Mint látható, a turisztikai célú hasznosítás kiemelt helyet kapott a tervben, melynek megvalósításához az anyagi feltételek biztosítása mellett – a néhány évvel korábban a termálfürdő építése során is alkalmazott – társadalmi munka bevonását lényegesnek tartották. Ez a folyton hangsúlyozott közösségi tevékenység tükrözi a szocializmus munka- és életmódeszményét, amely szerint „emberi lényege a munka közösségi jellegében nyilvánul meg. A munka társadalmi jellegű, belőle fakad minden jog, minden kötelesség. A munka szocialista közössége minden dolgozóban kialakítja a társadalom iránti felelősséget és azt a meggyőződést, hogy a társadalomnak szüksége van az ő tevékenységére. Ebből a meggyőződésből fakad biztonsága és védettség-érzete.” (BÉLAFI 1981: 26). Ez az attitűd a visszaemlékezésekben is megjelenik:

³⁹ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, dr. Draskóczy Ede, a MEB elnökének határozati javaslata 1968. február 20.

„Az vót a valami, igen, amikor még együtt dógoztunk ezökön. A szocializmusba' vót társadalmi munka, együtt csináltuk, együtt izzadtunk. Ez, ami most fölépült, így ez a fürdő mán nem olyan. A régibe' benne vót a helyiek keze munkája, helyiek jártak oda – ezér' is hívtuk néplavórnak. Ez mán nem a makóiaknak van.” (VI, férfi, 75 – interjú 2015, Makó)

A Maros-part átalakulására így emlékeznek vissza:

„Az üdülőtelep? Hát, nézzük csak. Szerintem ott az ötvenes évekbe' nem nagyon vót még sömmi. Utána, a hatvanas évekre emlékszők, hogy akkó mán vótak szakszervezeti üdülők, mög egy-két másik ház, de olyan kis nyaralók, amik most is mögvannak, azok akkor még nem vótak. Úgy valahogy kezdtek szerintem kiépülni a hatvanas évek végén. Fődek azok az üdülőknél nem vótak, hanem a másik oldalt, arrébb. Talán a kemping helyén, úgy emlékszők.” (BJné, nő, 71 – interjú 2020, Makó)

ÖSSZEÉR A KÉT SZÍNTÉR: FÜRDŐVÁROSI VÁGYAK

Az 1969-es év ismét kiemelt jelentőséggel bír témánk szempontjából, ugyanis ekkor került napirendre a VB ülésén a „hévizeink gyógyvízzé, a város fürdővárossá nyilvánítása” terve. A kérdést a Bizottság 1969. március 18-i ülésének 2. napirendi pontjaként tárgyalta, s érdemes részletesebben beletekinteni a határozat meghozatala előtti vitába. A tervezet előadója dr. Kiss Mihály, az Egészségügyi Osztály vezetője, a diszkusszióba kérdésekkel és hozzászólásokkal Mező Rozália, Kádár Sándor, Binecz János, Arató Márton és Répási Imre VB-tagok, dr. Karsai András VB-titkár, K. Kiss Sándor VB-elnökhelyettes, illetve dr. Forgó István VB-elnök is bekapcsolódott. Mező Rozália távlati tervként jelöli meg a fürdővárossá alakítást, ugyanis szerinte financiálisan egyelőre nem valósítható meg, helyette a jelenre koncentrálna. Kiemeli a gyógykezelések fontosságát, „elsőrendű feladatnak tartja a melegvizek felhasználását nem csak fűtésre, de az egészség védelmére is”, illetve szorgalmazza, hogy a „melegfürdőnél” üzemelő büfé csak a fürdővendégeket szolgálja ki. Dr. Karsai András, emlékeztetve a Bizottságot az alakuló ülésben foglaltakra, rámutat, hogy foglalkozni kell a „fürdő-város fogalom”-mal, s bár álláspontja szerint Makó még nem tudja teljesíteni az Egészségügyi Minisztérium által a fürdővárosi cím elnyeréséhez szükséges feltételeket, „mégis foglalkozni kell a fejlesztéssel annak érdekében is, hogy a fürdő kultúra fokozásával egyben az idegenforgalmi lehetőségek is növekedjenek.” Dr. Kiss Mihály beszámolójából hiányolja a fürdő által kínált idegenforgalmi lehetőségek ismertetését, példaként pedig Gyula város ezirányú tevékenységét említi. Répási Imre – Mező Rozáliához hasonlóan – szintén távlati perspektívában látja reálisnak a fürdővárosi cím elnyerését, illetve szintén hangsúlyozza a gyógyászati kezelések fontosságát. Hozzászólásából kiderül az is, hogy a társadalmi munkából, nagy energiabefektetéssel felépült fürdővel kapcsolatban „nagy volt az elkeseredés, amikor azt át kellett adni üzemeltetés céljából a Csongrád Megyei Víz- és Csatornamű Vállalatnak.” Véleménye szerint a hosszútávú cél megvalósításához szükséges, hogy a város saját kezelésébe vegye az intézményt. Kádár Sándor támogatja a tervet, és kiemeli, hogy ha Nyíregyházán, ahol nincs termálvíz, sikeresen létrehozták a reumatológiai osztályt, akkor a makói gyógyvízre és iszapra

alapozva a város fürdővárossá nyilvánítása reális cél, illetve a Maros-part üdülőteleppé fejlesztését is sürgetőnek tartja. Binecz János is azok táborát erősíti, akik szerint ez a koncepció egyelőre megvalósíthatatlan, ugyanakkor napirenden tartása fontos; illetve hangsúlyozza, hogy a fejlesztéseknek elsősorban a makóiakat kell szolgálniuk, és számba kell venni a kórház és a melegfürdő összekapcsolását a gyógyászati kezelések apropóján. Arató Márton hozzászólásában támogatja a fürdővárosi koncepciót, egyben hivatkozik a „nagy társadalmi igény”-re, s emiatt a kérdés folyamatos napirenden tartását szorgalmazza. Kádár Sándorhoz hasonlóan ő is arra hivatkozik, hogy más, Makónál ilyen szempontból szerényebb adottságokkal rendelkező városok (példaként Csongrádot hozza) pusztán a sikeresebb „propaganda munka” miatt előrébb járnak ezen a téren, és Makó messze nem használja ki a rendelkezésre álló erőforrásait. Arató szerint is elsősorban a helyi igények kiszolgálására kell koncentrálniuk, beleértve az egészségügyi fejlesztéseket is, s ennek okán mielőbb meg kell szerezni a gyógyvíz minősítést.

4. ábra Család a makói termálfürdőben 1965 körül. Forrás: MNL CSML ML

A vitát követően a Bizottság határozatában a fürdővárossá nyilvánítás tervét fenntartotta ugyan, de hosszabb távú célként jelölte meg. Az indoklásban előkelő helyen szerepelnek a város turisztikai adottságainak hiányosságai („kommunális állapot”, parkok, vendéglátóhelyek színvonala). A fejlesztések kapcsán a fokozatosság elvét kívánták követni, és komplex képen gondolkodva, lépésenként tervezték az egyes egységek (kórház, Maros-part, parkok) korszerűsítését. A határozatból kitűnik, hogy ekkor már együttesen kezelték a Maros-part és a „melegfürdő” nyújtotta fürdőzési lehetőségeket, amelyekre a súlypontot kívánták helyezni – indoklasként rámutattak, hogy évente 150.000-200.000 fő használja a termálfürdőt. Legsürgetőbb feladatnak az iszap és a

termálfvíz gyógyvízzé minősítését,⁴⁰ illetve a reumatológiai osztály felépítését tartották, s ebben jelentős szerepet szántak a propagandatevékenységnek is. Az Egészségügyi Osztályt utasította a VB arra is, hogy a kórház részére engedélyt szerezzen a gyógyiszap Marosból történő kitermelésére.⁴¹ Amint az e forrásból körvonalazódni látszik, a fürdővárosi koncepció magában hordozta a turisztikai attitűdöt, hiszen az infrastrukturális hiányosságokat jelölték meg a fürdővárossá válás akadályaként, az egészségügyi funkciót elsősorban a helyieknek kínálva. Makó esete nem példa nélküli; ezt támasztja alá a szakirodalom is, ahogyan arról Michalkó és Rátz tanulmányában is olvashatunk: „a szocializmus időszakában felépült fürdők az azokra épülő szolgáltatások (szálloda- és vendéglátóipar, kiskereskedelem, rendezvények stb.) elégtelensége miatt nem voltak képesek valódi fürdővárossá avanzsálni az érintett településeket.” (MICHALKÓ – RÁTZ 2011: 44).

ÁRVÍZ, MAROS-PART, ÜDÜLŐTELEP ÉS KEMPING

1970-ben Makót történetének legnagyobb árvize rázta meg, zökentette ki mindennapjaiból (PÁL LÁSZLÓNÉ – GILICZE 2007. 303–306). A VB-ülések jegyzőkönyvei is hangsúlyosan foglalkoznak az árvízhelyeztetel, a védekezés előkészítésével,⁴² illetve az ezzel kapcsolatos közösségi emlékezet materiális megjelenítésével, mivel többször is napirendre kerül egy árvízi emlékmű létrehozása,⁴³ illetve a József Attila Múzeumban kiállítás szervezése.⁴⁴

5. ábra A makói „nagy árvíz” 1970-ben. Forrás: MNL CSML ML

⁴⁰ Az iszap esetén egyébként 1961 óta hivatalosan használhatták a „gyógy-”, előtagot. Tóth 2008, APIK 2018.

⁴¹ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 34/1969.vb határozat

⁴² MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 1970. június 9. ülés jegyzőkönyve

⁴³ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 94/1970.vb határozat, 144/1971. VB. határozat

⁴⁴ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 132/1970.vb határozat

Az árvíz nyilvánvalóan érintette a Maros-partot, melynek szabadidős tereit már elkezdték kialakítani, a jegyzőkönyvekből kinyerhető információk alapján a VB a terület rekreációs és turisztikai rendezésével és fejlesztésével 1973-ban kezdett el újból foglalkozni. Az 1973. június 13-án tartott ülésen az Idegenforgalmi és Marosparti Intézöbizottság tett jelentést a Maros-part további korszerűsítéséről, amelynek központi kérdésköre az üdülőttelep kialakítása és az infrastruktúra rendezése volt. Határozatot hoztak a hétvégi házak építésére vonatkozóan, és a Műszaki Osztály új engedélyeket nem adhatott ki az üdülőttelep rendezési tervének elkészültéig.⁴⁵ Ez, illetve a „már meglévő kiskertek, házak meghagyása” hozzászólások arra utalnak, hogy 1973-ra már épült néhány nyaraló/hétvégi ház, amelyek azonban nem egy tervszerűen kialakított üdülőttelep részei – ezt csak a határozat elfogadása után kezdték szisztematikusan kiépíteni. Ezen az ülésen merült fel a strand területének bővítése, ahogyan a parkosítás (Maros-park), illetve a közlekedés rendezése is. Újra előkerült a vendéglátás és ellátás javításának problémája – ennek orvoslására a VB utasította az Élelmiszergazdasági, Ipari- és Kereskedelmi Osztályt, hogy tárgyaljon a vendéglátó és kereskedelmi szervekkel. További problémát jelentett a „szűnyoghelyzet” a napközis táborban (amelyet egyébként sokan a mai napig szűnyogtelepként emlegetnek Makón), ezért a VB az érintett területre szűnyogirtást rendelt el.⁴⁶ Az ülésen tárgyalt kérdések és a megszavazott határozatok jelentősége, hogy az üdülőttelep rendezésének elsődleges okaként az idegenforgalmat és a megnövekedett igényeket jelölték meg. Az üdülőttelep rendezési tervének szerves része volt egy üdülőtársulat létrehozása, amelyet a telkeket birtokló vállalatok és egységek⁴⁷ összefogásával képzeltek el megvalósítani, s amely célja a Maros-part korszerű működtetése és fejlesztése. Az üdülőttelep kapcsán említették meg a strand és a Maros medrének rendezését is, amely utalhat arra, hogy az „üdülőttelep” fogalma nem csak a hétvégi házakkal beépített területre terjedt ki, hanem magába foglalta a fürdőrészt is. Előrelépés történt a parton való közlekedés tekintetében is, ugyanis közlekedési jelzőtáblák kihelyezéséről is határoztak az ülésen.⁴⁸

Az üdülőttelep kérdése egy év múlva képezte ismét témáját a VB ülésének. 1974. május 8-án a találkozón jelen voltak: a Dél-Alföldi Idegenforgalmi Intézö Bizottság Fejlesztési Szakbizottságának tagja (dr. Csatornai Antal, aki egyben a hódmezővásárhelyi tanács elnökhelyettese), Maróthy Gyözö főmérnök (CSOMITERV), illetve dr. Draskóczy Ede (Idegenforgalmi és Marosparti Bizottság elnöke). Maróthy beszámolójában kiemeli, hogy az üdülőttelep rendezési terve 1974. III. negyedévére készül el, és javaslatot tesz a beépítések szabályozására, tehát, hogy a tulajdonosok csak bizonyos típusú építmények közül választhatnak. Ezt a főmérnök azért tartja szükségesnek, mert a Maros várható áradásai miatt az új hétvégi házakat a vízszint fölé kell emelni, ezt pedig csak títustervekkel lehet megvalósítani. Ugyanígy fontos a terület teljes közművesítése, különös tekintettel a szennyvíz elvezetésére. Több VB-tag kifogásolta a házak lábra emelését, a megnövekedő költségekre hivatkozva, továbbá, hogy ezek a megoldások nem teszik lehetővé a „kispénzü”, tehát rosszabb anyagi lehetőséggel rendelkezők számára Maros-parti üdülőt építését. Az előző alkalommal tárgyalt problémák újra felmerültek: közlekedés (elsősorban utak) kérdése, vendéglátás elégtelensége, a meglévő hétvégi házak lebontása. A

⁴⁵ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 1973. június 13. ülés jegyzőkönyve

⁴⁶ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 1973. június 13. ülés jegyzőkönyve

⁴⁷ Ebből az időszakból magánynyaralóról még nincsen tudomásunk.

⁴⁸ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 1973. június 13. ülés jegyzőkönyve

Bizottság végül a típusterves építkezés, a meglévő házak fokozatos lebontása mellett döntött. A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy felmerült az igény kultúrműsorok szervezésére, szórakozási lehetőségek elérésére is a parton, illetve a Maros-part közlekedésének javítása szempontjából mesterséges kanyar beiktatására, célforgalom bevezetésére, a házak tulajdonosainak/bérlőinek számára kijelölt parkolóhelyek létesítésére törekedtek.⁴⁹

Az 1967-ben megkezdett kempingfejlesztési ügy 1975-ben került újra a VB asztalára. A kempinget 1974-ben nyitották meg, az ahhoz vezető út kialakítását, a terület fásítását elvégezték; a tervezett további fejlesztéseket 1976 őszére ütemezték. A bővítés eredményeképp összesen 300 férőhely állt volna rendelkezésre: 50 férőhelyes motel, 220 férőhelyes sátor, 10 lakókocsiállás. A korszerűsítés turisztikai szempontjait az alábbi, a jegyzőkönyvből származó idézet is alátámasztani látszik: „A campingben megszállt vendégek, főleg nyugati turisták felvetése alapján kéri megvizsgálni – elsősorban a camping mögötti játszótéren a katonai eszközök elhelyezésének célszerűségét. A harci szellem nevelése, kialakítása nem a játszótérek feladata. Mindenek előtt a camping mögötti játszótéren lévő légvédelmi ágyu elhelyezését kéri felülvizsgálni és onnan mielőbb eltávolítani. Kelet-német állampolgárok elmondták, hogy náluk a játékboltokban sem hoznak forgalomba harci eszközöket ábrázoló játékot.”⁵⁰ Ezen felül dr. Antalffy Györgyné, a Szeged Városi Idegenforgalmi Hivatal munkatársa is rámutatott, hogy a fejlesztések célja, hogy „elősegítsék az idegenforgalom fokozását”, a hivatal másik képviselője (Párkányi Gyula) pedig kiemelte, hogy az Idegenforgalmi Bizottság 1976-ban 100.000 példányban ötnyelvű kiadvány megjelentetését tervezi. Biró György, a *Makói Camping* vezetője hangsúlyozta azt is, hogy a tsz-szel szerződést kötve naponta két alkalommal, minimális díj ellenében lovaglási lehetőséget terveznek biztosítani a campinben megszálló vendégek számára.⁵¹

A Maros-part üdülőtelepének rendezésével kapcsolatos egyik utolsó jegyzőkönyv 1980-ban kelt. A korábban is fennálló bontási kérdések ekkorra sem látszottak megoldódni, ennek okaként azt jelölték meg az ülésen résztvevők, hogy 16, elhanyagolt állapotban lévő üdülő tulajdonosát még nem találták meg, így nem tudtak egyeztetni a bontási munkálatokról – az ő felkutatásukra a VB a mezőőrök, a szomszédos telkek tulajdonosai, és a sajtó segítségét kívánták igénybe venni. Az ülés fő témái egyrészt a *Marosparti üdülőtársulás előkészítő Bizottság*⁵² alakítása, másrészt a Maros-part rendezésével kapcsolatban a Maros pihenőpark létrehozása voltak. Az üdülőtársulat létrehozása (melyet a lakásszövetkezetek mintájára terveztek megvalósítani) nem csak praktikus okokból volt fontos, hanem azért is, hogy a „rendezéshez megnyerjék a közvéleményt”; s erre azért is lehetett szükség, mert a tervezett park létrehozásához nagyarányú társadalmi munka igénybevételét látta szükségesnek a VB. A Maros-parton elterülő közpark kialakításának célja, hogy az üdülővel nem rendelkezők is találjanak pihenési lehetőséget, de Bakos Zoltán tanácselnök-helyettes felhívta arra is a figyelmet, hogy hatékonyabb agitációs munkát kell folytatniuk annak érdekében, hogy minél több vállalat és szövetkezet létesítsen nyaralót a Maros-parton dolgozóik részére. A Maros pihenőpark átadását 1982-re datálták, azonban a későbbi dokumentumokban már nem bukkan fel ennek sorsa.⁵³ 1981-ben még két alkalommal

⁴⁹ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 56/1974./V.8.vb határozat

⁵⁰ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 108/1975./VIII.14.vb határozat

⁵¹ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 108/1975./VIII.14.vb határozat

⁵² Az eredeti dokumentum szerinti írásmódban.

⁵³ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 2/1980./I.23.vb. határozat

kerül elő az üdülőtelep kérdése: mindkétszer a „Marosparti pihenőtelkek használatba adásához szükséges bérleti díj megállapítása” kapcsán. Ebből kiderül, hogy helyrajzi számtól függően 1,50 – 1,30 – 1,10 Ft/m² illetéket köteles fizetni, aki telket bérelne a telepen.⁵⁴ Ezt követően már csak egy 1984-es jegyzőkönyv érinti témánkat, amely pedig a Maros-part pihenőterületén található „Ludvári erdészház” bontásáról szól, s amelyből kiderül, hogy a VB a József Attila Mgtéesz-t jelölte ki a munka végrehajtására.⁵⁵

KITEKINTÉS

A 20. század második felének makói fürdőügyi történései a teljes képnek csak egy részét képezik. Már a két világháború közötti időszakban is megjelent az igény a turizmus beindítására, erről tanúskodik egy 1936-os újságcikk, „Makónak miért nincs idegenforgalma?” címmel (GY.M. 1936: 1.). Ez a gondolat mint előzmény nem jelenik meg a több évtizeddel későbbi fürdővárosi és turisztikai tervekben, ahogyan a fentebb ábrázolt folyamat sem tekinthető a kétezres évek közepével elindított makói turisztikai törekvések eredőjének. Erre utal legalábbis az a 2008-ban a Makói Hírekben és online is közzétett tájékoztató anyag, amely „Legyen Makó fürdőváros!” címmel foglalja össze a városvezetés addigi tevékenységét a fürdőturizmus meghonosításával kapcsolatosan, s amelyben ugyan utalnak a marosi gyógyiszap és a termálvíz, valamint a termálfürdő történetére és jelentőségére, de nem esik szó az 1960-as évek fürdővárosi koncepciójáról (MAKÓI HÍREK 2008, KOVÁCS ISTVÁNNÉ 2008). Párhuzamok pedig bőven akadnak: a fürdővárosi profil mellett a Maros-part 21. századi fejlesztése összecseng az 1970-es évek ezirányú tevékenységével, ahogyan a tágabb kontextus, az országos hatókörre való törekvés is. Napjaink fürdőfejlesztési akcióinak részletes elemzése azonban túlmutat e tanulmány keretein.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy primer forrásokra alapozva összegezzem az 1950-1990 között hozott, Makó város vezetésének azon döntései sorozatát, amely célja a település fürdővárossá nyilvánítására irányult. A dokumentumokból kitűnik, hogy már az 1950-es évektől igény mutatkozott a Maros-part rendezésére, s az iratokból, valamint visszaemlékezésekből az is leszűrhető, hogy a folyó strandolási lehetőséget biztosított a makóiak számára.

Az ötvenes évek derekán, a termálkút fúrása, majd a termálfürdő felépítése új színteret hozott a makói fürdőkultúrába. Az 1960-as évek végének fürdővárosi tervei már együttesen építettek mind a Maros-part strandjára, mind pedig a belvárosi fürdőre, és a koncepció szerves részét képezte az idegenforgalmi/turisztikai attitűd. Ezt erősítette a kemping létrehozása, illetve a turisták jelenléte, amely alátámasztotta a turisztikai profil létjogosultságát. A marosi iszap 1961-es, valamint a termálvíz 1988-as gyógyvízzé nyilvánítása (MEDGYESI 2012, APJOK 2018) az egészségturisztikai arculat felé mozdította a törekvéseket, ez pedig párhuzamban áll dr. Batka István (1896-1971) makói reumatológus főorvos terveivel, aki jelentős szerepet töltött be

⁵⁴ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 102/1981./X.21.vb határozat

⁵⁵ MNL CSML ML: Makó Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei, 19/1984./II.15.vb határozat

mind a gyógyiszap felfedezése, mind a termálvíz hasznosítása folyamatában; illetve a fürdőre alapozott „gyógy-idegenforgalom” is tervei között szerepelt, elsősorban egy reumakórház létrehozásával (MEDGYESI 2012, DEHELÁN 2012). Noha ez az ő életében már nem valósulhatott meg, úgy tekinthetünk a recens makói fürdőturisztikai fejlesztésekre és folyamatokra (APJOK 2020), mint Batka víziójának beteljesülésére. Hasonló párhuzam figyelhető meg a Maros-part pihenőterület jellegének 20. századi, illetve kortárs tendenciáiban (APJOK 2020) – de ez szintén egy következő tanulmány témája.

FELHASZNÁLT IRODALOM

APJOK VIVIEN (2018): A marosi gyógyiszap útja. A homokkitermeléstől a fürdőkultúráig. In Csengeriné Szabó Éva – Forgó Géza – Nagy Gábor – Szikszai Zsuzsanna (szerk.): *József Attila Múzeum évkönyve II.* Makó, József Attila Múzeum. 442–453.

APJOK VIVIEN (2020): Gazdasági tájból turisztikai táj? A makói (fürdő)turizmus története és értelmezési lehetőségei. In Albert Tóth Attila – Happ Éva – Printz-Markó Erzsébet – Kupi Marcell – Török Nikolett (szerk.): *„Multidiszciplinaritás a turizmusban.” X.* Nemzetközi Turizmus Konferencia Tanulmánykötet. Győr, Széchenyi István Egyetem. 6–20.

BÉLAFI BÉLA (1981): A szocialista életmód és a munka. In *NME Közleményei Miskolc, V. sorozat, Társadalomtudományok, 25. kötet.* 25-30. Online: https://matarka.hu/koz/ISSN_0324-6779/27k_1-4f_1981/ISSN_0324-6779_27k_1-4f_1981_025-030.pdf (Letöltés: 2020. 07. 28)

GY. M. (1936): Makónak miért nincs idegenforgalma? *Makói Ujság 2(170)*. Makó, Makói Friss Ujság nyomda- és lapkiadóvállalat, 1.

JUSZTIN MÁRTA (2015): A fürdőváros mint realitás és lehetőség a két világháború közötti Magyarországon. In Galambos István – Michalkó Gábor – Törzsök András – Wirth Gábor (szerk.): *Fürdővárosok.* TITE Könyvek 7. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság. 55–64.

MICHALKÓ GÁBOR – RÁTZ TAMARA (2011): *Egészségturizmus és életminőség Magyarországon: Fejezetek az egészség, az utazás és a jól(l)ét magyarországi összefüggéseiről.* Budapest, MTA Földrajztudományi Intézet.

PÁL LÁSZLÓNÉ SZABÓ ZSUZSANNA – GILICZE JÁNOS (2007): *Város a Maros mentén.* Makó története a források tükrében. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ – MÜLLER ANETTA – BÍRÓ MELINDA (2015): Bevezetés, fogalmi alapok. In Révész László – Müller Anetta – Herpainé Lakó Judit – Boda Eszter – Bíró Melinda: *A rekreáció elmélete és módszertana I.* A rekreáció kialakulása, története. A rekreáció felosztása. Eszterházy Károly Főiskola. 6–20.

SCHLEICHER VERA (2018): *Kultúrfürdő.* Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között. Budapest, L’Harmattan Kiadó

TÓTH FERENC (2002): Urbanizáció és településszerkezet. In Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1894-től 1920-ig.* Makó Monográfiája 5. Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete. 171–196.

TÓTH FERENC (2008): Gazdálkodás. In Tóth Ferenc (szerk.): *Makó néprajza*. Makó Monográfiája 3. Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete. 159–260.

Internetes források

DEHELÁN AURÉLIA (2012): Dr. Batka István, a lokálpatrióta orvos. *Marosvidék* 1. sz. 3–5. <http://marosvidek.hu/kiadasok/2012/1szam.pdf> (Letöltés: 2020. 08. 01.)

KOVÁCS ISTVÁNNÉ MÁRIA MAGDOLNA (2008): Makó legyen fürdőváros. <http://mako2007.network.hu/blog/makoi-eletkepek-hirei/mako-legyen-furdovaros> (Letöltés: 2020. 03. 24)

MEDGYESI PÁL (2012): Dr. Batka István munkássága mérnökszemmel. *Marosvidék* 1. sz. 6–12. <http://marosvidek.hu/kiadasok/2012/1szam.pdf> (Letöltés: 2020. 08. 02)

MAKÓI HÍREK (2008): Legyen Makó fürdőváros! <https://docplayer.hu/6577366-Makoi-hirek-mako-varos-onkormanyzatanak-nem-tegnapi-otlete-mint-arrol-mar-hirt-beruhazas-tervezett-bekerulesi-koltsege-netto-3-5-milliard.html> (Letöltés: 2020. 08. 03)

TERMALONLINE.HU (2017): 60 éve használják a termálvizet Makón. <https://termalonline.hu/termal-hirek/60-eve-hasznaljak-termalvizet-makon> (Letöltés: 2020. 08. 01.)

Képek forrása

1. ábra: <https://www.facebook.com/makoileveltar/photos/3198072336973824>
(Letöltés: 2020. 08. 19.)

2. ábra: <https://www.facebook.com/makoileveltar/photos/3178461398934918>
(Letöltés: 2020. 08. 12.)

3. ábra: <https://www.facebook.com/makoileveltar/photos/3186717394775985>
(Letöltés: 2020. 08. 15.)

4. ábra: <https://www.facebook.com/makoileveltar/photos/3872988286148889>
(Letöltés: 2021. 04. 17.)

5. ábra: <https://www.facebook.com/makoileveltar/photos/2956253971155663>
(Letöltés: 2020. 05. 20.)

RÁKÓCZY ZSUZSANNA

rakoczy.zsuzsanna.agnes@gmail.com

PhD-hallgató (Budapesti Corvius Egyetem,
Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola)

Gazdasági- és egyéb szervezetek konfliktusainak és rendezési lehetőségeinek összevetése

Comparison of conflicts and settlement possibilities of economic
and other organizations

ABSTRACT

This present study draws findings on possible ways of alternative dispute resolution (ADR) in economic and other “non-economic” organizations. The research analyzed (1) conflicts in organizations, (2) methods of conflict resolution, (3) actors who support the management of conflict management, (4) trust between parties, (5) knowledge of ADR, and (6) additional possible – Hungarian sector-specific – circumstances. There is no such comparison study of economic and ‘non-economic’ organizations in Hungary, as well as there is also absence of English studies about the neighbor post-socialist countries of the European Union. The last one was carried out 10 years ago as a pilot project to introduce ADR in Hungary, so with this research, some relevant ideas were carried out that can contribute to the more efficient implementation of domestic efforts.

KEYWORDS

mediation, alternative dispute resolution, small and medium-sized enterprises, “non-economic” organizations, organizational conflicts

DOI 10.14232/belv.2021.1.7

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Rákóczy Zsuzsanna (2021): Gazdasági- és egyéb szervezetek konfliktusainak és rendezési lehetőségeinek összevetése. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 89–118. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

A kutatásom során gazdasági és egyéb (nem gazdasági, például állami, önkormányzati fenntartású) szervezetekben történő alternatív vitarendezés (AVR) lehetséges módjainak vizsgálatát végeztem el. Azért tartom indokoltnak a különböző szervezetekben kialakuló viták feloldásának megtámogatását alternatív módszerekkel, mert Magyarországon – ebben a szektorban – nincs hangsúly a konfliktuskezelés kölcsönös megelégedést szolgáló lehetőségeinek alkalmazásán. A számok lesújtók. A 2017-ben lezárult 141 809 polgári perből 1 758 esetben történt befejezett bírósági közvetítés. Évente a nagyságrendileg 15 000 gazdasági jellegű per nem több, mint 6%-a oldódik meg alternatív módon. „A mediáció egy olyan fontos értéket képvisel, amelynek elismertetése, fejlesztése és szakmai színvonalának emelése, védelme, valamennyi szakterületen tevékenykedő szakember elsődleges célja és feladata kell, hogy legyen. ... A gazdasági mediáció egy olyan terület, amely stratégiaileg kiemelten fontos, ugyanis a cégek egy békés megegyezés esetén pénzt spórolnak, erőforrásokat szabadítanak fel vagy takarítanak meg, ezáltal tovább tudnak fejlődni, ami nemzetgazdasági érdek is. ...” (TRÓCSÁNYI 2019.)

A gazdasági szektor szervezeteinek közszolgáltatást nyújtó szervezetekkel történő ilyen jellegű összevetésére nem irányult tudományos kutatás, ahogy az angol nyelven elérhető nemzetközi irodalom a környező, poszt-szocialista Európai Unió tagállamok esetében sem számolt be ilyen jellegű kutatásról (RÁKÓCZY 2020.). Utoljára közel 10 évvel ezelőtt valósult meg, AVR bevezetését szorgalmazó pilot projekt keretében (IPOSZ.HU 2008; PIACESPROMIT.HU 2009), így jelen kutatással olyan vizsgálat került elvégzésre, amely releváns ismeretanyag-gal járulhat hozzá a hazai törekvések hatékonyabb megvalósításához.

A KUTATÁS ALANYAI ÉS TÁRGYA, A KUTATÁS FELVETÉSEI

A vizsgálat alanyai KKV-k és egyéb, nem gazdasági szervezetek köréből kerültek ki. A kutatás fókuszában a (1) szervezeteknél felmerülő konfliktusok, a (2) konfliktusok rendezésére alkalmazott módszerek, a (3) konfliktuskezelés során támogatást nyújtó szereplők, a (4) felek közötti bizalom, az (5) AVR ismerete és (6) további lehetséges olyan körülmények álltak, amelyek ágazatspecifikusan jellemzőek Magyarországon.

A kutatás felvetései:

1. A szereplők AVR-hez kapcsolódó tudásából nem következik a módszer gyakorlatban történő alkalmazása, az önrendelkezés foka az érdekérvényesítést segítő technikák ismerete ellenére sem magas.
2. A szereplők közötti kommunikáció mellőzi a dialógus ismérveit, nem eredményez kooperációt és kölcsönösen elfogadható megoldásra törekvést.
3. Az alternatív vitarendezés eszközeinek alkalmazásához a szükséges és elégséges feltételek csak részben állnak rendelkezésre.

AZ ALTERNATÍV VITARENDEZÉS ÉS A MEDIÁCIÓ

A társadalomtudományi megközelítések kezdetben a konfliktust a szűkös javak elosztásáért folytatott küzdelemként írták le, amelyben az egymással szemben álló felek egyaránt a másik elnyomására, közömbösítésére törekszenek (COSER 1957.). Az új megközelítés szerint „a konfliktust, a korlátozott mértékben rendelkezésre álló erőforrásokért történő rivalizálásként értelmezzük, ahol a konfliktus és kooperáció együttesen jelennek meg.” (KRÉMER *ET AL.* 2012. 16.).

Az alternatív vitarendezés, röviden AVR olyan konfliktuskezelési eljárás, amely rögzített keretek között nyújt alternatívát az érintett feleknek vitájuk peren kívüli rendezésére. A kutatás szempontjából kiemelt módszer a mediáció. A mediáció egy olyan eljárás, amely támogatja a feleket, hogy megállapodásra jussanak, ha olyan konfliktushelyzetbe kerülnek, amely feloldására önállóan nem képesek. Az eljárást független, pártatlan, a konfliktusban nem érintett harmadik személy, a mediátor vezeti (SHONK 2020.). A mediációs eljárásban a mediátor a folyamatért felelős, a döntés a felek kezében marad. A mediátor támogatja a feleket rejtett érdekeik feltárásában, közös megállapodás kidolgozásában. Fókuszban az olyan megállapodás áll, amely az egyéb úton elérhető, legkevésbé kívánatos eredményre figyelemmel, a lehető legjobb elérhető eredménynél is kedvezőbb (SHONK 2020.; BENNETT – HUGHES. 2005.; LOVAS – HERCZOG 1999.; BEER – STIEF 1997.). A folyamat felelőseként a mediátor feladata az eljárás során létrejövő dialógus, kétirányú kommunikáció fenntartása és az egyirányú, közlés típusú kommunikáció minimalizálása.

A mediáció elterjedése folyamatában különböző, egymástól jól elválasztható, eltérő koncepciójú stílusirányzatok alakultak ki, tükrözve az elérendő célokat és mediátori szerepeket (KRESSEL *ET AL.* 2012.). A fő stílus orientáció mellett megjelennek további stílusjegyek is, tehát nincs kizárólagosság az elméleti szemlélet terén (PILINSZKI *ET AL.* 2020.). A mediációs stílus függvényében érvényre jutó stílusjegyek alapvetően befolyásolják az eljárás folyamatát is (COMINELLI – LUCCHIARI 2017.), eltérően közelítve meg az empowerment, azaz önrendelkezés fogalmát. A mediáció során a mediátor törekszik a szereplők saját „ügyükbe” történő mind hatékonyabb bevonására.

Az evaluatív, vagy értékelő stílus esetében a mediátor tartalmi kérdésekben is állást foglal (CHARKOUDIAN 2012.; BAITAR *ET AL.* 2013.; IMPERATI 1997.). A stílust több kritika érte, egyebek mellett a felek önrendelkezésének gyengítése miatt (PILINSZKI *ET AL.* 2020.). A facilitatív, vagy segítő stílusnál a hangsúlyos a felek érdekeinek azonosítása és integrálása (BAITAR *ET AL.* 2013.), a kapcsolat visszaépítése (MILNE *ET AL.* 2004) valamint a legkedvezőbb kimenetel és

döntés segítése (BRONSON 2000.; RISKIN 2003.), támogatás biztosítása a felek lehetséges mértékű önrendelkezéséhez (FELLEGI – SZEGŐ 2010.). A narratív, vagy elbeszélő stílus elmélete és eszköztára a pszichológia narratív terápiájából táplálkozik, célja a felek közti viszonyrendszer és az egymásról alkotott kép megváltoztatása (WINSLADE – MONK 2008.). Egymás kölcsönös elfogadása határozottabb önrendelkezéshez vezethet. A transzformatív, vagy átalakító stílus a negatív, destruktív interakcióik pozitívvá és konstruktívvá átalakításában segít (BUSH – FOLGER 2004.). Alapelv a felek önbizalmának, ezáltal önrendelkezésének megerősítése, segítése egymás valódi szükségleteinek, érdekeinek, értékeinek, lehetőségeinek a felismerése (PILINSZKI *ET AL.* 2020.). Resztoratív, vagy helyreállító stílus célja az egyén közösségbe történő visszavezetése, az emberi kapcsolatok helyreállítása, az önrendelkezés iránti hajlandóság fokozása (WACHTEL 2007.). Az empowerment önrendelkezésre, saját döntéseikkel kapcsolatos felelősségvállalásra buzdítja a feleket, segíti mindannak a tudásnak, tapasztalatnak és motivációnak a felszínre kerülését, amely szükséges a kialakult konfliktusok kölcsönös megegyezésen alapuló rendezéséhez.

SZERVEZETI KOMMUNIKÁCIÓ

Szervezeti vitarendezéssel összefüggésben jelentős szerepet kap az „oldottabb”, ezáltal mérsékelten kinyilvánító, alapvetően kérdésfeltevésre és megértésre alapuló dialógus. A párbeszéd e módjának egyaránt jelentősége van a problémamegoldás közös megfogalmazása és annak feloldása során is (KRÉMER 2020.).

A kommunikációtudomány megközelítése alapján a kommunikáció ágense az a „valaki (valami?), aki (ami) tevője, alakítója, résztvevője, hasznélvezője...” annak (HORÁNYI 2007. 175.). A szervezeti kommunikáció „szimbólumok előállítás, átadása és értelmezése a szervezet tagjai között. ... akik magukat részeként vagy képviselőjeként tekintik egy olyan egésznek, amely formálisan összekapcsol, és egymástól függővé tesz egyéneket.” (ROLOFF 1989. 496.) Ennek során a szervezet maga is értelmezhető a kommunikáció ágenseként. A kommunikáció sérülésének, a szereplők közötti érdekellentétnek, vagy a szereplők különböző elköteleződésének eredményeként szervezeti konfliktus alakulhat ki (ROLOFF 1989.).

A mind újabb kihívásoknak való megfelelés érdekében szükségszerű a szervezet folyamatos tanulás iránti képessége és annak fenntartása. A vezetéstől elvárt az elkötelezettség a (1) tanulás terén való proaktivitás, a (2) tanulás külső és belső forrásból történő megtanulása, az (3) emberi természettel kapcsolatos pozitív hozzáállás, a (4) környezet kezelhetőségében való hit, a (5) – pragmatizmus és felmérés útján való megtestesülő – igazság, a (6) jövő felé való pozitív orientáció, a (7) releváns kommunikáció és a nyitottság, a (8) kulturális sokszínűség, a (9) szisztematikus gondolkodás, a (10) kulturális elemzés mint a világ megértése és javítása során érvényes eszköztár iránt (SCHEIN 2010.).

A szervezet vezetését és személy szerint a vezetőket érő kihívásoknak való megfelelés és a változáshoz való alkalmazkodás képessége teszi lehetővé a szervezet dolgozói számára, hogy maguk is részesei legyenek a folyamatnak, a vezetők által közvetített minták átvételével. Működésük alapján alapelvei egyaránt szükségesek a szervezet fejlődéséhez. A rendszergondolkodás, amely hozzásegíti a szervezetet az önmagáról és környezetéről való tanuláshoz. A gondolati minták tudatosításával hozzájárulhatunk a mind megalapozottabb és következetesebb

döntéshozatalhoz. A személyes kiválóság szükségességének való megfelelés a folyamatos fejlődés iránti igény garanciája. A tanulószervezet ismérve az egyén szintjén biztosított önmegvalósítás lehetősége, amely a szervezet működésének hatékonyságában érhető tetten. A közös jövőkép kialakítása a valódi részvételen alapuló elköteleződés kiemelt jelentőségű. A csoportos tanulás valósul meg a tanulószervezetben fellépő eltérő nézőpontok egyeztetése során. Ezekben az esetekben dialógus alakul ki a felek között, együtt gondolkodással segítik egymás munkáját (SENGE 1998.).

A csoportos tanulással az adott csoportban a tagok növelik a csoport teljesítményét az egyéni, önálló adottságaik egyesítésével. Ezt az egyesítést szolgálja a dialógus, amely lényege, hogy az egyének véleményezés nélkül felismerjék és megértsék egymás gondolatait, amely kölcsönös támogatást jelent a tanulás során. A nem megfelelő módon alkalmazott dialógus a szereplőkben frusztrációt, ellenérzést, elégedetlenséget generál, amely állapot további konfliktushelyzetek kialakulását alapozhatja meg (BOHM 1996.). A megfelelő dialógus kialakításának biztosításában jelentős szerep és feladat hárul a vezetőre.

A SZERVEZETEN BELÜLI BIZALOM

Praktikusan a szükséges anyagi forrás és a megfelelő szabályozás és tájékoztatás biztosítása mellett a vezető felé támasztott követelmények között számos olyan fogalom merül fel, amely az alternatív vitarendezéssel összefüggő, jelentős fogalom. Ilyen a bizalom, az igazság következetes képviselője, az egymással való kommunikáció vagy az egymás nézeteire való nyitottság iránti igény. Fentiek alátámasztják a kutatás során lefolytatott interjúk közvetítette azon felvetést, hogy az adott szervezet vitarendezési kultúrájának megváltoztatása alapvetően vezetői feladat, ugyanakkor a szervezet teljesítményét jelentősen befolyásolja a dolgozói magatartás, így mégis az ezzel összefüggő feltételek igény szerinti fejlesztése prioritást élvez a gazdasági siker elérése érdekében. A szervezeti kultúra a fentiek értelmében a közös tanulási folyamat eredménye, amely az egyik legstabilabb és leghosszabb időn keresztül változatlan aspektusa a szervezetnek (SCHEIN 2010.). A konfliktus és a bizalom közötti kapcsolat sokak szerint nem szorul magyarázatra. Ha a bizalom szükséges mértékben van jelen a felek között, akkor a konfliktus feloldása könnyebb, mint annak hiányában. De ugyanígy jelentős szerep jut a bizalomnak a kooperáció, a koordináció, vagy a végrehajtás során.

A bizalom „az egyén hite és hajlandósága szavak, tettek és más által hozott döntések alapján történő cselekvésre” (MCALLISTER, [1995.]; LEWICKI – MCALLISTER – BIES, [1998.] idézi LEWICKI – TOMLINSON 2003.). A szakirodalom a gazdasági kapcsolatok tekintetében említi a példa statuálást, a tudás és a személyazonosság alapú bizalmat. Emellett, lévén a veszteségtől való félelem jelentősebb motivátor, mint a potenciálisan elérhető nyereség (KAHNEMAN – TVERSKY 2009.), amely a – munkakapcsolatokra jellemző – számítás alapú bizalom megjelenéséhez vezetett. Ennek lényege, hogy az üzleti kapcsolatba fektetett energia mértéke a kimeneteli lehetőségek függvényében van meghatározva. A kalkuláció során bízó fél a kockázatra fókuszál, míg a bizalmat élvező a nyereségre. A bizalom ezen típusa során a felek értik és tiszteletben tartják egymás szándékát (LEWICKI – TOMLINSON 2000.; LEWICKI – TOMLINSON 2003.).

Az emberi kapcsolatok sokfélék és könnyen lehet, hogy míg bizonyos helyzetekben jelen van a bizalom, addig más helyzetekben bizalmatlanságról beszélünk, de emellett az ismeret hiányában semleges viszony is kialakulhat. A bizalom és a bizalmatlanság ugyanakkor nem szimplán egymás ellentétpárjai. Míg bizalom esetén hit és hajlandóság van jelen a másik felé, addig bizalmatlanság esetén félelem és védekezés (LEWICKI – TOMLINSON 2000.; LEWICKI – TOMLINSON 2003.). Fentiek tükrében a szervezeti mediáció igénybevétele során alapvetően a számításon alapuló bizalom van jelen mind a vezető, mind a munkavállaló részéről.

Mindazonáltal nem segíti az egészséges kapcsolat kialakulását – különösen szervezeti munkakapcsolatok esetén – sem a feltétlen bizalom, sem a teljes bizalmatlanság. Sőt, adott esetben több konfliktushelyzetet generálnak ezek a kapcsolatok, van, hogy maga a bizalom a kiváltó ok. A hatékonyabb konfliktuskezelés érdekében ugyanakkor segítséget jelent a felek közötti bizalom megléte (LEWICKI – TOMLINSON 2000.; LEWICKI – TOMLINSON 2003.).

A SZERVEZETI KONFLIKTUSOK KEZELÉSE

A szervezeti konfliktusok egy jelentős része – ún. technokratikus, strukturális és személyorientált – koordinációs eszközökkel rendezhető. Másik része magatartási jellegű, szembesítési technikákkal. Megoldás lehet harmadik fél bevonása, amely felhatalmazásának mértéke függvényében lehet tanácsadó, közvetítő vagy döntőbíró. A fölérrendelt, azaz együttműködésre készítő cél kitűzése, a személyek rotációja, a csoportközi tréningek, végül a tárgyalás vagy alku is megoldást jelenthet (BAKACSI 2010.).

A szervezeti vitakultúra formálásában a következő alapvetések iránymutatásul szolgálhatnak. (1) Válasszuk szét az embert és a problémát! (2) Az érdekekre koncentráljunk, ne a pozíciókra! (3) Keressük a közös érdeket kielégítő megoldásokat! (4) Segítsük a partnert tekintélyének megőrzésében! (FISHER – URY 1990.).

A konfliktuskezelés során alkalmazott módszerekkel összefüggésben Jameson (2009) kutatásában olvasható, hogy szervezeti konfliktuskezelés terén a felek közötti tanácsadás, a szuper-vízió, megelőzte a mediáció alkalmazását, és hogy az érdekalapú vezetési stratégia jár hosszú távú előnyökkel, szemben a jogi-alapúval és a hatalom-alapúval. Ugyanakkor a vitarendezés során a legkiemelkedőbb probléma a 3. személy felé fenn nem álló bizalom, de jelentős volt a kommunikáció hiánya és az is szerepet játszott, hogy az elhangzottak nem maradnak titokban (SASS – SÍKLAKI 2011.). Susskind névéhez fűződik a Harvard-módszer szervezetekre történő átültetése. Az általa szerkesztett tanulmánykötet szerint az alábbi esetekben hoz eredményt a konszenzusra törekvés: az alkalmazottaknak erős az igényük a döntéshozatalba való bevonódásra, kritikus, hogy a döntést magukénak tudnák-e; ha a logikus válasz nem tiszta; a pontos adatok vagy nem elérhetőek vagy ellentmondásosak; ha a szabályok és a rendelkezések nagyon komplexek; többszereplős szituációban eltérő nézetek versengnek; alapvetően hasonló problémák bukkannak fel visszatérően. Továbbá, nincs senki feljogosítva a döntéshozatalra vagy megbukik az erre irányuló eljárás; ha senki sem bír adekvát tudással vagy információval; szélsőségesen eltérő nézetek esetén, különösen népszerűtlen döntés megosztó lenne. Ha erős együttműködésre van szükség egy megállapodás implementálásához, ha elégáns és integratív megoldás kell. De nem alkalmas, ha a további egyeztetés összezavar; ha van döntés; van adekvát információ és

nincs szükség továbbira; ha a döntéshozatal meg tud születni az érdekelt felek által; ha a felek tudatosan kivonják magukat a döntéshozatalból; ha az ügy nem éri meg a befektetett energiát (Susskind, 1999). Konkrét példa az alkalmazott módszerekre: 1. felek közötti tárgyalás, 2. coaching nyújtása a feleknek olyan alkalmazott által, akit kiképeztek AVR stratégiákra és skillekre, 3. belső mediátor ajánlása, 4. külső arbitrátor ajánlása, akit a felek elfogadnak (MOORE – WOODROW 1999.).

Ha elfogadjuk az egyén és a szervezet között feltételezhető kölcsönhatást, valamint a vezető személyének szervezeti folyamatok tekintetében megkerülhetetlen szerepét, akkor a konfliktusok vizsgálata szempontjából releváns kérdés, hogy a kialakult vagy kialakuló helyzetekben milyen szerep jut az egyénnek és milyen a szervezeti egységnek. Az egyéni és a szervezeti szinten történő döntéshozatal kontextusában kerül megvilágításra a kérdés, emberi modellek és szervezeti modellek felállításával. A human relations-modellekkel szemben a neoweberiánus modell az egyén helyzetét egyaránt vizsgálja annak csoporthoz fűződő kapcsolata, a szervezet céljaival való azonosulás és társadalmi jellemzők mentén. Barnard megközelítésében az egyén döntésének racionalitását a szervezet keretei teremtik meg. Az egyén végső döntését a szervezet céljai mentén hozza meg, a szervezeti egységtől kapott információk alapján. Az egyén ugyanis az adott helyzet meghatározása során múltbéli nézőpontokra alapoz, amely egyedi, szubjektív és szelektív megközelítés. A megoldások alapján kapott reakciók mentén változhat az egyén adott problémamegoldási stratégiát illető megítélése (PERROW 1997.). Tehát, ha a szervezeti kultúra a vitarendezés terén alternatív vitarendezési technikákra alapoz, úgy egy idő után, a szervezetben dolgozók is magukra nézve érvényesnek fogják tekinteni a módszer alkalmazásának elsődlegességét.

A szervezeti szintű konfliktusok esetén személyek, csoportok, szervezeti egységek közötti konfliktusokról beszélünk. Mastenbroek szervezet hálózatmodellje nyomán a szervezet különböző egységei csomópontokban kapcsolódnak. Ezek a kapcsolatok strukturális és technikai, érzelmi, hatalmi-függőségi és az erőforrás felosztására irányuló tárgyalási kapcsolatok lehetnek (MASTENBROEK 1991.). Mind tárgyalók vagyunk (FISHER – URY 1991.), tárgyalunk, amely során másokkal szemben érvényesítjük érdekeinket, interaktív kommunikációt folytatunk közös érdekek mentén létrejövő megállapodás elérése érdekében. A puha és a kemény tárgyalási stratégiákkal szemben a Harvard-módszer koncepcióváltás jelent, amelynek alapelvei mellett (Ne a pozíciókon vitatkozz. Válaszd szét a személyt a problémától. Az érdekekre és ne a pozíciókra fókuszálj. Dolgozz ki lehetőségeket a közös haszonért. Ragaszkodj az objektív kritériumokhoz.) jelent meg a BATNA (Best Alternatives to a Negotiated Agreement) és a WATNA (Worst Alternatives to a Negotiated Agreement) fogalmának bevezetése. Utóbbiak a tárgyalás alapján megköthető megállapodás helyett elérhető legjobb és legroszszabb kimeneteli lehetőségek megfontolására ösztönöznek (FISHER – ERTEL 1995.; BENNETT – HUGHES 2005.; BEER – STIEF 1997.).

A KUTATÁS SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZERTAN BEMUTATÁSA

Szekunder forráselemzés mellett kérdőíves felmérést és tíz félig strukturált szakmai mélyinterjú-t folytattam le¹. Külön kérdőívvel mértem a KKV szektor válaszait és külön kérdőívvel a nem gazdasági szervezetekét. A kérdőív állítások véleményezését nem tartalmazta, nyitott és zárt kérdések mentén történt a felmérés. Az interjúk olyan szereplőkkel készültek, akik tevékenységi köréből következően objektív képet tudnak mutatni a gazdasági és az önkormányzati szektor konfliktushelyzeteiről és azok rendezésének módjairól. Tehát az interjúk esetében a KKV-kon túl az egyéb szektor szűken, az állami, vagy önkormányzati fenntartású szervezetekre fókuszált. A szakmai mélyinterjú alapját képező interjúterv Steinar Kvale Az interjú című könyve alapján készült. A módszertan megválasztása során figyelemmel voltam a mélyinterjúk alkalmazását valid módszerként jelentő követelményre, amely szerint „a kutatás kérdései nem a szubjektumra, a társadalmi jelenségek individuális megélésére vonatkoznak, hanem általában pontosan lehatárolt részproblémákra.” (KOVÁCS 2007.). A témaspecifikus módszertani leírás érdekében szükséges ismeretek feltárását a kvalitatív elemzés tette lehetővé.

A kérdőívek esetében – figyelemmel a két szektor között mutatkozó eltérésre – minimális különbség volt az összeállított kérdéssorokban. A kitöltés anonim módon, elektronikus úton történt. A félig strukturált szakmai mélyinterjú azonos vezérfonal alapján zajlott le, azzal együtt, hogy a különböző szakmai terület képviselői felé szakmaspecifikus kérdéseket is megfogalmaztam. Az interjú ilyen módon történő strukturálása lehetővé tette a „perszonális reprezentáció lehetőségei kizárását ..., másfelől az egyéni interjúk helyzet megteremtésével az interperszonális reprezentáció dinamikájából fakadó komplikációkat is elkerülte.” (KOVÁCS 2007. 270.).

A kutatási kérdések empirikus igazolására készült interjúkat a hanganyagokból készített szó szerinti átiratok alapján dolgoztam fel. A korpusz következetes és egységes elemzése érdekében hat különböző fő kategóriát állítottam fel, amelyek elemzése az interjú vezérfonalak alapján kialakított felépítés mentén történt. Az elemzés eredményeinek rögzítése során törekedtem a gazdasági és az egyéb szektor egymáshoz képest jelen lévő különbségeinek rögzítésére.

A kérdőívek elemzésénél az elemszámot figyelembe véve döntően az alapsori és kétváltozós elemzésekre támaszkodtam, ahol ez különösen indokoltnak látszott, változók összevonásával új változókat képeztem. Ezeket az adatokat a jobb érthetőség és szemléltetés érdekében igyekeztem grafikusán is megjeleníteni. Az adatkezelést excel táblázatkezelővel végeztem.

Nem szerepelt a kutatás céljai között sem a gazdasági- sem az egyéb szervezetekre vonatkoztatható reprezentatív elemzés elvégzése, ugyanakkor az elemzések hozzájárultak a szervezetek életében adott esetben kialakuló konfliktushelyzetek főbb kategóriáinak vázolására, a szervezeti adottságok vitarendezéssel összefüggő elemeinek feltárására és az AVR bevezetését

¹ A kutatás gazdasági és egyéb szervezetek vizsgálatára fókuszált, a szektorban megkérdezett alábbi szakterületek képviselőinek bevonásával. Az interjúalanyok kiválasztása során arra törekedtem, hogy a lehető legteljesebb képet kapjam a vizsgálat tárgyát képező szervezetek konfliktusai és azok kezelési módszereinek tárgyában:

- alacsony ($x < 50$ fő) létszámú KKV szereplő – 1 fő
- magas ($x > 150$ fő) létszámú KKV szereplő – 1 fő
- szervezetfejlesztő tréner – 2 fő
- szociális mediátor – 1 fő
- gazdasági szakjogász – 1 fő
- állami fenntartású szervezet vezetője – 2 fő
- követeléskezelő – 1 fő
- családi vállalkozás szakértő – 1 fő

szolgáló és gátló körülmények azonosítására. A kutatás eredményeinek értékelése, a megfogalmazott feltételezésekre adott válaszok és a következtetések levonása során szem előtt tartottam a reprezentativitás kutatás módszertanából következő hiányát. Mindazonáltal az eredmények egy része vonatkoztathatók a szektor további szereplőire is, illetve alkalmasak bizonyos összefüggések leírására, tipológiák alkotására, így hozzájárulhat az esetleges további kutatások megalapozásához.

A módszertanok megválasztása során tekintettel voltam arra az igényre, egyúttal követelményre, hogy az empiria feldolgozása során általános és ágazatspecifikus következtetéseket is le lehessen vonni.

A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK BEMUTATÁSA

A kutatással céloom volt a (1) szervezeteknél felmerülő konfliktusok, a (2) konfliktusok rendezésére alkalmazott módszerek, a (3) konfliktuskezelés során támogatást nyújtó szereplők, a (4) felek közötti bizalom, az (5) AVR ismeretének és (6) további lehetséges olyan körülmények azonosítása, amelyek ágazatspecifikusan jellemzőek Magyarországon. A kutatás a gazdasági és egyéb (nem gazdasági, például állami, önkormányzati fenntartású) szervezetekre fókuszál.

A KÉRDŐÍVES FELMÉRÉS EREDMÉNYEI

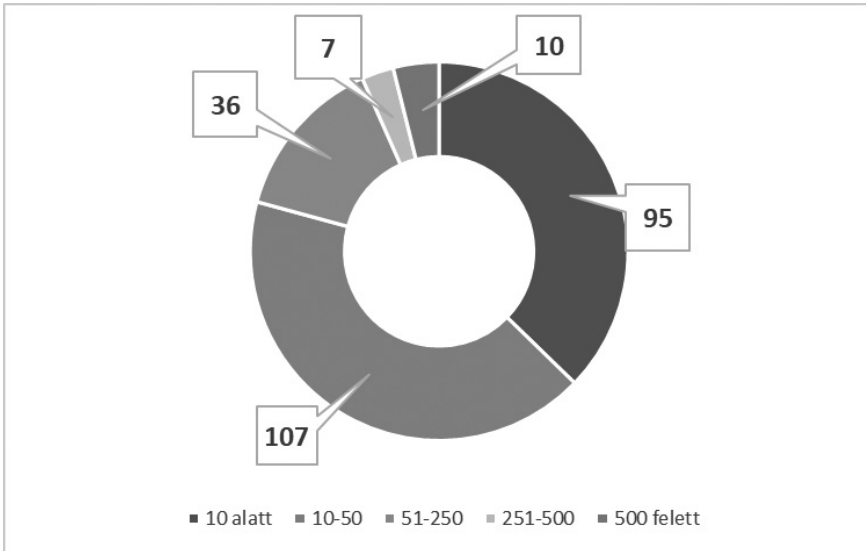
A kérdőívek anonim módon kerültek kitöltésre. A kitöltők száma mindösszesen 255 fő volt, amely kitöltők az alábbiak szerint képviselték az adott szakterületeket.

- Civil szervezet – 2 db
- Egészségügyi szervezet – 15 db
- Egyházi szervezet – 1 db
- Oktatási szervezet – 8 db
- Önkormányzati cég – 3 db
- Polgármesteri hivatal/Önkormányzat – 152 db
- Sport szervezet – 22 db
- Szociális szervezet – 5 db
- KKV – 47 db

A polgármesteri hivatalok és önkormányzatok magasabb részvételi aránya utalhat arra, hogy az alternatív vitarendezéssel összefüggő jogszabályok ismerete gyakoribb, valamint a közigazgatási szektorban dolgozók képzési háttere az esetek többségében érintett valamilyen, az alternatív vitarendezéssel összefüggő tartalmat.

A kérdőívek kitöltésében résztvevő szervezetek, vagy szervezeti egységek döntő többsége, összesen 202 db vezetői 50 főt, vagy annál kevesebbet foglalkoztatnak (1. ábra). Az arányok arra engednek következtetni, hogy a kisebb közösségek tekintetében szorosabb személyes- és munkakapcsolat alakul ki, a vezető maga is érzékenyebbé válik a szervezeti konfliktusokból következő nehézségekre.

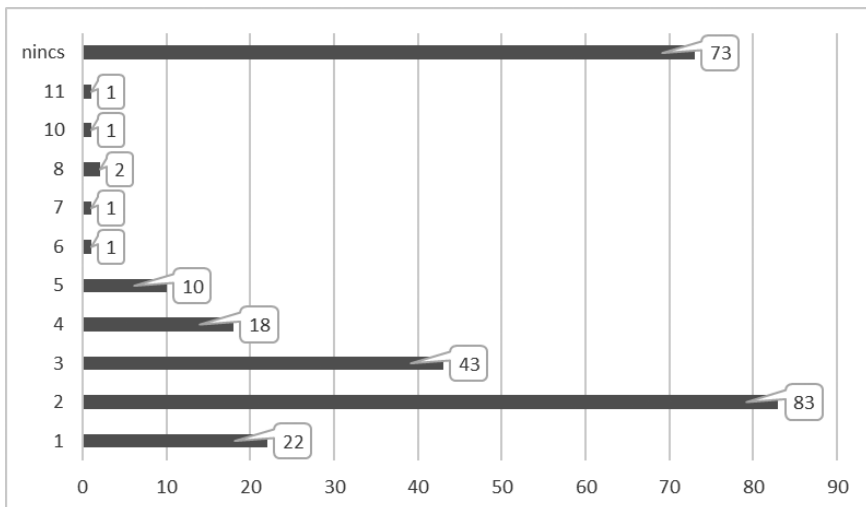
1. ábra Szervezetek/szervezeti egységek létszáma

Forrás: saját kutatás, n=255

A válaszadó szervezetek többsége alacsony számú vezetői szinttel rendelkezik, vagy nincsenek vezetői szintek (2. ábra). Ez a szervezeti mediáció bevezetése szempontjából mindenképpen kedvező szempont, hiszen a kutatás eredményeiből kiolvasható, hogy a vezetői elköteleződés kiemelten fontos. Alacsonyabb létszámú vezetői kör esetén kisebb a valószínűsége a bevezetés akadályozásának.

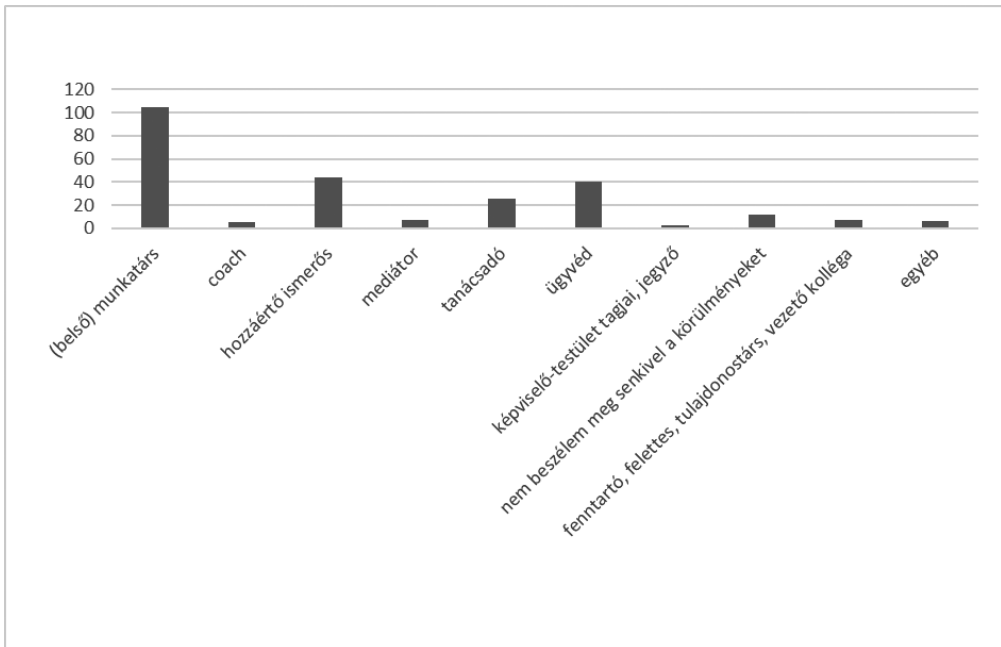
2. ábra Vezetői szintek száma

Forrás: saját kutatás, n=255

A szervezeti mediátor, mint a viták rendezését segítő munkatárs pozíciójának relevanciájára utalhat az az információ, hogy a szervezetek milyen képviseleten keresztül rendezik vitás kérdéseiket. A válaszadók közül száznál is több tájékoztattak, hogy a szervezet képviseletében minden esetben ugyanaz az ügyvéd jár el és hatvanegyen válaszoltak úgy, hogy a szervezet nem bíz meg külön ügyvédet, a saját munkatársak végzik el az olyan jellegű feladatokat, amelyeket adott esetben ügyvéd is elvégezhet. Emellett hetvenkilenc azon válaszok száma, amelyek szerint ügytípusonként különböző ügyvédi képviseli a szervezetet. A fennmaradó hét válasz egyéb válaszokat adott, amelyek információ, szükségesség, vagy relevancia hiányára utaltak. Emellett kérdés az is, hogy az ügyvédi megbízaton túl van-e lehetősége egyáltalán a vezetőnek konzultálnia valakivel a vitás ügyet illetően (3. ábra). Az esetek elsősorban többségében belső munkatárssal történik meg az egyeztetés, arányaiban nagyobb mértékben ismerőssel és ügyvéddel. Kimondottan az alternatív megközelítések szakértőjéhez csak igen ritkán fordulnak/fordulhatnak a vezetők. A KKV-k esetében erre a kérdésre a két legmagasabb érték (egyaránt 14 válasz) az ismerős és az ügyvéd között oszlott meg, minden más válaszlehetőség 1-2 alkalommal fordul elő, kivéve a coach, amelyet négyen választottak.

3. ábra Segítség vitás helyzetben

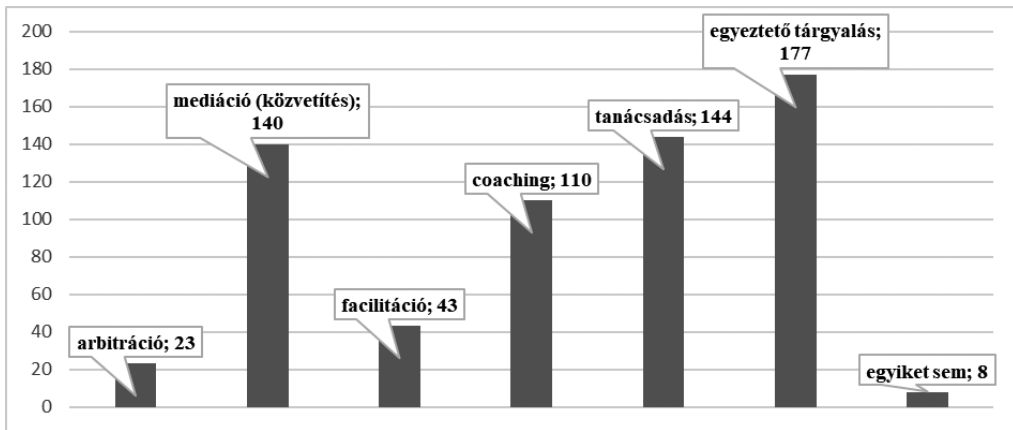
Forrás: saját kutatás, n=255

A továbbiakban, valamennyi kérdés esetében a KKV-k vezetői által adott válaszokat vetem össze az egyéb szervezetek vezetői adta válaszokkal.

Feltételezve, hogy a gyakorlat és az elmélet nem feltétlenül fedi egymást a szervezeteknél bevont harmadik személy szerepkörét illetően, felmérésre került, hogy mennyire általános

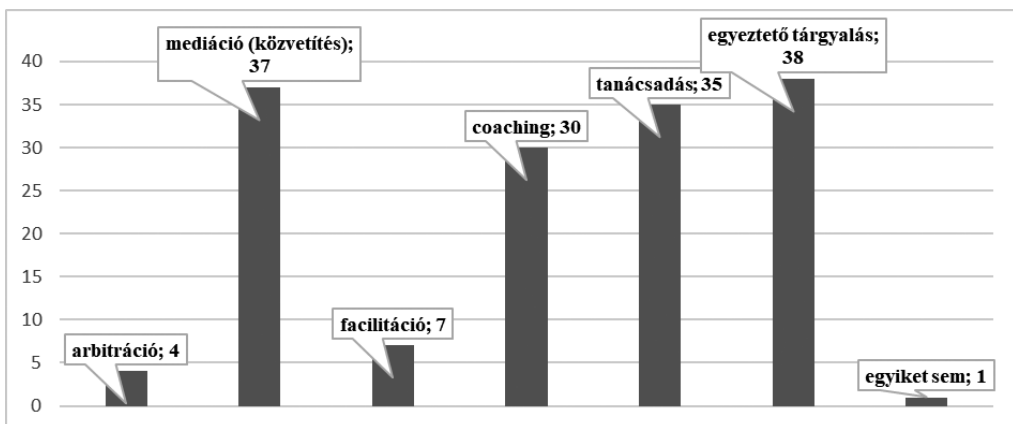
az alternatív módon segítséget biztosító szakemberek által nyújtott szolgáltatás ismerete (4-5. ábra).² Az eredmények tükrében a mediációs eljárás a kitöltő KKV vezetők esetében sokkal nagyobb arányban ismert, mint az egyéb szervezetek vezetői körében. Ugyanakkor számolni kell azzal, hogy az eredményeket torzíthatja az a körülmény, hogy eleve olyan személyek töltötték ki inkább a kérdőívet, akik számára az alternatív vitarendezés nem ismeretlen fogalom. Megnyugtató, hogy elenyésző azoknak a száma, akik egyetlen eljárást sem ismernek a felsoroltak közül.

4. ábra Alternatív vitarendezési módok ismerete (egyéb szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=208

5. ábra Alternatív vitarendezési módok ismerete (KKV szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=47

A kutatás során vizsgálatra került, hogy milyen jellegű problémákkal küzd a gazdasági és a nem gazdasági szektor. Ennek felmérésére azért volt szükség, hogy látható legyen, hogy a hazai jogi

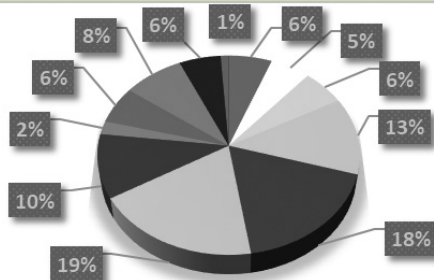
² A coachingot nem tekintem alternatív vitarendezési módszernek, ugyanakkor alkalmasnak tartom az egyén vitarendezési kultúrájának formálására és ilyen értelemben fontos volt ennek a technikának is a lehetőségek között történő feltüntetése.

szabályozás által mediációra alkalmas szervezeti konfliktusokkal néznek-e szembe a vezetők. A közvetítés a közvetítői tevékenységről szóló a 2002. évi LV. törvény 2. és 3. §-a alapján lefolytatott „olyan sajátos permegelőző vagy bírósági, illetve hatósági eljárás befejezését elősegítő, egyeztető, konfliktuskezelő, vitarendező eljárás, amelynek célja a vitában érdekelt felek kölcsönös megegyezése alapján a vitában nem érintett, harmadik személy (közvetítő) bevonása mellett a felek közötti vita rendezésének megoldását tartalmazó írásbeli megállapodás létrehozása. ... A közvetítő feladata, hogy a közvetítés során pártatlanul, lelkiismeretesen, legjobb tudása szerint közreműködjön a felek közötti vitát lezáró megállapodás létrehozásában.”. A jogszabály a polgári jog területéhez tartozó viták rendezésére terjed ki és a „törvény célja, hogy elősegítse személyi és vagyoni joggal kapcsolatban felmerült azon polgári és közigazgatási jogviták rendezését, amelyekben a felek rendelkezési jogát törvény nem korlátozza.”. Az alábbi táblázatok és grafikonok jól szemléltetik, hogy az egyéb szervezetek esetében leggyakoribb a munkaviszonnyal kapcsolatos kérdésekben felmerülő, a szervezeti egységek munkatársai közötti személyes, valamint szakmai ellentétre/érdekeltségre visszavezethető, illetve a szervezeti egységen belüli munkaidő/munkafelosztás szervezési kérdésre visszavezethető vita.

A felsoroltak mellett a KKV-k esetében nagyobb arányban került megjelölésre továbbá nem vezető beosztású munkatárs részéről történő hatáskör átlépés, a nem szerződészerű magatartásra visszavezethető, beszállítóval és megrendelővel szemben fellépő vita (6-7. ábra). A fenti jogszabályi hivatkozás értelmében ezek alapvetően olyan konfliktushelyzetek, amelyekben hatékonyan alkalmazható lenne a mediáció módszere.

6. ábra Konfliktusok típusai (egyéb szervezetek)

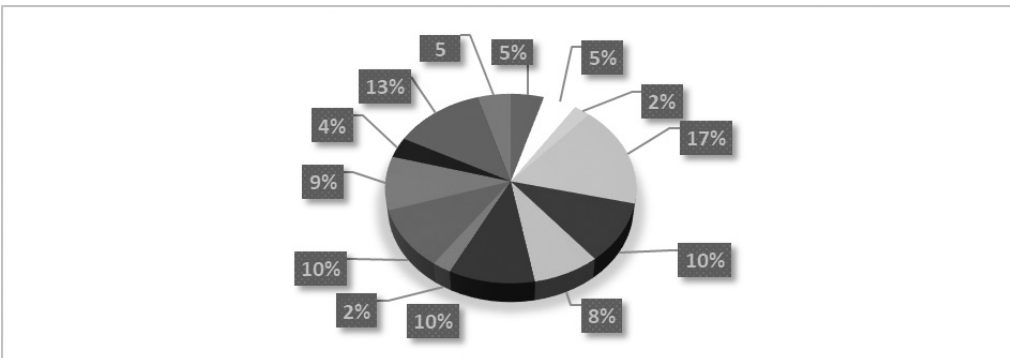
A szervezet írott belső szabályzatában foglaltak megszegése.	27	6%
A szervezet vezetőjének kifejezett szándékával szemben fellépés.	25	5%
A munkavállalókra vonatkozó jogszabályokban foglaltak megszegése.	27	6%
A szervezeten belüli szervezeti egységek munkatársai közötti szakmai ellentétre/érdekeltségre visszavezethető vita.	58	13%
A szervezeten belüli szervezeti egységek munkatársai közötti személyes ellentétre visszavezethető vita.	83	18%
Munkaviszonnyal kapcsolatos kérdések (pl.: bérrendezés, munkaidő, szabadság).	88	19%
Adott szervezeti egységen belüli munkaidő/munkafelosztás szervezési kérdés.	48	10%
Hatáskör átlépés vezető beosztású munkatárs részéről.	10	2%
Hatáskör átlépés nem vezető beosztású munkatárs részéről.	28	6%
Külsős partnerrel fellépő vita nem szerződészerű magatartásra visszavezethetően.	38	8%
Külsős partnerrel fellépő vita személyes ellentétre visszavezethetően.	26	6%
Egyéb.	5	1%

Forrás: saját kutatás, n=208

7. ábra Konfliktusok típusai (KKV szervezetek)

Ha van, akkor a szervezet írott belső szabályzatában foglaltak megszegése.	4	5%
A szervezet vezetőjének kifejezett szándékával szembeni fellépés.	4	5%
A munkavállalókra vonatkozó jogszabályokban foglaltak megszegése.	2	2%
A szervezeten belüli szervezeti egységek munkatársai közötti szakmai ellentétre/érdekeltségre visszavezethető vita.	15	17%
A szervezeten belüli szervezeti egységek munkatársai közötti személyes ellentétre visszavezethető vita.	9	10%
Munkaviszonnyal kapcsolatos kérdések (pl.: bérrendezés, munkaidő, szabadság).	7	8%
Adott szervezeti egységen belüli munkaidő/munkafelosztás szervezési kérdés.	9	10%
Hatáskör átlépés vezető beosztású munkatárs részéről.	2	2%
Hatáskör átlépés nem vezető beosztású munkatárs részéről.	9	10%
Beszállítóval fellépő vita nem szerződészerű magatartásra visszavezethetően.	8	9%
Beszállítóval fellépő vita személyes ellentétre visszavezethetően.	3	3%
Megrendelővel fellépő vita nem szerződészerű magatartásra visszavezethetően.	11	13%
Megrendelővel fellépő vita személyes ellentétre visszavezethetően.	4	5%

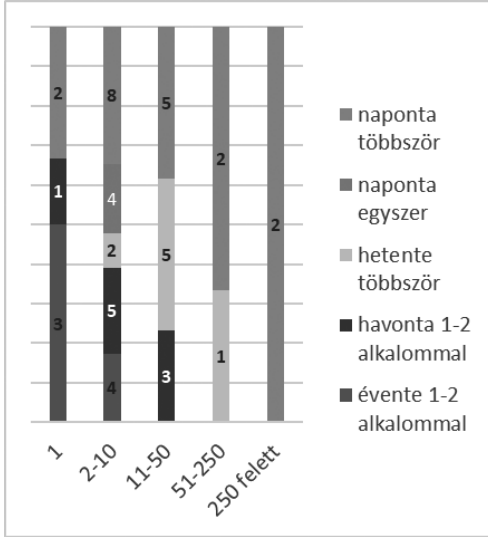

Forrás: saját kutatás, n=47

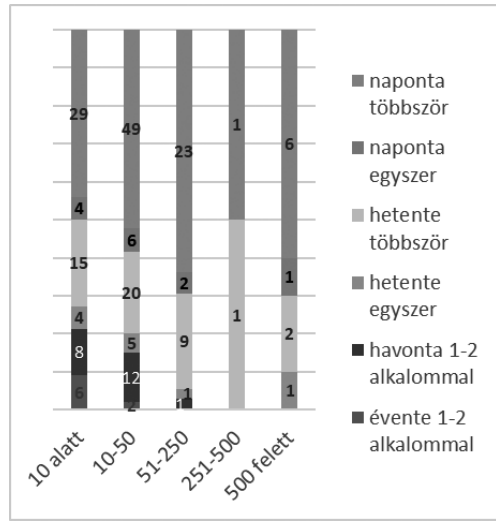
A kérdőív célja volt annak felmérése is, hogy milyen gyakorisággal fordulnak vezetőikhez a szervezetek, szervezeti egységek dolgozói (8-9. ábra). A válaszokból kitűnt, hogy relatív magas azoknak az eseteknek a száma, amelyekben a vezetőt elszólítja a napi feladatai mellől egy-egy konfliktushelyzet. Abban az esetben, ha a szervezetben lenne olyan személy, akire átestálható lenne a vitás helyzetek feloldásának segítése, az így felszabaduló időkerettel a vezető a szervezetben ellátandó főbb feladataira tudna koncentrálni, fokozva ezzel a hatékonyságot.

8. ábra Konfliktusos esetek száma (KKV szervezetek)

9. ábra Konfliktusos esetek száma (egyéb szervezetek)

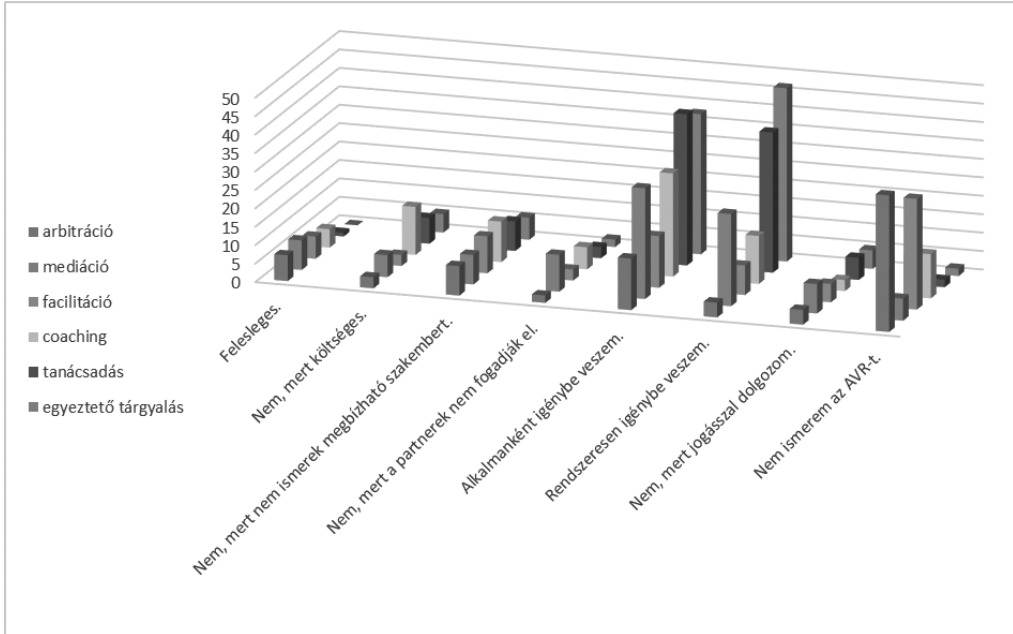
Forrás: saját kutatás, n=47

Forrás: saját kutatás, n=208

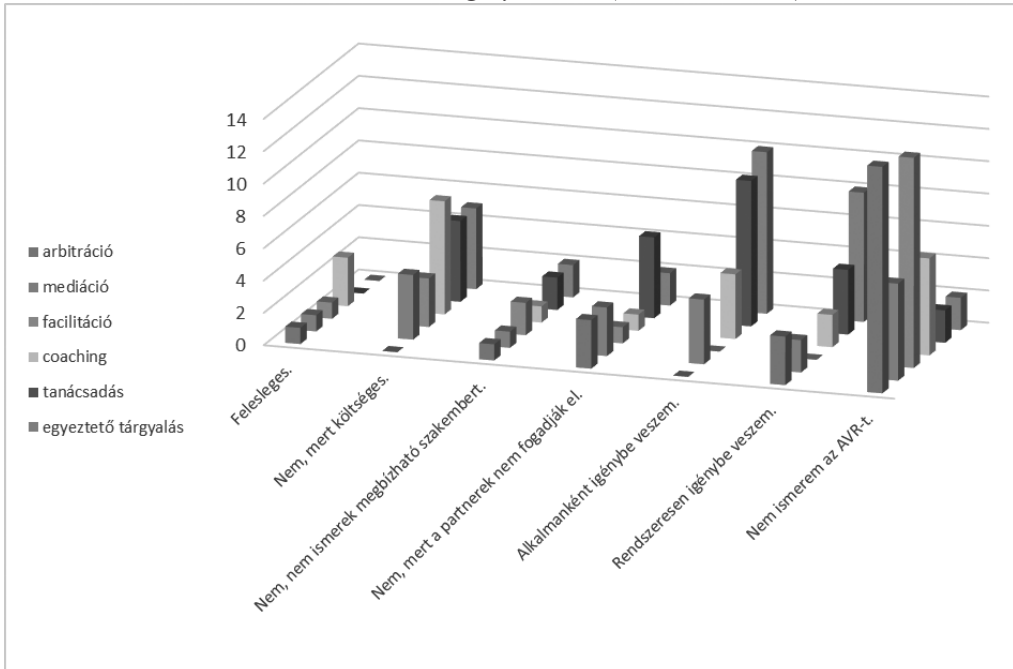
A potenciálisan segítségül hívható szakemberek, a rendelkezésre álló ismeret és a felmerülő, alternatív vitarendezés útján megoldható konfliktushelyzetek ismeretében érdekes volt számomra, hogy azokban a szervezetekben, amelyekben korábban sikeresen alkalmaztak alternatív vitarendezési módszert, ott milyen gyakorisággal választanák egy újabb vitás helyzetben is az adott eljárást (10-11. ábra). A válaszokból leszűrhető eredmények biztatók, ugyanakkor fogalmaz meg kritikát a módszerek mind szélesebb körben történő megismertetéséért felelős szakmai és kormányzati szereplők felé. Mindazonáltal arra nehéz magyarázatot találni, hogy a sikeres alkalmazást követően – még ha igen csekély számban is, de – van, aki feleslegesnek tartja az eljárást.

10. ábra AVR módszer igénybevétele (egyéb szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=208

11. ábra AVR módszer igénybevétele (KKV szervezetek)

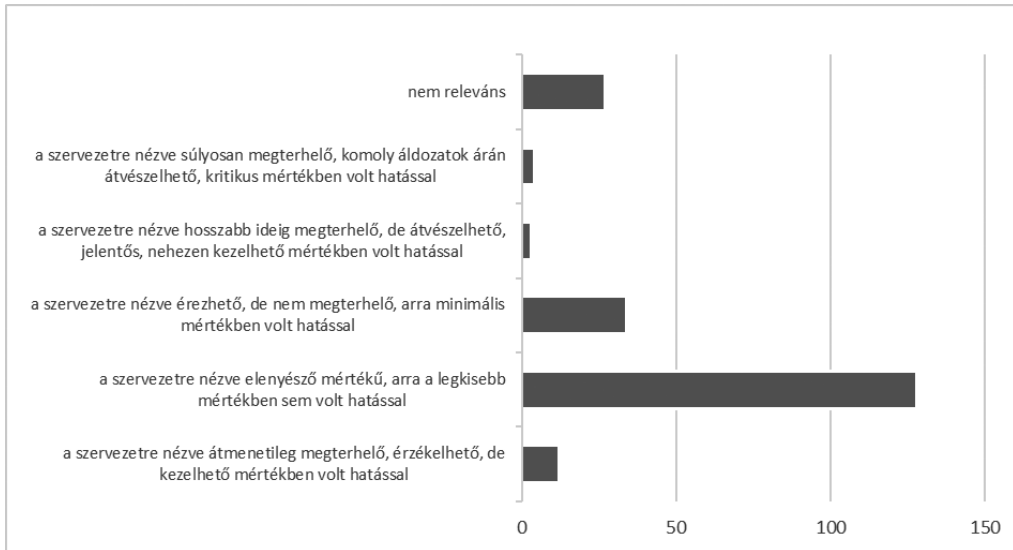
Forrás: saját kutatás, n=47

Ahogy arról az interjú felmérés is szolgáltatott információval, a megbízott harmadik személlyel alapvetően szemmagasságban, mellérendelt viszonyban érzékelik magukat a vezetők. A kérdőíves felmérés is megerősítette ezt. Az egyéb szervezetek válaszadói közül arányaiban 33%-a partneri viszonyként tekint a kapcsolatra, megfontolják a harmadik fél véleményét. A KKV-k esetében ez az arány 38%. Az egyéb szervezetek esetében a válaszadók arányaiban 31%-a olyan munkatársként tekint a harmadik félre, akivel közösen dolgozza ki a megoldást. A KKV-k esetében ez az arány 15%. Az egyéb szervezetek vezetőinek 8%-a, a KKV-k vezetőinek 19%-a gondolja nála tapasztaltabbnak a szakértőt, aki jobban látja a helyzetet. Az egyéb szervezetek vezetőinek 6%-a, a KKV-k vezetőinek 9%-a külső szakértőként tekint a bevont személyre, akinek csak a véleményére kíváncsi. Egyaránt 2-2% az arány, akik olyan beosztottnak kezelik a szakértőt, akik jól ismerik az adott szervezetet. Mindössze az egyéb szervezetek vezetőinek 1%-a, míg a KKV-k vezetőinek 2%-a tekint végrehajtóként a bevont személyre, aki végrehajtja a vezető által elképzelt megoldást. Az egyéb szervezetek vezetőinek 1%-a gondolja úgy, hogy a díjazással a felelősség is a harmadik személyt illeti. Ezzel a felvetéssel egyetlen KKV vezetője sem értett egyet. Végül a kérdést az egyéb szervezetek vezetőinek 18%-a, míg a KKV-k vezetőinek 15%-a nem tartotta relevánsnak. Utóbbi adat vélhetően azért ilyen magas, mert feltételezhető, hogy ekkora az aránya azoknak, akik eddig egyetlen egyszer sem voltak be külsős személyt az adott helyzet feloldása érdekében.

A kérdőíves felmérés kitért a peres, illetve a peren kívüli eljárások számának felmérésére, valamint azok költségvonatára. Az egyéb szervezetek vezetői közül 120-an vettek részt olyan vitarendezésben, amelyben a vita peren kívül, megállapodással, vagy egyezséggel zárult. A KKV-k vezetői közül 22-en. Az egyéb szervezetek vezetőinek válaszai alapján peres, vagy egyéb hivatalos úton lefolytatott eljárásban a követelésnek egészében 22, részben 20 esetben adtak helyt, míg 23 esetben került elutasításra. A KKV-k vezetőinek válaszai alapján peres, vagy egyéb hivatalos úton lefolytatott eljárásban a követelésnek egészében 6, részben 9 esetben adtak helyt, míg 8 esetben került elutasításra. Ennél a kérdésnél különösen megmutatkozik a kutatás nem reprezentatív volta, ugyanakkor az látszik az eredményekből, hogy a peren kívüli megállapodások száma összességében nagyobb, és a peres, vagy hivatalos eljárások kisebb részben adnak helyt a követelés egészének.

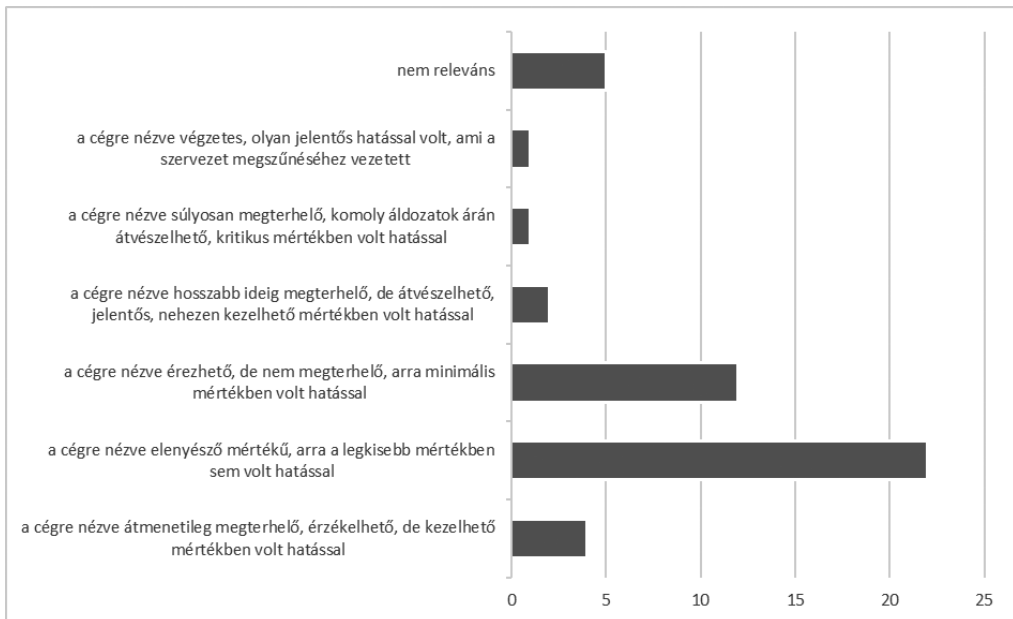
Ami a vitarendezésre fordított költségek mértékét illeti, a kérdőívvel felmérésre került, hogy a peres és hivatalos eljárásokra, továbbá kimondottan a mediációra fordított költség milyen hatással voltak a szervezet anyagi helyzetére (12-13. ábra). Emellett kérdés irányult arra is, hogy esetleg járt-e nyereséggel az adott peres, vagy hivatalos úton rendezett eljárás (14-15. ábra), valamint arra, hogy az elhallgatott szervezeti viták milyen hatást váltottak ki (16-17. ábra). A válaszok alapján a költségek az adott szervezetre nézve vagy annyira elenyésző mértékűek voltak, hogy az a legkisebb mértékben sem volt hatással a szervezetre, vagy érezhető volt ugyan a hatása, de csak minimális mértékben. Ugyanakkor nyereséggel csak rendkívül alacsony számú esetben járt egy-egy peres, vagy hivatalos úton lefolytatott vitarendezés. Ez az arány lényegében azt jelenti, hogy a megítélt követelés legjobb esetben is csupán fedezte a konfliktushelyzet eredményezte károkat, tehát a megválasztott eljárásrend nem hozott további hasznot anyagi értelemben. Lévén – szemben az alternatív vitarendezési eljárásokkal – a peres és egyéb hivatalos eljárások rendkívül ritka esetben vonják maguk után a személyes kapcsolatok javulását, a megválasztott eljárásrend az elérhető minimális legjobb eredményt hozta csak.

12. ábra Viták peres, vagy egyéb úton történő rendezésének költsége (egyéb szervezetek)

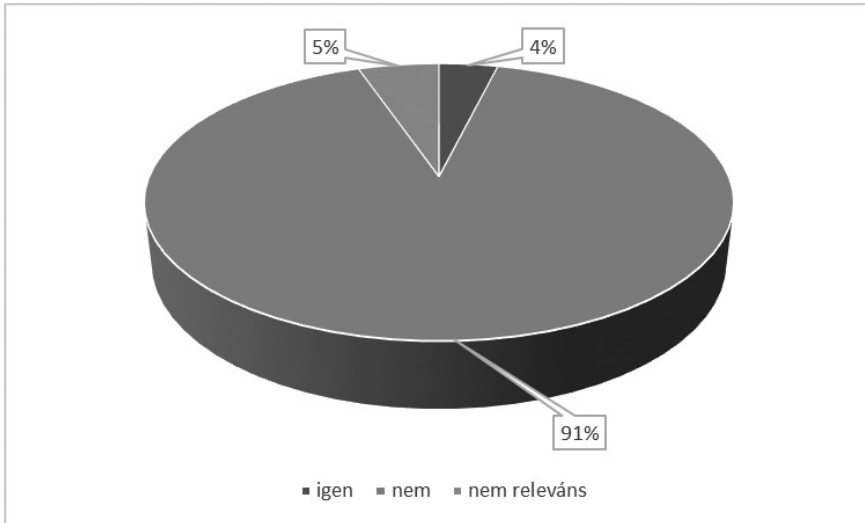
Forrás: saját kutatás, n=208

13. ábra Viták peres, vagy egyéb úton történő rendezésének költsége (KKV szervezetek)

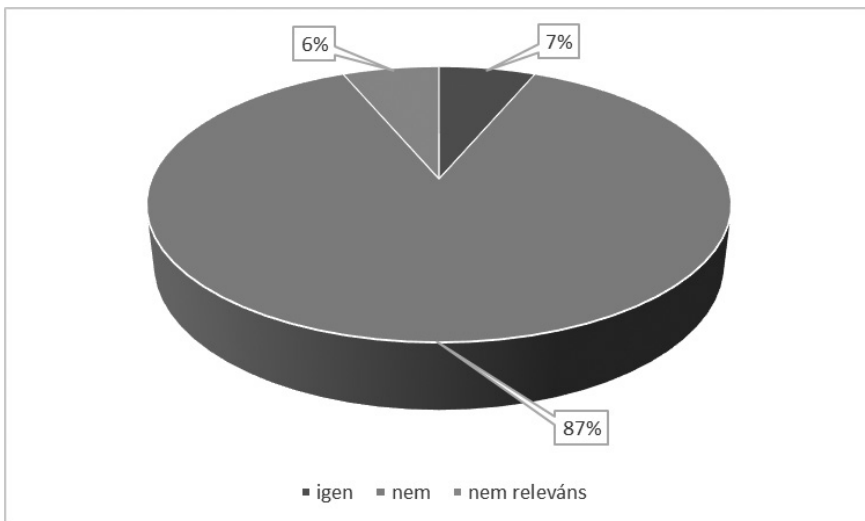
Forrás: saját kutatás, n=47

14. ábra Nyereség mértéke peres, vagy hivatalos úton történő vitarendezés esetén (egyéb szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=208

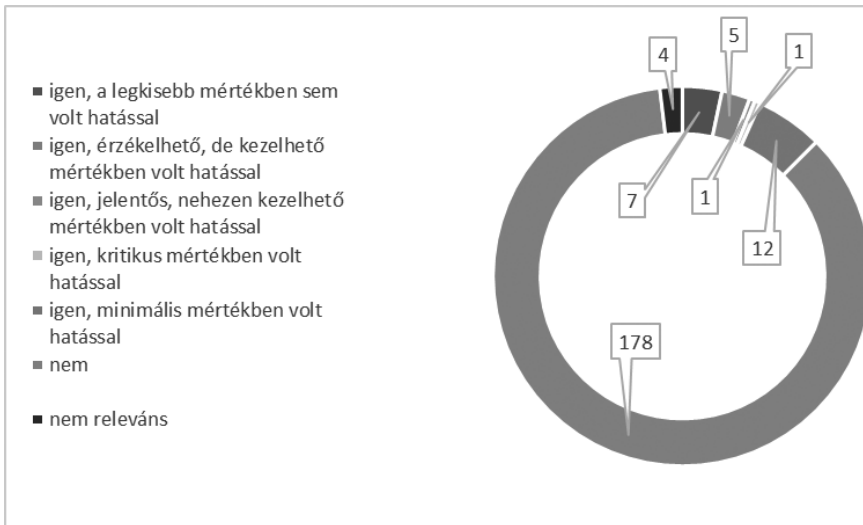
15. ábra Nyereség mértéke peres, vagy hivatalos úton történő vitarendezés esetén (KKV szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=47

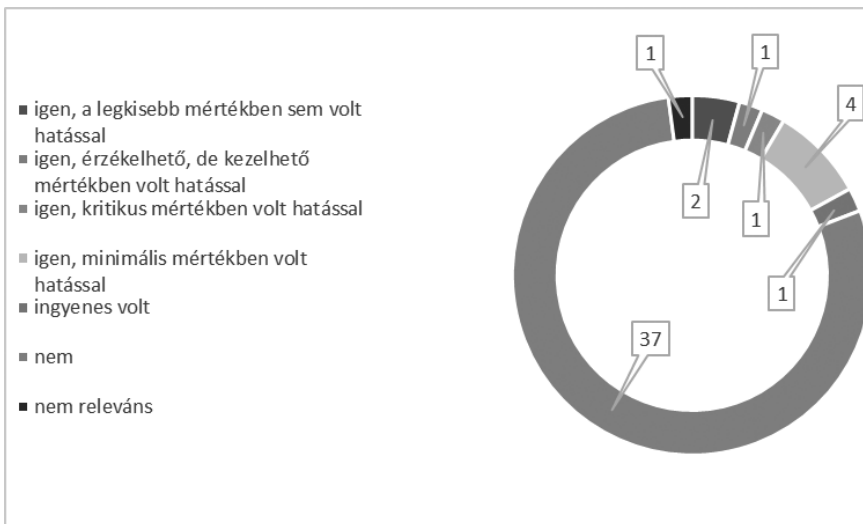
A mediációs eljárásokra fordított költségek az esetek elsöprő többségében semmilyen hatással nem jártak a szervezetre nézve. Alig néhány esetben fordult elő, hogy a költségek a szervezet részéről elviselhető összeget kisebb, vagy nagyobb mértékben meghaladták.

16. ábra Mediáció költségének hatása (egyéb szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=208

17. ábra Mediáció költségének hatása (KKV szervezetek)

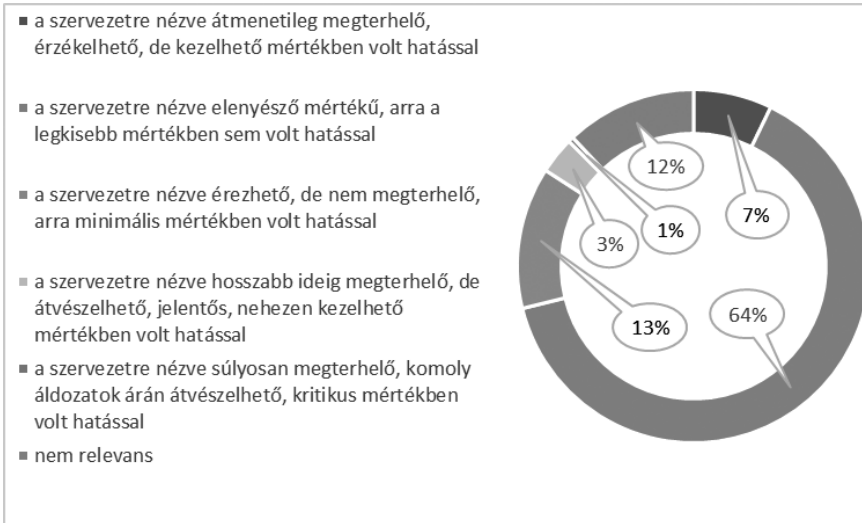

Forrás: saját kutatás, n=47

Az elhallgatott szervezeti viták tekintetében is inkább arról számoltak be a szervezetek vezetői, hogy azok a szervezetre nézve elenyésző mértékben voltak hatással, ugyanakkor 10% fölött jelentkeztek olyan esetek is, amelyben már érezhető, de nem megterhelő, illetve átmenetileg megterhelő volt egy-egy ilyen szervezeti vita (18-19. ábra). Az, hogy az esetek több, mint felében könnyen kezelte a szervezet az előállt veszteséget abból is következhet, hogy nagy számban

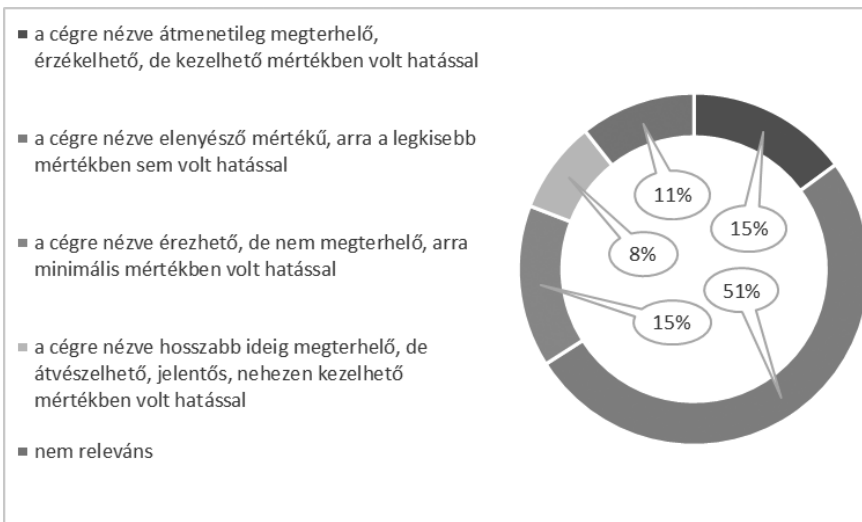
keresik fel a vezetőket a szervezet dolgozói vitás helyzeteikkel, így vélhetően arányaiban kevesebb kerül elhallgatásra.

18. ábra Elhallgatott viták költségének hatása (egyéb szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=208

19. ábra Elhallgatott viták költségének hatása (egyéb szervezetek)

Forrás: saját kutatás, n=47

A SZAKMAI INTERJÚK MEGÁLLAPÍTÁSAINAK ÖSSZEFOGLALÁSA

- a. A gazdasági szervezetek körében felmerülő azon ügýtípusok, amelyek esetében alkalmazható módszer az alternatív vitarendezés: a munkaügyi viták, a szervezeten belüli személyközi konfliktusok, illetve a szakmai, valamint teljesítéssel összefüggésben felmerülő konfliktusok (RÁKÓCZY 2020.).
- b. A legnagyobb kihívást a tartozások kezelése jelenti, pénzügyi védelem hiányában a legerősebb családi, illetve egyéb vállalkozások is térdre kényszerülnek. A családi vállalkozások specialitását a családon belüli és a szakmai viták közötti határok elmosódása indikálja. A viták nagy részében a családon belüli személyes viszonyok és – például örökösödés során – az eltérő érdekek komoly kihívások elé állíthatja a vállalkozást, ezáltal a családot is (RÁKÓCZY 2020.).
- c. Függetlenül annak jellegétől, méretétől és piacától valamennyi vállalkozásra igaz, hogy abban személyes és szakmai konfliktusok egyaránt keletkeznek (RÁKÓCZY 2020.).
- d. Az elbürokratizálódás az állami, önkormányzati fenntartású szervezeteknél további kihívás elé állítja a szereplőket. A KKV-k esetében belső ügyvéd hiányában egymás között egyeztetnek szóban a vitás felek, amelyből a legkritikább esetben kerül sor írásbeliségre. Mindez nagyfokú bizalom meglétét feltételezi. Nagyon sok esetben az adott szó mentén és alapján jönnek létre jogügyletek, amelyekkel kapcsolatban kialakuló konfliktusok feloldása később nagyon nehézkes, ha egyáltalán lehetséges (RÁKÓCZY 2020.).
- e. A közigazgatási szektorra jellemző lehet a szakmai szempontból megkérdőjelezhető felsőbb utasítás, amely önmagában képes konfliktushelyzetet generálni (RÁKÓCZY 2020.).
- f. Függetlenül a szektortól, a konfliktusok jelentős része a nem megfelelő kommunikáció eredményeként jelentkezik, legyen az személyek vagy szervezeti egységek közötti, illetve vezetői kommunikáció. Emellett – különösen az egyéb szervezetek körében – a dolgozók érdekérvényesítési és önrendelkezési lehetőségei esetenként különösen korlátosak, sok intézményben elképzelhetetlen a rendszer adottságain belátható időn belüli változtatás (RÁKÓCZY 2020.).
- g. Egyaránt elmondható mindkét szektorról, hogy előnyben részesítik az ügyek megtárgyalását. Elméletben, és ha megvalósul, akkor a szervezeten belüli konfliktusok hatékony rendezése mindkét szektor esetében a közösen kialakított megállapodáson nyugszik, ugyanakkor nem jellemző a vezető beosztásban lévő szereplőkre a helyzet rendezése iránti igény megléte. Lényegében – különösen az állami és önkormányzati szektorban – magára marad a munkavállaló a konfliktusával, a rendszerben elérhető eszközök – anyagi forrás, vagy munkavállalói nyitottság hiányában – nem a kívánt határfokkal működnek (RÁKÓCZY 2020.).
- h. Munkavállaló-munkáltató relációban, végső esetben, ha nincs megegyezés, a vezető dönt, kihasználva a hierarchiai adta fölényét. A szervezeten belüli konfliktus kezelésében – szektortól függetlenül – kiemelt szerep jut a vezetőnek, szinte kivétel nélkül minden esetben a vele való egyeztetés az első hivatalos fórum, habár szervezetenként eltérő keretei lehetnek (RÁKÓCZY 2020.).

- i. Jellemző a preventív megközelítés jegyében történő konfliktuskezelési képzések jelenléte, azonban azok szervezeti kultúrába történő átültetésének hiányában nem vezetnek érdemi megoldásra (RÁKÓCZY 2020.).
- j. A gazdasági szektorban a követelés megítélése függvényében előfordul, hogy lemond annak behajtására irányuló törekvéséről a károsult. Legtöbbször a követelés és a ráfordítandó idő és egyéb költség függvényében választják ezt az utat, tehát akkor, ha összességében drágább az ügy végére járni, mint továbblépni (RÁKÓCZY 2020.).
- k. Konfliktusaik és vitás helyzeteik rendezése során a gazdasági szektor szereplői segítségért családtagjaikhoz, szakmai kapcsolatrendszerükön keresztül egymáshoz, vagy erre a célra létrejött érdekképviseleti szervezetekhez, a kamarához, különböző online szakmai csoportokhoz, illetve jogi képviselőkhöz fordulhatnak (RÁKÓCZY 2020.).
- l. Vállalati tanácsadó, vagy coach megbízására a kisebb szervezeteknek gyakorlatilag egyáltalán nincs lehetősége. Amennyiben van belső jogász munkatárs a szervezetnél, akkor speciális jogi kérdésekben fordulnak külső ügyvédhez, ugyanakkor nem változtatják az ügyvédek az ügyek függvényében (RÁKÓCZY 2020.).
- m. Mindkét szektorra jellemző, hogy ahol lehetőség van szakértő személy bevonására, ott a felsővezető mint megbízó jellemzően tanácsadói szerepben látja szívesen a bevont szereplőt, viszonyuk mellőzi a hierarchikus vonásokat, kapcsolatuk partneri (RÁKÓCZY 2020.).
- n. Az egyéb szervezetek egy részénél jogszabályi előírás szupervizor biztosítása, de tekintettel a szakma szereplőinek specifikus felkészültségére, sokszor a segítségnyújtás e módja éppen a szektorban felhalmozott releváns tudás miatt nem tud érvényesülni (RÁKÓCZY 2020.).
- o. A bizalmi viszony minőségét tükrözi a vezetők döntési jogosultságának biztosítása, illetve a felelősségvállalás elkerüléséből következő döntéshozatal hiánya a középvezetői szinteken. Sokszor – a szükséges bizalom hiányában – nem jön létre olyan kapcsolat a felsővezető és a középvezető között, amelyből érdemi szakmai és emberi támogatás következne a középvezető számára (RÁKÓCZY 2020.).
- p. A két szektor összevetése nyomán tapasztalható, hogy a piaci szereplők esetében jelenlévő csekély ismerettel szemben az egyéb szervezetek egyes területein általánosan ismertek az alternatív vitarendezés eszközei és módszerei (RÁKÓCZY 2020.).
- q. A megkérdezettek a piaci szektort érintően az eljárások ismeretének és alkalmazásának minimális mértékéről, vagy teljes hiányáról számoltak be, ami látva a peres esetek számát, illetve megfigyelve a szakmai kapcsolatok bizalmi alapokon nyugvó természetét, nehezen érthető. Ugyanakkor mindez szervezeti kultúra függő. Ahol eleve ismert a módszer, ott szinte minden változatát alkalmazzák (RÁKÓCZY 2020.).
- r. A piaci szektorban, valamint az állami szektor piaci szektorhoz kapcsolódó szervezeteiben, illetve az oktatási ágazatban lényegében minden szervezetfejlesztéssel összefüggő képzés részeként igényelt a konfliktuskezelési ismeretek átadása is. Ezzel kívánva elérni, hogy ne is alakuljanak ki szervezeti konfliktusok. Ugyanakkor kimondottan, célzottan konfliktuskezelési tréningre nincs igény (RÁKÓCZY 2020.).
- s. Annak tekintetében, hogy a szervezeti konfliktusok kezelésével megbízott szereplő miként kapcsolódjon az adott szervezethez, a válaszok alapvetően a külsős megbízott

irányába mutattak, de a bizalom kialakulása és a rendelkezésre állás olyan szempontok, amely akár a belső munkatársi pozíciót is indokolhatják (RÁKÓCZY 2020.).

- t. A szervezeti konfliktusok esetében követendő szabályok rendszerbe foglalása is vegyes reakciót vált ki, azzal együtt, hogy vannak szervezetek, amelyek már felismerék a követendő folyamat írásos formában történő rögzítésének előnyeit (RÁKÓCZY 2020.).

A KUTATÁS EREDMÉNYEIBŐL LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

A nem reprezentatív elemzés, egyúttal a kutatás során megfogalmazott felvetések tekintetében kapott eredményeként rögzített, gazdasági szektorra és egyéb nem gazdasági szereplőkre vonatkoztatható összefüggések és tipológiák alkalmasak lehetnek a kutatásba bevont szervezeteken túl további szereplők általi hasznosításra és egy esetleg reprezentatív, kvantitatív kutatás előkészítésére.

Az alternatív vitarendezés szervezeti szinten történő alkalmazásának elengedhetetlen feltételei közé tartozik a (1) módszer iránt elkötelezett felsővezetés, (2) a mediáció alapelveinek, különös tekintettel a titoktartás követelményének érvényesítése, (3) az eljárás létrejötte érdekében szükséges bizalom megléte a vezetőség és a dolgozók részéről egyaránt, (4) a szükséges anyagi forrás biztosítása, (5) az eljárásrend megfelelő szabályozása és a szervezet munkatársainak teljeskörű tájékoztatása, (6) lehetőség és igény belső, konfliktuskezelési képzésre, (7) nyitottság a konfliktus eredményező helyzetek új megvilágításba helyezésére.

A kutatási felvetésekkel kapcsolatban az alábbi megállapítások születtek:

1. A szereplők AVR-hez kapcsolódó tudásából nem következik a módszer gyakorlatban történő alkalmazása, az önrendelkezés foka az érdekérvényesítést segítő technikák ismerete ellenére sem magas.

Az interjúk alapján gazdasági szervezetek munkatársai kevesebb konfliktuskezelési ismerettel rendelkeznek, mint az egyéb (nem gazdasági, például állami, önkormányzati fenntartású) szervezetek munkatársai, azonban a kérdőíves felmérés nem ezt támasztotta alá. Az eltérés következhet abból, hogy a kérdőívet adott esetben eleve, az alternatív vitarendezésre nyitottabb szervezetek töltötték ki.

Az interjúk alapján a sajátos vitarendezési kultúrára és az emiatt passzív természetű tudásra visszavezethetően, nem jellemző a konfliktuskezelési ismeretek szervezeti konfliktusok során történő alkalmazása. A kérdőív vonatkozó kérdéseire adott válaszok alátámasztják ezt a megállapítást, igen alacsony a száma azoknak az eseteknek, amelyekben alternatív vitarendezés mellett döntenek a felek. Ez a döntés születik annak ellenére, hogy a peres eljárások csak ritkán járnak valamelyik fél számára teljes sikerrel és hogy azok sokkal költségesebbek.

Mindkét szektorra jellemző a képzéseik során fennálló konfliktuskezelési oktatás iránti felsővezetői igény megléte. Ugyanakkor tényleges konfliktuskezelést a vezetők csekély száma végez, pedig annak alapján, hogy a szervezet dolgozói milyen gyakorisággal és milyen jellegű vitákkal fordulnak hozzájuk, adott esetben erre lenne igény. Mindazonáltal nem gondolom, hogy minden esetben a közvetlen vezetőnek, vagy a szervezet vezetőjének lenne a feladata a szervezeti viták feloldása.

Az egyéb szervezetek egy részének esetében a munkatársak – specifikus felkészültségéből következő – együttműködésének hiányára vezethető vissza a szervezet által nyújtott, alternatív segítség hátrítása.

Függetlenül a szektortól, a konfliktusok jelentős része a nem megfelelő kommunikáció következménye. Emellett – különösen az egyéb szervezetek körében – a dolgozók érdekvédelmi és önrendelkezési lehetőségei esetenként különösen korlátosak.

2. A szereplők közötti kommunikáció mellőzi a dialógust, nem eredményez kooperációt és kölcsönösen elfogadható megoldásra törekvést.

A szervezetek szereplői közötti, valamint a szervezetek közötti kommunikáció módja sok esetben nem nyújt megfelelő alapot a dialógusok kialakulására.

Az egyéb szektorra jellemző lehet a szakmai szempontból megkérdőjelezhető felsőbb utasítás, amely önmagában képes konfliktushelyzetet generálni.

Munkavállaló-munkáltató relációban, megegyezés hiányában a hierarchikus rendszerből következő vezetői, autoriter döntéssel zárul le a konfliktus. Ez a „látszat demokrácia” nem nyújt megfelelő alapot a kooperációra és a kölcsönösen elfogadható megállapodás kialakítására.

Középvezetői szinten hiányzik a felettes irányába fennálló bizalomnak az a foka, amely következtében a középvezető maga kérne segítséget vezetői képességei javítására. Dialógus hiányában, a középvezető alkalmassága látszatának fenntartásával tovább mélyíti a hiányos tudására visszavezethető konfliktushelyzeteket.

A gazdasági szektor vitái során valódi dialógusok kialakulását nagymértékben korlátozza az információforrások hitelességének annak mentén történő meghatározása, hogy az milyen mértékben mutat egyezést az egyén eredeti elképzelésével. Ez a hozzáállás nagyon sokat árthat a konfliktusok valódi rendezése során, mert adott esetben olyan valótlan pozícióba helyezi a feleket, amelyből csak nagy nehézségek árán mozdíthatók ki a kooperáció irányába.

3. Az alternatív vitarendezés eszközeinek alkalmazásához a szükséges és elégséges feltételek csak részben állnak rendelkezésre.

Vezetői példamutatás és a szükséges feltételek konzekvens biztosítása nélkül lényegében megvalósíthatatlan bármilyen irányú szervezetfejlesztés. Ugyanakkor a vezető szerepe az AVR technikák bevezetése tárgyában szükséges, de nem elégséges feltétel, a gondolkodásmód megváltoztatásának szükségességével jár a dolgozói részről is. Utóbbi feltétel teljesülése bizonyos keretek között ismét a vezetőt állítja kihívás elé. Amellett, hogy a szervezeti kapcsolatok minősége javulhat a vitarendezési kultúra változásával, a hatékonyabb kommunikáció eredményeként egyúttal a szervezet teljesítményének javulására is számítani lehet. Utóbbi eredmény a vezető alapvető gazdasági érdeke, amely a szervezet szempontjából túlmutat az egyének, illetve a szervezeti egységek közötti viszony minőségének javítása iránti célján.

A bizalom hiánya sokszor a felelősségvállalás elkerülésével jár, amely adott esetben a szükséges döntések meghozatalának és javaslatok megtételének elmaradásához vezethet. Jellemző a preventív megközelítés jegyében történő konfliktuskezelési képességek jelenléte,

azonban azok szervezeti kultúrába történő átültetésének hiányában nem vezetnek érdemi megoldásra. Lényegében – különösen az állami és önkormányzati szektorban – magára marad a munkavállaló a konfliktusával, a rendszerben elérhető eszközök – anyagi forrás, vagy munkavállalói nyitottság hiányában – nem a kívánt hatásokkal működnek.

Azzal együtt, hogy a kis- és középvállalkozások körében nincs meg a felkészültség a szereplők részéről arra, hogy hogyan nyilvánuljon meg adósi, vagy hitelezői pozícióban, egyre nagyobb az igény ismereteik bővítésére, míg a konfliktuskezelésre vonatkozó ismeretek körét a középvezetők inkább feleslegesnek tartják.

Abból, hogy az ügyvédi szerep folyamatos változása egyre inkább partneri kapcsolatot eredményez a szervezetekkel, következhet az alternatív vitarendezés iránti igény megerősödése.

Az interjúk alapján megállapítható, hogy mindkét szektorra érvényes a korlátos anyagi forrás, és egyik szektor esetében sem általános érvényű ez a jelenség, tehát vannak olyan szereplők, akiknek a költségvetése megengedi a folyamatos képzés biztosítását, vagy külsős, független szakértő bevonását. A kérdőíves vizsgálat alapján az esetek nagyobb részében erre van is igény a szervezeteknél, azzal együtt, hogy a ténylegesen létrejövő megbízások, vagy alternatív vitarendezési eljárások száma messze elmarad attól, amely a felmérés eredményeiből következik.

Az interjúk során kirajzolódott kép alapján a szektorok szervezeti konfliktusainak rendezésében nyújtott szakmai támogatás közvetett és közvetlen segítséget jelenthetne. Azáltal, hogy a konfliktus helyzetek egyre szélesebb körű forrásból táplálkoznak és ezzel szemben a prevencióra, vagy a kezelésre fordítható források korlátosak, a szervezetre adaptálható segítség értelmezhető lenne valamennyi területen. Mindezeknek ugyanakkor elsődleges feltétele a megfelelő kommunikáció elsajátítása, az önrendelkezés iránti igény fokozódása és annak támogatása, a kooperációra való törekvés megerősödése.

A kutatás eredményeit felhasználva, az itt feltárt folyamatokat, viszonyokat, szabályozásokat beépítve mindkét szektor vonatkozásában megvalósult 1-1 szervezetnél, pilot projekt jelleggel a szervezeti viták alternatív úton történő biztosítása érdekében szükséges dokumentáció elkészítése. Az e két példán keresztül megszerzett tapasztalatot felhasználva sikeres kísérletek tehetők az eljárásrend további szervezetekbe történő bevezetésére is. Ez a dokumentáció hathatós segítséget jelenthet a szervezeti konfliktusok kezelése során, illetve az azok rendezésébe bevont személy szerepének, valamint feladat- és hatáskörének meghatározásában. A szervezetre alakított formájában akár egy, már meglévő szabályzat részeként, vagy külön szabályzatba foglalva, önálló dokumentumként is funkcionálhat.

Figyelemmel a mediáció egyik alapelve is, az eljárásrend önkéntes bevezetése feltehetően eredményesebb, szemben a nem szabad elhatározásból történő alkalmazással. Országos bevezetése esetén, köszönhetően a szereplők potenciálisan magas számának, az eszköz alkalmas lehet szemléletformálásra és hozzájárulhat a vitarendezési kultúra esetleges változásához. Amely következtében előálló szervezeti változások, illetve a szervezetre gyakorolt hatások egy része további kutatás keretében mérhető lenne, amely kutatás ugyancsak releváns eredményekkel szolgálhatna a hazai szervezeti viták rendezése tekintetében.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

JELLEN KUTATÁS AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-19-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.

IRODALOMJEGYZÉK

ÁBRAHÁM, EDIT – BARINKAI, ZSUZSANNA – DÓSA, ÁGNES – HERCZOG, MÁRIA – JÁSPER, ANDRÁS – KOVÁCS, GÉZA – KRÉMER, ANDRÁS – LOVAS, ZSUZSANNA – MOLNÁR, GÁBOR MIKLÓS – NAGY, LÁSZLÓ – SÁRKÖZI, GABRIELLA – SZILÁGYI, ANDRÁS – SZOTYORI, NAGY VIKTÓRIA (2012): *MEDIÁCIÓ Közvetítői eljárások*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.

BAITAR, R. – BUYSSE, A. – BRONDEEL, R., – DE MOL, J. – ROBERT, P. (2013): Styles and goals: Clarifying the professional identity of divorce mediation. *Conflict Resolution Quarterly* vol. 31. nr 1. 57–78. <https://doi.org/10.1002/crq.21079>

BAKACSI, GYULA (2010): *A szervezeti magatartás alapjai*. Budapest, AULA Kiadó Kft. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_543_07_A_szervezeti_magatartas_alapjai/adatok.html (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 26.)

BEER, JENNIFER E. – STIEF, EILEEN (1997): *The Mediator's Handbook*. USA. Gabriola Island, BC, New Society Publisher.

BENNETT, MARK D. – HUGHES, SCOTT (2005): *The Art of Mediation*. USA, NITA.

BOHM, DAVID (1996): *On dialogue*. London, Routledge.

BRONSON, S. (2000): Improving mediator competence through self-assessment. *Conflict Resolution Quarterly* vol. 18. issue 2. 171–179. <https://doi.org/10.1002/crq.3890180206>

BUSH, R. – FOLGER, J. P. (2004): *The promise of mediation: The transformative approach to conflict*. San Francisco (CA. USA), John Wiley & Sons.

CHARKOUDIAN, L. (2012): Just My Style: The Practical, Ethical, and Empirical Dangers of the Lack of Consensus about Definitions of Mediation Styles. *Negotiation and Conflict Management Research* vol 5. nr. 4. 367–383. <https://doi.org/10.1111/j.1750-4716.2012.00113.x>

COMINELLI, L. – LUCCHIARI, C. (2017): Italian Mediators in Action: The Impact of Style and Attitude. *Conflict Resolution Quarterly* vol. 35. issue 2. 223–242. <https://doi.org/10.1002/crq.21206>

COSER, LEWIS A.: Social Conflict and the Theory of Social Change. *The British Journal of Sociology* vol. 8. no. 3. 1957. 197–207. <https://doi.org/10.2307/586859>

FELLEGI, BORBÁLA – SZEGŐ, DÓRA (2010): *Kézikönyv békítőörök facilitációjához*. Budapest. Dr. Fellegi & Winkler mediátorképzés

- FISHER, ROGER – ERTEL, DANNY (1995): Getting Ready to Negotiate. In *The Getting to Yes Workbook*. USA. Penguin Business. 21–59.
- FISHER, ROGER – URY, WILLIAN (1990): *Getting to yes*. New York (USA), Penguin Books.
- FISHER, ROGER – URY, WILLIAN (1991): *Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In*. USA. Penguin Books.
- HORÁNYI, ÖZSÉB (szerk.) (2007): *A kommunikáció mint participáció*. Budapest. AKTI és Typotex Kiadó.
- IMPERATI, S. (1997): Mediator Practice Models: The Intersection of Ethis and Stylistic Practices in Mediation. *Willamette Law Review* 703.
- JAMESON, JESSICA KATZ – BODTKER, ANDREA M. – PORCH, DENNIS M. – JORDAN, WILLIAM J. (2009): Exploring the Role of Emotion in Conflict Transformation. *Communication Quarterly* vol. 27. nr 2. 167–192. <https://doi.org/10.1002/crq.254>
- KAHNEMAN, DANIEL – TVERSKY, AMOS (2009): *Choices, Values, and Frames*. New York (NY. USA.), Russel Sage Foundation.
- KOVÁCS, ÉVA (2007): *Közösségtudományok: Módszertani jegyzet*. Budapest – Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. <https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/kozossegstanulmany.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. június 29.)
- KRÉMER, ANDRÁS ET AL. (2012): *Mediáció – Közvetítői eljárások*. (szerk. Simkó Ágnes) HVG. pp. 16.
- KRÉMER, ANDRÁS (2020): Szakmai, tudományos nyilvános terek. *JEL-KÉP – Kommunikációs, Közvélemény, Média*. 2. sz. - különszám: MKTT 2019. konferencia. 106–117.
- KRESSEL, K. – HENDERSON, T. – REICH, W. – COHEN, C. (2012): Multidimensional Analysis of Conflict Mediator Style. *Conflict Resolution Quarterly* vol. 30. nr 2. 135–171.
- LOVAS, ZSUZSA – HERCZOG, MÁRIA (1999): *Mediáció, avagy a fájdalommentes konfliktuskezelés*. Budapest, Múzsák Kiadó.
- MASTENBROEK, WILLEM F. G. (1991): *Konfliktusmenedzsment és szervezetejlesztés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- MILNE, A. L. – FOLBERG, J. – SALEM, P. (2004). The evolution of divorce and family mediation: An overview. In Folberg, J. – Milne, A. L. – Salem, P. (eds.): *Divorce and family mediation*. New York, The Guilford Press. 3–28.
- MOORE, CHRISTOPHER W. – WOODROW, PETER J. (1999): Collaborative problem solving within organizations. In Lawrence Susskind – Sarah McKearnan – Jennifer Thomas-Larmer (szerk.): *The Consensus building handbook: a comprehensive guide to reaching agreement*. California. USA, SAGE Publications, Inc. 591–630.
- PERROW, CHARLES (1997): *Szervezetszociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- PILINSZKI, ATTILA – BULYÁKI, TÜNDE – KRÉMER, ANDRÁS – RÁKÓCZY, ZSUZSANNA (2020): Honnan, hová, hogyan? - Mediációs célok és stílusok. *Esély* 31. évf. 1. sz. 93–114.

RÁKÓCZY, ZSUZSANNA (2020): Possible application methods of alternative dispute resolution in economic and other organisations. Kézirat.

RISKIN, L. (2003): Decisionmaking in mediation: the new old grid and the new new grid system. *Notre Dame Law Review*, 1-54.

ROLOFF, MICHAEL E. (1989): Communication and Conflict. In: Berger, Charles R. – Chaffee, Steven H. (szerk.): *Handbook of Communication Science*. USA. SAGE Publications, Inc.

ROY J. LEWICKI – CAROLYN WIETHOFF (2000): Trust, Trust Development, and Trust Repair. Morton Deutsch and Peter T. Coleman (szerk.): *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*. San Francisco. Jossey-Bas Publishers.

ROY J. LEWICKI – EDWARD C. TOMLINSON (2003): *Trust and Trust Building*. <https://www.beyondintractability.org/essay/trust-building> (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 27.)

SASS JUDIT – SÍKLAZ ISTVÁN (2011): A társadalmi konfliktusok kezelése (tananyag). https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2010-0003_07_Tarsadalmi_konfl_kezelese/07_tarsadalmi_konfl_kezelese_1_1.html (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 26.)

SCHEIN, EDGAR H. (2010): *Organizational culture and leadership*. San Francisco (CA, USA), Jossey-Bass A Wiley Imprint.

SENGE, PETER M. (1998): Az 5. alapelv. A tanuló szervezet kialakításának elmélete és gyakorlata. Budapest, HVG Rt.

SHONK, KATIE (2020): What is Alternative Dispute Resolution? Program on Negotiation. Harvard Law School. Daily blog. <https://www.pon.harvard.edu/daily/dispute-resolution/what-is-alternative-dispute-resolution/> (Utolsó letöltés: 2020. június 29.)

STEINAR, KVALE (2005): Az interjú – Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. Budapest, Józsoveg Műhely Kft.

SUSSKIND, LAWRENCE (1999): An Alternative to Robert's Rules of Order for Groups, Organizations, and Ad Hoc Assemblies That Want to Operate by Consensus. In Lawrence Susskind – Sarah McKernan – Jennifer Thomas-Larmer (szerk.): *The Consensus building handbook: a comprehensive guide to reaching agreement*, California (USA), SAGE Publications, Inc. 3–57.

WARTELLA, ELLEN – REEVES, BYRON (1989): Communication and Children. In Berger, Charles R. – Chaffee, Steven H. (eds.): *Handbook of Communication Science*. USA, SAGE Publications, Inc.

WINSLADE, JOHN – MONK, GERALD (2008): Practicing Narrative Mediation: Loosening the Grip of Conflict. San Francisco (CA, USA), Jossey-Bass A Wiley Imprint.

Egyéb források

TRÓCSÁNYI, LÁSZLÓ (2018): A mediáció erőforrásokat szabadít fel – interjú Dr. Trócsányi László igazságügyi miniszterrel. <http://azuzlet.hu/egyezeseg-interju-dr-trocsanyi-laszloval/> (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)

iposz.hu (2008): Üzletre hangolva. <http://www.iposz.hu/aktualis-hireink/uzletre-hangolva> (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)

net.jogtar.hu (2020): 2002. évi LV. törvény a közvetítői tevékenységről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0200055.tv> (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)

piacesprofit.hu (2009): Peren kívül. <https://piacesprofit.hu/egyeb-cikkek/peren-kivul/> (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)

SÁNTA TAMÁS

tamassanta70@gmail.com

egyetemi tanársegéd (SZTE; ETSZK; Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék)

Vizsgálatok a kriminalizálódott magyar NEET fiatalok körében

Investigations among Criminalized Hungarian NEET Youth

ABSTRACT

The study is a transcript of a lecture given by the Partium Christian University in February 2020 in Oradea at the conference entitled “from Cradle to University” in the Carpathian Basin. The topic of the lecture and the subject of the empirical study is a group of young people who have been criminalized within the Hungarian NEET (Not in Employment, Education or Training) youth group.

In the introduction of the paper, the concept of NEET will be defined, and briefly discussed the specifics of the study group. In the methodological part, the research methods are presented, followed by a partial presentation of the research results, which focuses primarily on the vision of criminalized Hungarian NEET youth.

Empirical data from the research point in the direction that a significant part of the members of the study group, despite the fact that some of the group members face even long-term imprisonment, still they can see a more positive and successful future in front of them.

KEYWORDS

NEET youth; criminalized NEET youth

DOI 10.14232/belv.2021.1.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Sánta Tamás (2021): Vizsgálatok a kriminalizálódott magyar NEET fiatalok körében. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 119–130. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

NEET általános definíciója

A NEET angol mozaikszó, melynek jelentése: **N**ot in **E**mployment, **E**ducation or **T**raining. Olyan fiatal emberek csoportjára utal a mozaikszó, akiknek nincs hivatalos, bejelentett munkahelyük, nem tanulnak vagy semmilyen képzésben sincs helyük. Az angol kifejezés kezdőbetűit összeolvasva kapjuk meg a NEET fogalmát (House of Commons, 2010).

A mozaikszót elsőként az Egyesült Királyságban vezették be formálisan (SOCIAL EXCLUSION UNIT 1999), de a fogalom hamarosan világszerte ismertté vált. A kifejezés nemcsak azt mutatja meg, hogy a szóban forgó csoport milyen rendszerekben nem aktív, vagyis, hogy éppen mit nem csinál, de, nem látható formában, kijelöli a csoportra vonatkozó életkori sajátosságokat is. Azok, akik a NEET csoportba tartoznak, egy olyan elkülönített, jól körülhatárolható és statisztikailag mérhető sokaság, amelynek tagjai: 15-24 év közötti fiatalok, akik: Munkanélküliek – Nincsenek az oktatási rendszerben – Vagy semmilyen képzési formában sem vesznek részt.

A NEET csoport nem homogén összetételű közösség (AUDIT COMMISSION 2010) Továbbá, az ide sorolható fiatalok nem azonosak a fiatal munkanélküliek csoportjával, még akkor sem, ha jelentős átfedés található közöttük (SISSONS – JONES 2012). Sőt, a NEET csoport nem sorolható a korai iskolaelhagyók (*early leaver from education and training*) közösségébe sem, annak ellenére, hogy a NEET-en belül is tapasztalható az edukációból való idő előtti kimaradás (SZEGEDI 2014).

Összességében tehát, bár a fogalom határai képlékenyek és bővíthetők, NEET csoportba tartozónak, az általánosan elfogadott meghatározás szerint azok nevezhetők, akik 15 és 24 év közötti fiatalok, hivatalos, bejelentett munka nélkül vannak, nem tagjai valamely oktatási intézménynek, vagy semmilyen képzésben vagy tréningben nem vesznek részt (SÁNTA 2016).

NEET csoportbontási lehetőségei

A dolgozat terjedelmi követelményei nem tették lehetővé, hogy a csoportbontás összes lehetőségét ebben a munkában felvázoljam, így a talán legfontosabbat emelem ki, a veszélyeztetett NEET csoportot, amely magában foglalja a vizsgált kriminalizálódott NEET fiatalok alcsoportját is.

COLES et al. (2010) részletes csoportbontást közölt az igazán veszélyeztetett NEET csoport köréről. A szerzők a 16-18 éves korosztály rizikó-faktorait sorolták fel, de úgy vélem, az általuk felsoroltak minden további nélkül alkalmazhatók a teljes NEET korcsoportra. Ezek szerint azok a NEET-be tartozó fiatalok különösen veszélyeztetettek, akik(nek):

- szülei szegények és munkanélküliek,
- deprivált körülmények között élnek és az átlagos iskolai teljesítményük alacsony volt,
- gondozásra szorulnak,
- fiatalon estek teherbe, vagy váltak szülővé,
- fogyatékkal élők,
- speciális oktatási igényeik vannak,
- fiatalon arra kényszerülnek, hogy valamely családtagjukat gondozzák,
- hajléktalanok,
- mentális betegségben szenvednek,
- drog vagy alkohol problémával küzdenek,
- valamilyen jogsértő tevékenységet folytattak,
- iskolakerülők, vagy valamilyen okból kizártak tanulmányuk folytatásából,
- gyenge, vagy semmilyen képzettségük sincs 16 éves korukra,
- tanulmányaikat végleg befejezték tankötelezettségi koruk után.

Kutatók állítása szerint nagyobb veszélyeztetettségnek van kitéve az a NEET személy, illetve nagyobb a valószínűsége annak, hogy hosszabb ideig marad ebben a csoportban az, aki hat hónapja, vagy annál hosszabb ideje NEET-es (COLES et al., 2010; Lásd még: AUDIT COMMISSION 2010; EUROFOUND 2016). Továbbá kutatások azt bizonyítják, hogy a NEET csoporton belül az életkor növekedésével nő a tagok száma (SÁNTA 2017).

A veszélyeztetett NEET csoport egyik alcsoportjaként fogható fel azoknak a fiataloknak a csoportja, akik valamilyen jogsértő tevékenységet követtek el. Ezeket a NEET fiatalokat nevezem kriminalizálódott NEET (K-NEET) fiataloknak. Tapasztalatom szerint az alcsoport tagjai (is) komplex hátrányokkal rendelkeznek, melyek következményeképpen (is) jogsértő magatartást követ(het)nek el, ami akár hosszantartó börtönbüntetést is vonhat maga után. A komplex problémák között mindenképpen kiemelném:

- fiatalon estek teherbe, vagy váltak szülővé,
- drog és/vagy alkohol problémával küzdenek,
- iskolakerülők, vagy valamilyen okból kizártak tanulmányuk folytatásából,
- gyenge, vagy semmilyen képzettségük sincs 16 éves korukra,
- tanulmányaikat végleg befejezték tankötelezettségi koruk után.

Előadásomban a kriminalizálódott potenciális NEET (K-PNEET) és a kriminalizálódott NEET (K-NEET) fiatalok vizsgálati eredményeinek egy részét prezentáltam. Az intézmények és az alcsoportok ismertetését a módszertani fejezetben mutatom be részletesebben.

MÓDSZERTAN

Empirikus kutatásaimat az EMMI Budapesti Javítóintézetében és szintén az EMMI Rákospalotai Javítóintézet és Központi Speciális Gyermekotthonában. végeztem.¹ Az adatfelvételekre 2018 második felében, valamint 2019 első hónapjában került sor.

¹ A dolgozat további részében a két Intézményre, mint Budapesti és Rákospalotai Javítóintézetekre hivatkozom.

A Budapesti Javítóintézet alaptevékenysége a bíróságok által előzetes letartóztatásba helyezett fiatalkorú fiúk számára javítóintézeti ellátás és nevelés biztosítása. Országos hatáskörrel, 100 férőhellyel, 12 és 21 éves életkor között. Az intézmény feladata a fiatalkorú előzetes letartóztatottak őrzése, nevelése, oktatása, szakmai alapozó képzése, valamint személyiségük helyes irányba történő fejlesztése.²

A Budapesti Javítóintézetben, a kutatásomkor fogvatartott összes fiatal férfival (31 fő) kérdőívet vettem fel, továbbá 10 félig strukturált interjút készítettem, valamint egy fókuszcsoportos interjút a fiatalokkal dolgozó szakemberekkel.

A Rákospalotai Javítóintézetet 1890-ben alapították Leánynevelő Intézet néven, Rákospalotán. Az intézetbe speciális, javítóintézeti nevelésre utalt és előzetes letartóztatásba helyezett lányok kerülhetnek, 12 éves kortól egészen 21 éves korig. A bekerülő gyerekeknek négy részleg van fenntartva: a speciális intézet, a javító részleg, az előzetesen letartóztatottak részlege és az anyarészleg. Ebben az intézetben is strukturált körülmények közötti nevelés és oktatás folyik.³

A Rákospalotai Javítóintézetben csak a javító, valamint az előzetesen letartóztatottak részlegén kutathattam, a másik két részleget, kutatási adatok gyűjtésére, nem javasolták. Így összesen 27 fiatal lánnyal tudtam kérdőívet felvenni, illetve 10 fővel készítettem félig strukturált interjúkat is.

A fiatalok jellemzően Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Zala megyékből érkeztek, továbbá Baranya és Pest megyékből. Az intézményekbe való bekerülés okai között a fiúk esetében egyáltalán nem ritka az életellenes bűncselekmények elkövetése. Továbbá komoly problémát jelent mindkét nemnél az alkohol, illetve a drogfogyasztás és (főleg a fiúk esetében) annak terjesztése is, valamint az úgynevezett „lányfuttatás”. A lányok esetében az egyik legsúlyosabb probléma a fiatalkori prostitúció. Az utógondozással kapcsolatban elmondható, általában a legtöbb esetben az intézmények nem kezdik meg az utógondozást a büntetés letöltése után. Ennek egyik oka, hogy a fiatalok, miután kikerülnek az intézmények falai közül, legtöbbször ugyanabba a helyzetbe kerülnek vissza, mint amibe az intézmények előtt éltek.

A kriminalizálódott NEET alcsoportban – mint ahogyan a teljes NEET csoportban is – megkülönböztethetünk potenciális NEET fiatalokat (K-PNEET) és NEET csoportba tartozó fiatalokat (K-NEET) egyaránt. Az első csoportkategória részletes bemutatására a dolgozat terjedelmi határa nem ad lehetőséget, de röviden a következő állapítható meg: Kriminalizálódott potenciális NEET fiatalnak tekinthető az, aki az intézményekbe kerülés előtt még rendelkezett vagy tanuló státusszal, vagy volt hivatalos, bejelentett munkahelye, de körülményeit figyelembe véve a NEET létbe való sodródás nagymértékben feltételezhető. A dolgozatban mindkét csoport (K-PNEET és K-NEET) összevont kutatási eredményeit mutatom be.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A vizsgálatomba, mint azt fentebb már említettem, a két budapesti intézményből összesen 58 fő került be. A nemek közötti megoszlásban ez 31 fiút és 27 lányt jelentett.

² Bővebben lásd: www.bpjavito.hu

³ Bővebben lásd: www.leanynevelo.hu

Az életkor szerinti megoszlásban, a legfiatalabb 13 éves, míg a legidősebb 20 éves volt. A legtöbb fiatal azonban a 16 éves (16 fő) és a 17 éves (21 fő) korcsoportokból kerültek ki; e két korcsoport a teljes minta 63.8%-át tette ki.

Az intézményekbe kerülés előtt a fiatalok jelentős arányban (24 fő) a szüleivel éltek egy háztartásban, ugyanakkor az kiemelendő, hogy a második legjelentősebb alcsoportkategóriát ezen vizsgálaton belül azok a fiatalok tették ki, akik már a gyermekvédelmi szakellátás látóterébe kerültek. A teljes vizsgálati csoporton belül 15 fő állami gondoskodásban, valamint 5 fő nevelőszülőknél volt elhelyezésben a bűncselekmény elkövetésekor. Vagyis a teljes vizsgálati populáció kicsivel több mint egyharmada már a gyermekvédelem látóterében nevelkedett az intézménybe kerülés előtt. A csoportból, saját elmondásuk szerint, 9 fő élt a párkapcsolatával, 3 fő egyedül, saját háztartásban, míg 2 fő albérlésben mielőtt az intézményekbe kerültek.

A szülő(k) legmagasabb, befejezett iskolai végzettségéről a következő mondható el:⁴ A csoporttagok szüleinek a legmagasabb, befejezett iskolai végzettsége jellemzően az alapfokú végzettség, de sok esetben még ezt sem érték el (23 fő). A csoporttagok közül 16 főnek a szülei szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkeztek, 9 főnek érettségivel, 4 főnek valamilyen OKJ-s bizonyítvánnyal, 1 főnek felsőfokú szakképzéssel, valamint 4 fő szülei közül legalább az egyiknek diploma volt a legmagasabb, befejezett iskolai végzettsége. Tehát az látható, hogy az intézményekbe került fiatalok szüleinek a többsége a legalacsonyabb iskolai végzettséggel (vagy még azzal sem) rendelkezett. Ugyanakkor az figyelemre méltó, hogy a szülők legmagasabb iskolai végzettsége között a végzettségek teljes palettája megtalálható, de a szakemberek visszajelzése szerint az intézményekbe való bekerülés, illetve a bűncselekmények elkövetésében az egyik legnagyobb szerepet a fiatal elhanyagolása játszotta.

A kutatás természetesen mérte a fiatalok, intézményekbe kerülés előtti, legmagasabb, befejezett iskolai végzettségét is. A felmérés tanúsága szerint az 58 főből mindösszesen 3 főnek volt valamilyen OKJ-s végzettsége, míg 55 főnek (tehát a teljes vizsgálati minta 94.8%-nak) csak alapfokú végzettsége volt, de ezen belül is a többségnek még a 8 általános iskolai végzettsége sem volt meg az intézményekbe kerülés idején. Ez az adat abból a megközelítésből figyelemre méltó, hogy majdnem a teljes vizsgálati populáció (52 fő) a tankötelezettségi korát már betöltötte.

A fiatalok jelenlegi családi állapotára elsősorban a hajadon/nőtlen állapot volt a jellemző; a teljes vizsgálati csoportból 32 fő. A másik nagy csoportot e kategórián belül azok a fiatalok tették ki, akik valamilyen párkapcsolatban éltek az intézményekbe kerülésük előtt (25 fő). Ez a kapcsolati forma minden esetben „együtt-járás” vagy be nem jegyzett élettársi kapcsolatot jelentett. A csoportban 1 fő deklarálta önmagát házasnak.

A kutatás kitért arra is, hogy a vizsgálati populációból hány fiatalnak volt már gyereke az intézményekbe kerülés előtt, illetve, ha volt gyereke, ő(ke)t ki nevelte, a szülők jelenlegi létállapotára tekintettel. A felmérés szerint a csoportból 50 főnek nem volt még gyereke, de 8 fő már gyerekekkel rendelkezett mielőtt az intézményekbe került.⁵ A gyerekekkel rendelkező fiatalok közül 2 főnek a szabadlában lévő partnere, 2 főnek a családtagja (de ez mindkét esetben távolabbi családtagot jelentett, mint a vérszerinti szülő), valamint 4 főnek már nevelőszülő(k) nevelték a gyerekeit.

⁴ A minta ennél a vizsgálatnál nem volt teljes. Egy fiatal nem tudta megmondani a szülő(k) legmagasabb befejezett iskolai végzettségét.

⁵ Fontosnak tartom kiemelni, hogy a vizsgálataim idején a csoportban további két lány terhes volt.

Mint azt a módszertani részben már említettem, a javítóintézetekben vizsgált fiatalok között voltak potenciális NEET fiatalok (K-PNEET) és NEET fiatalok is (K-NEET), de a kutatási eredményeket összevontan mutattam be az előadásomban, és ebben a munkában is együtt prezentálom az adataikat. Ugyanakkor a kutatás ki tudta mutatni e két alcsoport közötti arányokat is, melyet az alábbi táblázat szemléltet.

1. táblázat: Tanuló és/vagy Foglalkoztatott, valamint NEET státusz. (N=58) (fő)

Tanuló és foglalkoztatott	8
Tanuló, de nem-foglalkoztatott	30
Nem-tanuló, de foglalkoztatott	3
Nem-tanuló és nem-foglalkoztatott (NEET)	17

Forrás: Saját szerkesztés.

A vizsgált fiatalok között tehát 8 fő volt olyan, aki a tanulói státusza mellett a foglalkoztatott státuszt is megjelölte. További elemzések kimutatták, hogy a foglalkoztatotti státusz minden fiatalnál azt jelentette, hogy tanulói státusza mellett diákmunkát is végzett, vagy ezt a munkaformát értette foglalkoztatotti státusz alatt.

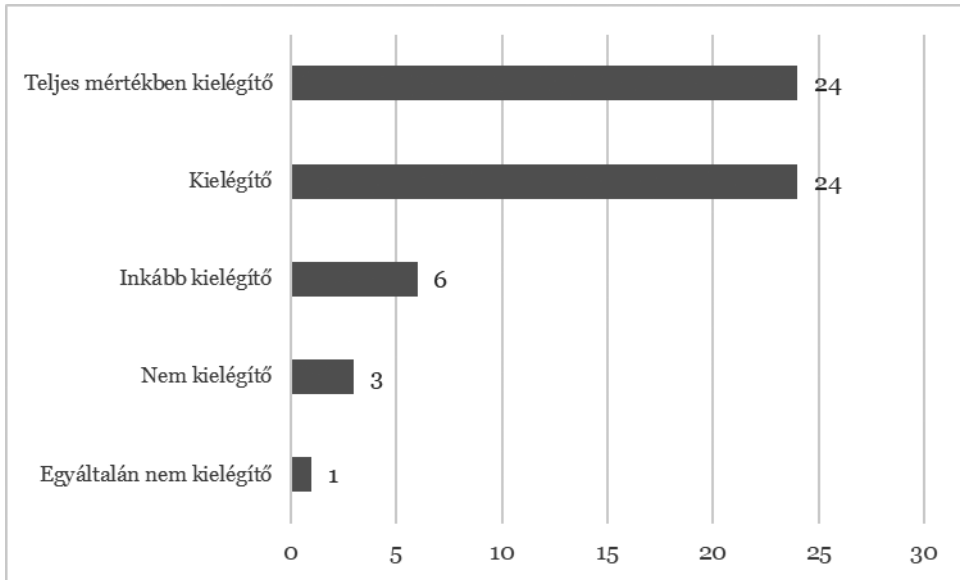
Tanulói státusza az intézményekbe való bekerülés előtt összesen 30 fiatalnak volt. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ez a státusz nem feltétlenül jelenti azt, hogy a fiatal iskolába is járt. Sőt, az interjúk és a közös beszélgetések tanúsága szerint, ennek az alcsoportnak a legtöbb tagja tanulói státusza ellenére nem járt be az oktatási intézménybe és rendszeresen nem vett részt a mindennapi oktatásban. Ahogyan a többségük fogalmazott: „*az iskola unalmas volt*”.

Nem tanuló, de foglalkoztatott fiatal mindösszesen 3 fő volt a vizsgálati csoportban. Mindhárom fiú, 16, 17 és 19 évesek. Két főnek nem volt meg az alapfokú végzettsége az intézménybe kerülés előtt, egy főnek pedig a 8 általános volt a legmagasabb, befejezett iskolai végzettsége. Egy főnek (17 éves) már volt gyereke a felmérés idején. Különböző szektorokban dolgoztak: egy fő az állami (ami nagy valószínűséggel a közfoglalkoztatást jelentette), egy fő az üzleti (magán) szektorban és egy fő a civil szektorban tevékenykedett az intézménybe kerülés előtt.

Mint az a táblázatban jól látható, a vizsgálati populációból 17 fő már az intézményekbe kerülés előtt is NEET státuszban, vagy pontosabban fogalmazva, létállapotban volt. Ez a teljes vizsgálati minta közel egyharmadát tette ki (29.3%), de mint azt korábban már említettem, a K-PNEET csoporttagok jelentős részét is nagymértékben veszélyeztette már a NEET lét, mielőtt az intézményekbe kerültek volna.

A nagyváradi előadásomban, a fent említett kutatási eredményeken kívül, elsősorban a vizsgálati fiatalok jövőjével kapcsolatos kérdések eredményeit prezentáltam. Ebben a dolgozatban is csak ezekre fókuszálok. Először arra térek ki, hogy a csoport tagjai hogyan értékelték a szüleik anyagi helyzetét. Ezt követően azt elemzem, hogy a fiatalok mennyire bíztak abban, hogy a céljaikat elérik a közeljövőben. Továbbá, hogy sikeresnek tartották-e magukat, s végezetül azt mutatom be, hogyan látták saját jövőjüket.

1. ábra: Kielégítőnek tartották-e a szülő(k) anyagi helyzetét? (N=58) (fő)

Forrás: Saját szerkesztés.

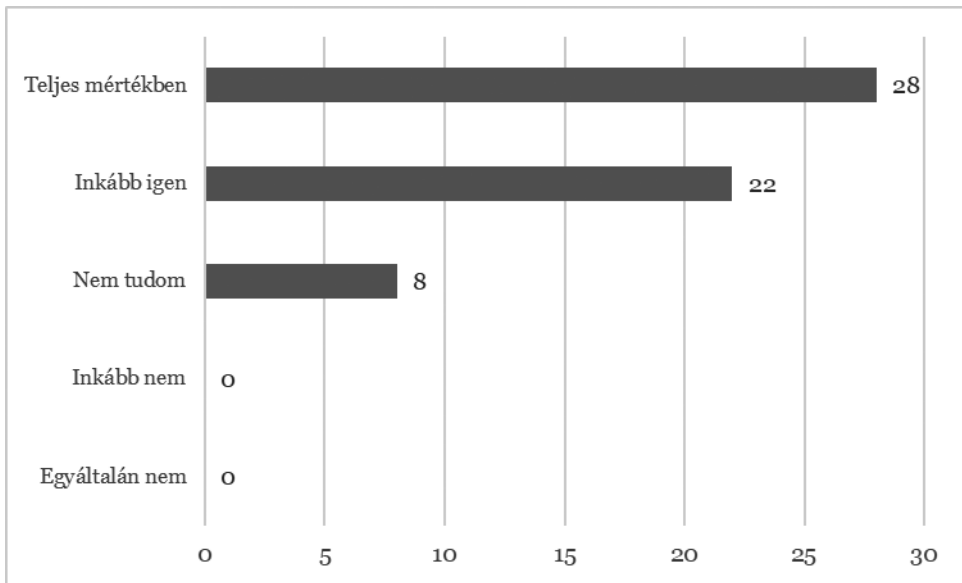
A csoporttagok jövőképével kapcsolatban fontosnak tartottam megkérdezni, hogyan minősítene a szülei anyagi helyzetét. A kérdés minden esetben a vérszerinti szülőkre, illetve a család anyagi hátterére vonatkozott. Abban az esetben, ha a fiatal a gyermekvédelmi szakszolgáltatók valamelyikéből került be az intézetekbe, minden esetben a családjában eltöltött időszakokra kellett visszaemlékeznie. A kérdés a kérdőívek és az interjúk esetében is kiegészítést tartalmazott: „*Volt-e otthon élelmezésre, iskolára, játékokra, szórakozásra stb. elegendő pénz?*” – annak érdekében, hogy a fiatal biztosan megértse, a kérdés mire vonatkozott.

Mint látható a fogvatartott fiatalok jelentős arányban (48 fő) értékelték a szülei anyagi helyzetét kielégítőnek, illetve teljes mértékben kielégítőnek. Több esetben is úgy fogalmaztak: „*Anyámék megvettek mindent (vagy megkaptam mindent), amit akartam. Persze néha nem vettem meg, amiket a Plázából akartam, de összességében megvolt mindenem.*” További 6 fő inkább kielégítőnek ítélte a szülei anyagi helyzetét. A fiatalok ilyen irányú visszajelzései függetlenek volt a szülei iskolai végzettségétől és a munkaerőpiaci státuszuktól is. Mindösszesen 3 fiatal nyilatkozott úgy a teljes vizsgálati populációból, hogy a szülei anyagi helyzete nem volt kielégítő, és csak egyetlen fiatal jelentette ki, hogy a szülő(k) anyagi helyzete egyáltalán nem volt kielégítő. Ő egy lány volt, aki viszonylag fiatalon került nevelőszülőkhöz (nem is egy családnál volt), de innen állandóan elszökött. Végül visszakerült állami gondozásba, s ekkor követte el a bűncselekményt. Kérdésekre azonban úgy válaszolt, hogy a szabadulást követően a biológiai családjához szeretne visszatérni; mint mondta: „*mégis csak ők az igazi családom.*”

A Javítóintézetekben a fiatalok, vagy az előre meghatározott fogvatartási idejüket töltik, vagy a bírósági ítéletre várnak, amely sok esetben hosszantartó börtönbüntetést jelent számukra. Emiatt is fontosnak tartottam megkérdezni, mennyire bíznak abban, hogy a céljaikat a

közeljövőben elérik? Hogy mit értsenek cél alatt, a kutatásban nem határoztam meg. Jövőbeni cél alatt érthetett bármit a fiatal, amit ő elérendőnek gondolt. A 2. ábra erre a kérdésre adott válaszait mutatja be.

2. ábra: Mennyire bízik abban, hogy céljait eléri a közeljövőben? (N=58) (fő)

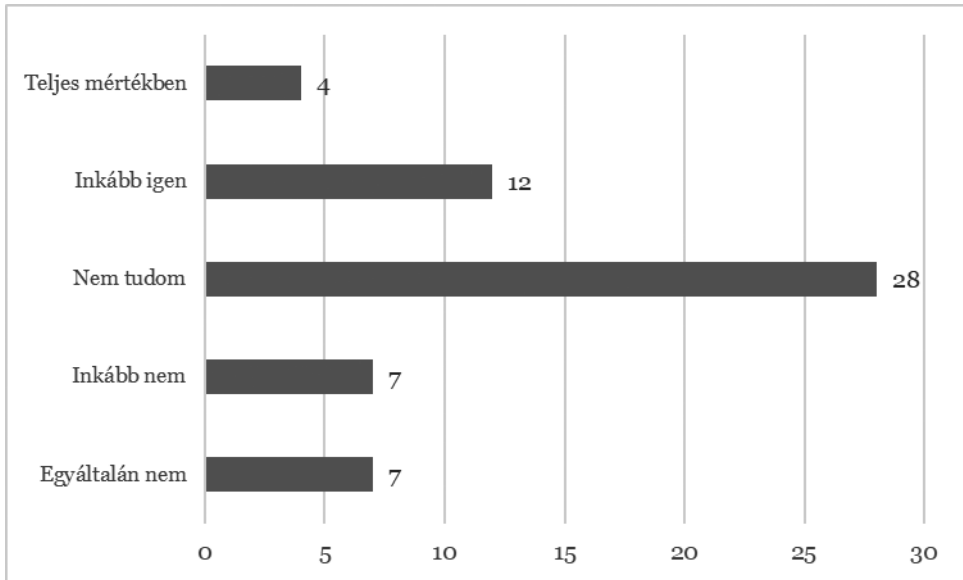
Forrás: Saját szerkesztés.

Függetlenül attól, hogy a fiatalok többsége akár hosszantartó börtönbüntetésre is számíthat, a vizsgálati csoportban nem akadt olyan tag, aki vagy egyáltalán nem bízott, vagy inkább nem bízott abban, hogy a céljait – bármi is legyen az – eléri a közeljövőben. Továbbá, mindösszesen 8 fő volt, aki a *nem tudom* kategóriát választotta a kérdésre. A csoporttagok jelentős többsége az *inkább igen* (22 fő), sőt a *teljes mértékben* (28 fő) kategóriákat választották.

Az elemzett adatokból legalább két kérdés mindenképpen felmerül: 1. Mit értettek a fiatalok jövőbeli céljaikon? 2. Mit jelenthet ez a nagyarányú bizalom a célok elérésében úgy, hogy a szabadulásukat követően múltjukat ez a fogvatartás mindenképpen megbélyegzi, és/vagy a jövőben (hosszantartó) szabadságvesztés vár többségükre?

Az előző kérdéshez szorosan kapcsolódott a következő: Vajon a fiatal sikeresnek tartotta-e magát? A válaszok összesített eredményét a 3. ábra mutatja be.

3. ábra: Sikeresnek tartja-e magát? (N=58) (fő)

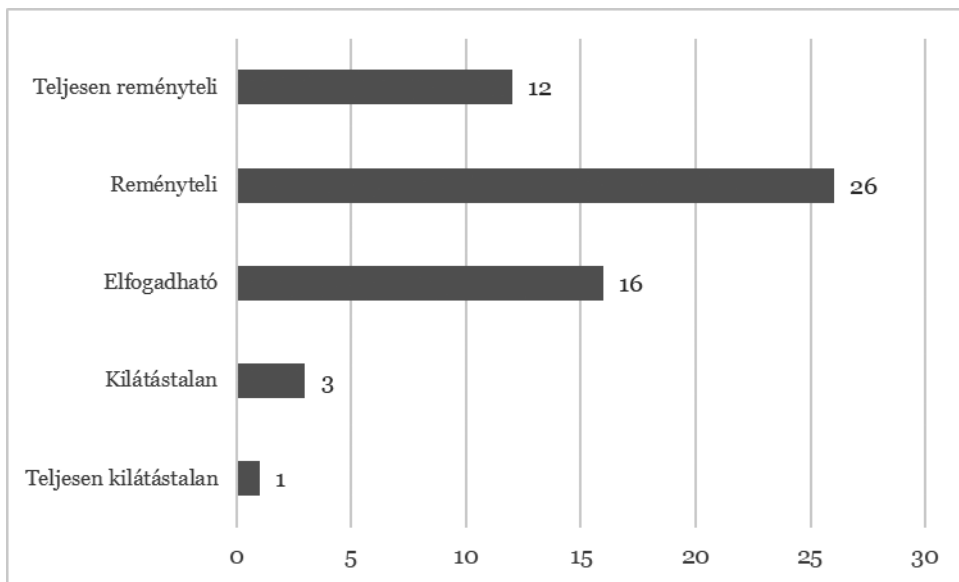
Forrás: Saját szerkesztés.

A kutatás itt sem specifikálta, hogy a fiatal mit értsen a siker fogalmán. Mint látható a vizsgálati csoportnak mindösszesen egynegyede gondolta önmagát teljesen sikertelennek, illetve inkább nem sikeresnek; ezen belül is fele-fele arányban.

Kicsivel több, mint a csoport egynegyede pedig inkább igen (12 fő), vagy teljes mértékben (4 fő) tartotta önmagát sikeresnek, függetlenül attól, hogy javítóintézetekbe került, illetve akár hosszantartó börtönbüntetés is várhat rá a közeljövőben. A vizsgálati csoporton belül a legtöbben azok voltak, akik a *nem tudom* kategóriát jelölték meg (28 fő; 48.3%) sikerességük tekintetében. Ugyanakkor itt egy fontos vizsgálati eredményt szükséges megemlítenem. Az interjúk tanúsága szerint a fiatalok többsége azért ezt a kategóriát választotta, mert a bűncselekmény elkövetésekor elkapták, s ennek következtében a javítóintézetekbe került. Mint mondták: „*Hogyan lennék sikeres, ha egyszer idekerültem.*” Amikor azonban megkérdeztem tőlük, ha nem kapták volna el őket, és nem kerülnek be az intézetekbe, s így súlyos következmények nem várnak rájuk, hogyan válaszolnának ugyanerre a kérdésre? Kivétel nélkül a válasz a következő (vagy ehhez nagyon hasonló) volt: „*Ja, akkor én sikeres vagyok!*” Vagyis a sikeresség vagy sikertelenség megítélésében a legnagyobb szerepet az játszotta, hogy bekerültek az intézetekbe, s ezt akár több éves szabadságvesztés is követheti. Úgy tűnik, a kutatás erre mutatott rá, hogy legalábbis a vizsgálati csoportom jelentős részénél nem a bűncselekmény elkövetésének a ténye, hanem az ezzel járó következmény (javítóba, később esetleg börtönbe kerülés) okozta a sikertelenség érzését, pontosabban a sikeresség-sikertelenség kérdés eldöntésének a dilemmáját.

Végezetül a kutatás arra is rákérdezett, hogy a fogvatartott fiatal hogyan látja a jövőjét? Akárcsak az előző kettőnél, itt sem határoztam meg előre, hogy a fiatal mit értsen a jövő fogalmán.

4. ábra: Hogyan látja a jövőjét? (N=58) (fő)

Forrás: Saját szerkesztés.

A vizsgálati csoportból mindösszesen csak 4 fő látta a jövőjét teljesen kilátástalannak (1 fő), illetve kilátástalannak (3 fő). A csoporttagok jelentős része (65.5%) reménytelinek (26 fő), vagy teljesen reménytelinek (12 fő) látta saját jövőjét. A fiatalok közül 16 fő pedig elfogadhatónak látta jövőjét, mely válaszadási kategória, véleményem szerint, legalább két irányba mutathat. Egyrészt az *elfogadható* kategória jelentheti a „nem tudom eldönteni” kategóriát is. Tehát a fiatal nem látta pozitívnak, de negatívnak sem az előtte álló jövőt, valahol a kettő között billegett, s inkább választotta a közbülső kategóriát. Másrészt az *elfogadható* kategóriának, mint kifejezésnek, inkább pozitív töltete van, mintsem negatív, s lényegében jelentheti azt is: „ez a helyzet nem jó, de ennél rosszabb is lehetett volna.”

Természetesen a pozitívabb jövőkép elgondolása, pontosabban az ebben való hit (bizalom) lehet egyfajta *túlélési stratégia* is. Ezek a fiatalok többé-kevésbé tisztában voltak a (hosszantartó) börtönbüntetés lehetőségével, sőt annak a következményével is, ha a javítóintézetekből valóban börtönökbe kerülnek, de azt is tudhatták, hogy a túlélés egyik záloga a magabiztos fellépésben rejlik.

KONKLÚZIÓ (HELYETT)

Eltérve a tudományos igénnyel megírt munkák hagyományosnak tekinthető befejezésétől, a tanulmány záró gondolataiban azt elevenítem fel, amit a Budapesti Javítóintézet munkatársai, illetve a fiatalokkal foglalkozó pedagógusok mondtak el a fogvatartott fiatalok visszailleszkedési sikerrátájával kapcsolatban. Egyrészt erre lehetőséget biztosít az, hogy a kutatási eredményeim

prezentálását az előadásomban is ezzel zártam. Másrészt a szakemberek visszajelzése, véleményem szerint, a legpontosabban summázza mindazt, amit a kutatási eredményeim részleges bemutatásában elmondani kívántam.

A módszertani részben már kitértem arra, hogy mindkét javítóintézetben a fogvatartott fiatalok oktatása és munkaerőpiacra való felkészítése a képzési struktúra talán egyik legfontosabb eleme és az intézmények kiemelt missziója. S bár utógondozásra széles perspektíva nem nyílik, az oktatás/nevelés, készség- és képességfejlesztés központi szerepet kap a fiatalok mindennapi életében, amíg a javítóintézetekben tartózkodnak. Továbbá, utaltam arra is, hogy az intézményekben vannak olyan fogvatartott fiatalok is, akik büntetési idejüket teljes mértékben kitöltik az intézmények falai között, tehát nem mennek tovább a fiataikorúak börtönébe, hanem visszatérhetnek saját családi környezetükbe. Erről a csoportról érdeklődtem a visszailleszkedési sikerrátájukkal kapcsolatban: Ha az intézmények kifejezett hangsúlyt fektetnek az oktatásra/nevelésre, készség- és képességfejlesztésre, ennek sikeressége valamilyen formában mérhető-e, illetve vannak-e erre vonatkozó adatok és/vagy tapasztalatok? A Budapesti Javítóintézet vezető munkatársai a következőket válaszolták. A társadalomba való visszailleszkedés sikeressége tekintetében a fiatalokat gyakorlatilag három csoportra lehet bontani:

1. A fiatalok megközelítőleg egyharmada a szabadulást követően újabb bűncselekményeket követ el, melynek következtében visszakérülnek a javítóintézetbe, vagy ha az életkoruk ezt már nem teszi lehetővé, akkor a börtönbe, ahol azonban a fókusz már nem az oktatáson/nevelésen, készség- és képességfejlesztésen lesz. Sőt, ebbe a csoportba tartozó fiatalok egy része akár halállal is fizethet életmódjáért. Ennek többnyire az oka az, hogy ugyanabba a helyzetbe kerülnek vissza, ahonnan bekerültek az intézetbe.

2. A második csoportba – szintén megközelítőleg egyharmad – azok a fiatalok tartoznak, akik kifejezetten súlyos szabálysértéseket, vagy bűncselekményeket nem fognak elkövetni, de valahol a legalitás – illegalitás mezsgyéjén élik életüket.

3. A utolsó, megközelítőleg egyharmad csoportjába azok a fiatalok tartoznak, akik szabadulásukat követően a korábbi életformával ellentétesen igyekeznek élni, amihez külső segítséget is kapnak. Ahogyan a szakemberek fogalmaztak: „*adófizető állampolgárokká válnak.*”

Mint említettem, fókuszcsoporthoz interjút is készítettem pedagógusokkal, akik a fogvatartott fiatalok oktatásában vettek részt. Őket is megkérdeztem a visszailleszkedés sikerességéről. A szabaduló fiatalok három csoportba sorolhatóságával egyetértettek, csak az arányokat másképp helyezték el. A 2. és 3. csoportba tartozó fiatalok, véleményük szerint, kevesebben vannak, mint egy-egyharmad, míg a 1. csoportba tartozók pedig többen...

Úgy vélem, ez az összegzés éppen arra mutat rá, hogy a P-NEET és NEET fiatalok ilyen élethelyzetbe kerülése nem csak és kizárólag egyéni felelősség kérdése, és nem is kizárólag elsődleges és másodlagos szocializációs probléma, de sokkal inkább a teljes magyar társadalmat érintő felelősség-együttes.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AUDIT COMMISSION (2010): *Against the odds. Re-engaging young people in education, employment or training*. Audit Commission Publishing Team. London.

COLES, B. – GODFREY, CH. – KEUNG, A. – PAROTT S. – BRADSHAW, J. (2010): *Estimating the life-time cost of NEET: 16-18 year olds not in Education, Employment or Training*. Department of Social Policy and Social Work and Department of Health Sciences. The University of York.

EUROFOUND (2016): *Exploring the diversity of NEETs*. Publications Office of the European Union, Luxembourg. Elérhető: <http://www.eurofound.europa.eu/publications/report/2016/labour-market-social-policies/exploring-the-diversity-of-neets> [2016. 12. 18.]

HOUSE OF COMMONS. CHILDREN, SCHOOLS AND FAMILIES COMMITTEE (2010): *Young people not in education, employment or training*. Eighth Report of Session 2009-10. House of Commons. The Stationery Office Limited. London.

SÁNTA, T. (2016): Youngsters Who Are Not in Employment, Education or Training (About the NEET in a Hungarian Perspective). *Belvedere Meridionale* vol. 28. no. 2. 120–131. <https://doi.org/10.14232/belv.2016.2.9>

SÁNTA T. (2017): Ha tovább maradsz, beleragadsz! NEET-es fiatalok kormegoszlási arányai Szegeden. In *Kultúra és Közösség* IV. folyam VIII. évfolyam 1. szám. 27–38.

SISSONS, P. – JONES, K. (2012): *Lost in transition? The changing labour market and young people not in employment, education or training*. The Work Foundation. Part of Lancaster University. London

SOCIAL EXCLUSION UNIT (1999): *Bridging the Gap: New Opportunities for 16-18 Year Olds Not in Education, Employment or Training*. <http://webcitation.org/61D9Jlx7d> [2014. 11. 10.]

SZEGEDI E. (főszerk.) (2014): *Végzettséget mindenkinek! Kutatási eredmények, eseteírások, helyi kezdeményezések a korai iskolaelhagyás témájában*. Budapest, Tempus Közalapítvány.

BOGNÁR BULCSU PHD, HABIL

bognar.bulcsu@btk.ppke.hu

egyetemi docens (PPKE, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet)

A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben. Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése

The possibilities of the quality revolution in the development of Hungarian society. An analysis of László Németh's concept from a social theory point of view.

ABSTRACT

The study examines the concept of László Németh's high-impact „Garden Hungary”. The article seeks to answer the question of how successful Németh's third-way vision was in formulating an alternative to solving the problems of modern Hungarian social development. In doing so, the work discusses how the idea of a quality revolution, which is at a distance from the development of both Western and Eastern European societies, was intended to transform Hungarian society. In addition, the study analyzes the virtues and pitfalls of the approach built on agriculture and focusing on the intellectuals. At the end of writing, the paper compares László Németh's concept with the contemporary reform proposals, so that we can judge the approach more realistically by interpreting it in his own social context.

KEYWORDS

history of ideas, third-way politics, Hungarian social development, agricultural society, middle class, social theory.

DOI 10.14232/belv.2021.1.9

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Bognár Bulcsu (2021): A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben. Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 131–146. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

NÉMETH LÁSZLÓ HARMADIKUTAS ELKÉPZELÉSE – A KERT-MAGYARORSZÁG PROGRAMJA

Németh László szépírói és publicisztikai munkássága kevés figyelmet kapott az utóbbi évtizedekben, noha az írásai a XX. században generációk sorát orientáltak. A megfogyatkozó érdeklődés azonban nem érinti az általa is képviselt harmadikutas politikát. Ennek elemei folyamatosan jelen vannak a közbeszédben és a parlamenti pártok egy részének azon törekvésében, hogy a maguk nézőpontját a nyugat- és a keleti európai modelltől egyaránt távolságot mutató perspektívának tekintsék. A térségünk sajátos társadalomfejlődését kifejező politikai program egyik első megfogalmazójaként Németh László rakta le ennek a koncepciónak az alapjait a múlt század harmincas éveiben. Ez a tanulmány kettős céllal íródott. Egyrészt azt vizsgálja, hogy Németh Kert-Magyarország felfogása mennyire tudott sikeres alternatívát megfogalmazni a magyar társadalomfejlődés problémáinak megoldására. Másrészt azt elemzem, hogy a korabeli reformjavaslatokkal való összevetésben mennyire állja meg a helyét.

Németh László koncepciója magán viseli a két háború közötti időszak szellemiségét. Megközelítése annak az időszaknak a szülötte, amikor a nagy háború és a forradalmak jelentette világgégek után új alapokra próbálják helyezni a társadalom működését. Ez az a korszak, amikor számtalan olyan elképzelés fogalmazódik meg, amely a társadalom átfogó átalakítását célozza meg és arra törekszik, hogy a társadalomfejlődés zavarait külső beavatkozással szüntesse meg. A forradalmak kudarca után Németh László koncepciójának újszerűségét az adja, hogy Szabó Dezső nyomán (SZABÓ 1991, 2003) olyan társadalmi reformprogramot dolgozott ki, amely figyelembe vette a térség sajátos fejlődését. Arra törekedett, hogy a társadalmi tervezés megjelenítse azokat a jegyeket, amelyek az itteni, a nyugati és a keleti társadalomfejlődéstől egyaránt különböző társadalmat kifejezik. A harmadikút koncepciója másfelől magán viseli Németh László azon szándékát, hogy az alapvető társadalmi reformot a „társadalom tengelye”, a középosztály vezesse. Ezzel csatlakozik a korszak „konzervatív forradalmárainak,” mindenekelőtt Ortegának a megközelítéséhez, aki a század munkásmozgalmaiban és a marxista forradalomban

éppúgy az európai kultúrkörre és társadalomfejlődésre leselkedő veszélyt látott, mint a társadalom átalakításának szélsőjobboldali törekvéseiben (ORTEGA 1995). A „tömegek lázadása” helyett tehát Németh László egy olyan reformban gondolkodott, amely megőrzi az európai kultúrkör erényeit, és abból építkezve egyúttal képes a társadalomfejlődés hibáinak a kijavítására is. Németh tehát annak a társadalmi csoportnak a vezetőszeropét kívánta, amely látja a működés zavarait és megvan a műveltsége, felkészültsége a „betegség” kezelésére is. Értelmezése szerint a félresiklott társadalomfejlődés jelenti a változás legfőbb akadályát, illetve azok a társadalmi csoportok, amelyeknek hagyományos vezetőszeropé a társadalmi bajokat évszázadok óta fenntartotta (NÉMETH 1992. 1969–2034). Ez is magyarázza azt, hogy a középosztály vezetésével végbe vitt változás a társadalom radikális átalakítását célozza meg.

A Németh László-i minőségforradalom ekképpen a társadalmi rend radikális megváltoztatására törekedett. Különösképpen érvényes volt ez a politikai vezetés kérdésére, mivel a koncepció egyértelműen alkalmatlannak tekintette a hagyományos politikai elitet a társadalmi problémák felszámolására. Az első világháború utáni forradalmak és az irodalmi mezőben szerzett személyes tapasztalatai másfelől arról is meggyőzik Némethet, hogy erre a vezetőszeropé az újszűttű modern polgárság sem alkalmas, amelynek radikalizmusa érdemben nem oldja meg a társadalom többségét kitevő magyar parasztság problémáit. Németh László annyiban közelebb áll ehhez a baloldali politikai csoporthoz, hogy a változás alapjának a fennálló „neobarokk” társadalom (SZEKFI 1989) megszüntetését tekinti. Ez az elsősorban a nagyobb földbirtokok, ipari üzemek és a bankok államosításában megmutakozó radikalizmus azonban csak a keleti és a nyugati társadalomfejlődéstől egyaránt különbséget mutató harmadikutas elképzelés keretfeltételét biztosítja. Azzal azonban világosan elkülönül a baloldali politikai törekvésektől, hogy a társadalmi reform alapjának a magyar parasztság helyzetbehozását és a mezőgazdaságra alapozott társadalmi átalakulást tekinti.¹

Ez a mezőgazdasági termelést és a parasztságot középpontba állító harmadikutas elképzelést megfogalmazó vízió az egész országban megvalósítandó belterjes gazdálkodáson alapul. Ez ugyan egy olyan átfogó földreformot kíván, amely a parasztság kezébe juttatja a termelőterületek többségét (NÉMETH 1992. 667-669), de határozottan nem a független paraszt kisbirtokok jelentette szerkezetben gondolkodik. A két háború közötti népi szociográfusok derékhadával (Kovács Imrével, Erdei Ferencsel, Veres Péterrel, Féja Gézával) vitakozva ugyanis Németh úgy gondolja, hogy a kisbirtokos parasztság „igényeiben előbb polgáriasodott, mint gazdasági ismereteiben” (NÉMETH 1992. 647). A paraszt kisbirtokosok szegényes eszközparkjában, forráshiányában, hiányos szakmai felkészültségében és az értékesítési versenyben tapasztalt hátrányos helyzetében mind olyan tényezőt lát, amely alkalmatlanná teszi ezt a társadalmi csoportot a nemzet megújulását célzó program vezetésére. Németh ez helyett a parasztságra alapozott szövetkezeti gazdasági modell mellett érvel, s a történelmileg kialakult nagybirtokot veszi alapul, hogy ott tömegek telepítésekkel új parasztbirtokosságot hozzon létre.

A Németh László-i koncepció alappillére a gazdasági és társadalmi folyamatokba való radikális állami beavatkozás. Ennek része a katonaság idején folytatott gazdasági kiképzés, amelynek során a telepések a legújabb gazdasági ismereteket sajátíthatják el (NÉMETH 1992. 622–638). A minőségi termelést megvalósító gazdaság tehát államilag létrehozott „minőség-szövetkezetekben” történik, ahol a telepések intenzív mezőgazdasági termelést folytatnak. Németh László

¹ Németh László bal- és jobboldalíságának kérdéséről lásd részletesebben Bartha Ákos elemzését (BARTHA 2017).

elképzelésében az állami beavatkozás egy köztes, harmadikutas pozíciót jelöl ki a telepesek számára. A nagyobb gazdasági egységekben a kisbirtokok rendelkezének bizonyos autonómiával, amennyiben a terméseredmény a telepes egyéni munkájától függ, de ugyanakkor a tevékenysége a szövetkezet, a társult vállalkozók szövetségébe is beleilleszkedik. A „Telep-Magyarország” programja ekképpen sokféle egyéni és közösségi kreativitáson alapul. A „befelé csupa önálló gazdálkodás, a birtok kifelé egyetlen gazdasági test” (NÉMETH 1992. 648) elképzelése tehát a kelet-európai társadalomfejlődés kollektívizmusánál szabadabb, de a nyugat-európai mintánál kötöttebb modellt képzel el a társadalom újjászervezésére. Németh „minőségszocializmusa” a részleges önállósággal rendelkező egyéni gazdák által működtetett szövetkezeti gazdaság modellje mentén alakítaná át az ipari termelést is. A „Telep-Magyarországból” kiinduló gazdasági és társadalmi szerveződés formálná át a kereskedelem szerepét is. Németh az ipar és a kereskedelem területét az egyéni kreativitás és részleges önállóság megtartása mellett ugyanúgy közösségi ellenőrzés alá vonná, mint a bankrendszer egészét.

A Kert-Magyarország programja a hagyomány és a megújulás kettőségét szeretné megvalósítani. Németh olyan társadalmi változást vizionál, amely kifejezi a térség sajátos társadalomfejlődését, és nem más társadalmi modellek mintájára, hanem a helyi adottságokat figyelembe véve szeretne új irányt adni a nemzeti társadalomnak. Németh koncepciója ennyiben a korabeli bal- és jobboldali megoldások bírálatából bomlik ki, amelyeket érzéketlennek talál a sajátos kelet-közép-európai út megtalálására. *A kapitalizmus vége* (NÉMETH 1992. 285–295) és *A huszadik század vezérjelenségei* (NÉMETH 1992. 166–178) című munkákban a nyugati típusú individualizmus és a keleti típusú kollektívizmus az egyént vagy a közösséget középpontba állító perspektívája helyett az egyént és a közösséget is kifejező nézőpont mellett foglal állást. Vagyis a két társadalomfejlődés erényeit úgy igyekszik ötvözni, hogy az új társadalmi rend az egyik, vagy másik perspektíva túlhangsúlyozásából fakadó hátrányoktól mentes legyen. Németh úgy látja, hogy erre garanciát a hagyományelv megjelenítése adhat. Ez jelenik meg abban, hogy az európai rendiség (hűbériség) viszonyrendszerét idéző módon a társadalom alapegységének tekintett gazdasági termelés legfontosabb jegyének a közösség által korlátozott magántulajdont tekinti. A társadalomfejlődés (akár nem kívánt jellemzőit) is elfogadó nézőpont mutatkozik meg abban, hogy ugyan Németh is kárhóztatja a magyar parasztságot háttérbe szorító nagybirtokrendszert, de azt olyan adottságként szemléli, amelyet az évszázadok formáltak megkerülhetetlen társadalmi entitássá. Ebből fakadóan azt nem megszüntetni szeretné (miként a szintén harmadikutas politikát képviselő népi szociográfusok zöme), hanem olyan módon kívánja átformálni, hogy azon egy új típusú, immár a nemzeti közösséget is kifejező társadalomfejlődés elindulhasson.

Az organikus jegyek beépítése mellett Németh László erőteljesen él radikális megoldásokkal is, amikor a társadalmi viszonyrendszer alapvető átalakítása mellett érvel. Meglátása szerint ez tudja elhozni a régió társadalomfejlődését kifejező paraszti tömb számára azt, hogy a számának megfelelő súlyú lehessen a közpolitikában is. A nemzet alapjaként szemlélt parasztság „individualizált kollektívizmusa” pedig annak a szövetkezeti formának képezi az alapját, amely egyúttal a térség sajátos hagyományát is kifejezi. Ez teremti meg annak a garanciáját is, hogy a Németh László-i koncepcióban hangsúlyosan jelen lévő szövetkezeti rendszer sose válhasson bolsevik típusú közösségi szerveződéssé, és mindig megőrizhesse a (korlátozott) magántulajdonnal rendelkező gazdák nagyobb autonómiáját. Németh László másrészt a térség hagyományának kifejeződését is látja abban, hogy ez a szövetkezeti rendszer felülről szervezett. Vagyis

maga a szövetkezeti keret jelenti a szerveződés alapját, és nem az egyéni gazdálkodók azon spontán szerveződése, amely a Németh által elítélt és meghaladhatónak gondolt nyugati típusú individualista társadalmakra jellemző (NÉMETH 1992. 285-295).

Németh László Kert-Magyarország elképzelésében tehát a hagyományelvűség radikalizmussal párosul. Mint utaltam rá, ebben Németh koncepciója osztozik a korszellemben, amely hisz a társadalom radikális átalakításának sikerességében. Ez a sajátos tudásszociológiai pozíció jelenik meg a két világháború közötti korszak népszerű ideológiáiban (a bolsevizmusban, fasizmusban, nemzeti szocializmusban, anarchizmusban), és abban a társadalmi változássorban is, amely ezen ideológiák képviselőit egy köztes helyzetű társadalmi csoportot, az értelmiséget hozná helyzetbe. A Mannheim Károly által leírt szabadon lebegő értelmiség (MANNHEIM 2000) vagy az Ortega által megjelenített „minőségi kisebbség” (ORTEGA 2003) lesz az a társadalmi réteg, amelynek a szakigazgatásokban növekvő súlyával, társadalmi összefüggéseket átlátó műveltségével és nem kevés ambíciójával új értelemadóként jelenik meg a modernizálódó társadalmakban. Érdemes felfigyelni arra, hogy ennek a társadalmi csoportnak a tagjai közül kerülnek ki nálunk is a „társadalom azon mérnökei”, akik átfogó(bb) vízióval rendelkezve a társadalom alapvető újjászervezésének igényével és ezt tükröző koncepciókkal jelennek meg. Ady Endre, a Huszadik Század Köréhez kapcsolható baloldali radikálisok (Jászi Oszkár, Lukács György), majd a „magyar forradalmat” bejelentő Szabó Dezső és a népiek (Erdei Ferenc, Kovács Imre, Féja Géza, Veres Péter) egyaránt a társadalom mérnökeként lépnek fel, hogy a társadalomfejlődés zavarait radikális politikai megoldásokkal orvosolják.

Németh László minőségforradalma ebbe az értelmiségi értelemadói vonulatba tartozik. A koncepciója másfelől nemcsak beleilleszkedik ebbe a sorba, hanem maga is reflektál az előzményeire. Ady számára a „magyarság igazi felfedezője” (NÉMETH 1992. 449), általa válik a „rég magyarság megint életforrássá” (NÉMETH 1992. 892). Másrészt Szabó Dezső elementáris hatásának elismerése mellett (NÉMETH 1999. 1512-1523, 1818-1820, 2014-2021, 1992. 1158-1159) állást foglal annak számára vállalhatatlan túlfeszítettségével szemben és hosszan hadakozik a népi szociográfusoknak szintén a parasztságot középpontba állító, de koncepcionálisan Némethtől mégis különböző elképzelésével szemben. Nem kérdés, hogy Németh László társadalmi víziója tükrözi azt a széles olvasottságot és műveltséget, amely őt a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb közírójává avatta jelentékeny irodalmi munkássága mellett. Nem vitatható az sem, hogy Németh eredeti koncepciót dolgozott ki, amely világosan elkülönül a vele vetélkedő elképzelésektől.² A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy ez az elképzelés mennyire tudott választ adni a magyar társadalomfejlődés problémáira és milyen érvényességre tarthat számot.

AZ „ÚJ NEMESSÉG” TÁRSADALMI GENEZISÉNEK KÉRDÉSE

Németh Lászlónak a mezőgazdaságot kiemelő koncepciója azt a hatást keltheti, hogy megvalósításának kulcsa az agrártársadalomban van. Ez az értelmezés logikusnak is tűnik, hiszen az elképzelés valóban az agrárium radikális átalakítását helyezi a középpontba és az mellett érvel,

² Erről lásd részletesebben Erdei Ferenc és Németh László koncepcióját összevető tanulmányaimat (Bognár 2010, 2011).

hogy a mezőgazdasági reform alapozhatja meg az ipar és a kereskedelem területén megcélzott változásokat is. Ha azonban felfigyelünk arra, hogy a némethi koncepció olyan radikális beavatkozást kíván a fennálló viszonyokba, amely csak egy teljesen új típusú államhatalommal valósítható meg, akkor világossá válik, hogy az egész Németh László-i vízió sikere ezen az államhatalmon, és legfőképpen az ezt megtestesítő társadalmi csoporton nyugszik. Értelmezésem tehát azt állítja, hogy a némethi elképzelés kulcsa abban az értelmiségi csoportban van, amelyhez az egész radikális társadalmi változás levezénylését és az új berendezkedés irányítását kapcsolja. Az „új nemesség, művelődés, életbizalom” jelszavaival körülírt Kert-Magyarország programja nyilvánvalón azon a „minőségi kisebbségen”, a Németh László által piedesztálra állított értelmiségen áll vagy bukik, akinek nem kevesebb a feladata, minthogy az eddigi társadalomfejlődés „jövőtehetetlen hibáit” kiigazítsa, amelynek következményei a „magyar nép testén is kiütnek már” (NÉMETH 1992. 881).³ A társadalom tengelyének tekintett értelmiség feladata az ugyanis, hogy az agráriumon alapuló, de a társadalmi lét minden területére kiterjedő radikális társadalmi folyamatok irányítója legyen és a továbbiakban is örökjön a társadalom harmonikus fejlődése fölött.

Nem véletlen, hogy Németh László a koncepciójában nem is az agráriumot érintő kérdésekkel foglalkozik legrészletesebben, hanem azt a programot igyekszik kidolgozni, amely a társadalom vezetésére hivatott értelmiségnek a jegyeit írja le. Már az egyik első programadó írásában, a *Debreceni kátéban* (NÉMETH 1992. 551–554) sem rejti véka alá, hogy „át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről” (NÉMETH 1992. 552). Németh a korszellemnek megfelelően tehát egy olyan középosztályban gondolkodik, amely képes az egész nemzeti társadalmat kifejezni. A koncepciónak lényeges eleme, hogy ez az értelmiség csak akkor válik alkalmassá az egész társadalom érdekeinek képviselésére, ha túl tud lépni osztálykorlátain és az ezt megjelenítő társadalmi partikularizmusain. Németh László úgy látja, hogy az egész közösséget kifejező totalitás a nemzet érdekeit, értékeit megjelenítő társadalmi, politikai szerepvállalásban mutatkozik meg. Vagyis ebben az elképzelésben egy olyan középosztály képe fogalmazódik meg, amely mindazokat a személyeket magába foglalja, akik ennek az eszmének megfelelnek és belsőleg is elköteleződnek a nemzet képviselése mellett.

Jól érzékelhető ebből a felfogásból, hogy Németh László koncepciója nem a két háború közötti magyar társadalomban meglévő csoporthoz, vagy csoportokhoz köti a társadalom vezetésére hivatott értelmiséget, hanem azt egy eszme mellett elkötelezett személyek körének tekinti. Németh László tehát nem egy társadalmi realitásról értekezik, hanem bizonyos etikai elvek (mindenekelőtt a nemzet eszméjének) konzervatív programja mellett hitet valló individuumok közösségeként beszél az értelmiségről. Nem nehéz belátni, hogy itt egy olyan eszmeiség fogalmazódik meg, amely meglehetősen nagy távolságot mutat a korabeli társadalom középosztálybeli, vagy bármely egyéb társadalmi csoportjától. Ha a társadalomelméleti diskurzushoz illeszkedően szigorúbban akarnék fogalmazni, akkor azt mondhatnám, hogy Németh László értelmiségének nincs szociológiai realitása.

Hogy ez ügyben ne legyenek kételyeink, erről maga Németh László győz meg minket akkor, amikor a hagyományos és a modern társadalmi csoportok partikularizmusát és alkalmatlanságát

³ Németh László a szájakcás magyar társadalomfejlődés jellemzőit a következőképpen foglalja össze: „az osztályok fönn merevek, lejjebb senyvedők, s a magyarság jobbjai magukban tehetetlenek” (NÉMETH 1992. 881).

hangsúlyozza a nemzeti értékeknek, így a társadalom egészének a képviselőjére. Nem zárja ki ugyan annak az esélyét, hogy a korabeli keresztény-nemzeti kurzus elitje, arisztokráciája, hagyományos középosztálya, vagy a korszakban a modernitást megjelenítő, elsősorban a zsidósággal azonosított, szabad polgári pályákon mozgó értelmiség, vagy a parasztbirtokosok csoportja nem lehetne az új művelődés eszméjével azonosított értelmiségnek a része. Németh azonban határozottan azt is kiemeli, hogy erre személyében, és nem egy adott társadalmi csoport tagjaként van lehetőségük.

Németh László gondolatmenetében azt is egyértelművé teszi, hogy az általa vizionált, az új típusú államhatalmat megjelenítő és a társadalom vezetését átvevő értelmiségnek semmi köze sincs a korszak állami bürokráciájában tevékenykedő hivatalnokréteghez. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy ezt a heterogén, csak lefelé, a paraszti és munkás csoportokkal szembeni elzáródásában egységes középosztályt (NÉMETH 1992. 1297–1321) éppen a nemzeti társadalom többségét kitevő parasztsághoz és munkássághoz fűződő viszonya, társadalmi partikularizmusa miatt alkalmatlannak tartja a politikai közösség vezetésére. Ez magyarázza az *Új politika* (NÉMETH 1992. 547–550) című írásában megfogalmazott azon határozott szándékát, hogy a középosztály többségét alkalmazó fölösleges hivatalnokrendszert a Kert-Magyarország programjában meg kell szüntetni.

Az etatista modellt megfogalmazó Németh László saját korának állami tisztviselőrétegét egyenesen a magyar gazdaság legnagyobb csapásának nevezi (NÉMETH 1992. 654) és az mellett tesz hitet, hogy „az értelmiség szétszélesztése a hivatalból és a hivatal kapujából a gazdasági reform legfontosabb pontja” (NÉMETH 1992. 655). Fontos megjegyezni, hogy Németh negatív ítélete nem egyszerűen abból táplálkozik, hogy ez a hivatalnokréteg „példátlan úri és lateiner dölyfe” (NÉMETH 1992. 655) elzárja a parasztságtól és a munkásságtól, és ezáltal alkalmatlanná válik a nemzet egészének képviselőjére. Németh László a legfőbb problémát abban látja, hogy „a tisztviselő eredendő bűne, hogy kiesett a megélhetés harcából, a munkában végzett időért kap bért, s nem a vállalkozás jövedelméből részt” (NÉMETH 1992. 655). A fentiekből tehát világosan kiderül, hogy az államhatalom radikális átalakításában gondolkodó, a társadalom vezetését az értelmiségre bízó reformtervezet atyjaként Németh László a társadalom mélyreható megváltoztatását épp annak az állami tisztviselőrétegnek a megszüntetésével kezdené el, amely a korabeli államhatalom működtetésének legfőbb pillérét képezte.

Ha a Németh László-i elképzeléshez híven rekonstruáljuk a koncepciót, ez a látszólagos ellentmondás azonban feloldható. Ugyan a némethi életmű adós maradt ennek részletes kifejtésével, de harmadikutas elképzelésének papírra vetett tartalmaiból kiolvasható, hogy Németh László az államhatalom vonatkozásában is olyan köztes formában gondolkodik, amely a társadalomfejlődés kollektív és individualista tartalmait egyaránt megjeleníti. A korabeli hivatalnokréteget azért kárhoztatja, mert az teljes mértékben védett a piaci viszonyoktól, és így kevésbé mutat olyan vállalkozói kreativitást, ami a váratlan helyzetekre kondicionáló piaci viszonyokban szükséges lenne (vö. SCHUMPETER 1980). Németh másrészt ellene van a piaci viszonyok korlátlan érvényesülésének, mert ebben azt a veszélyt látja (Madách londoni színének Ádámjához hasonlóan), hogy ez a partikuláris érdekek érvényesülésének kedvez, és megszünteti a lehetőséget arra, hogy a társadalom egészét képviselje. Ebből a felfogásból kibontható, hogy a némethi koncepció valami olyan államhatalmat és hivatalnokréteget képzel el, amely ugyan közösségi ellenőrzésű, ennyiben a szabad kapitalista vállalkozásnál kötöttebb jellegű, másfelől

pedig az egyéni teljesítményen, a termelési képességeken is alapul, tehát az egyéni kreativitást és vállalkozószellemet is magában foglalja.

Az ekképpen értelmezett Németh László-féle elképzelés kétségtelenül tetszetős és pozitív tartalmaiban kifejezi azokat a jegyeket, amelyeket a modern és sikeres bürokratikus szakigazgatással kapcsolatban a szervezetszociológia klasszikusaitól (WEBER 1987, CROZIER 1981) napjainkig (LUHMANN 1999, 2011) gyakran megfogalmaznak. Változatlanul megválaszolandó kérdés azonban, hogy a fentiekben értelmezett államhatalom és az ezt megjelenítő, új típusú, a társadalom totalitását kifejezni képes értelmiség milyen szociológiai érvényességgel rendelkezik. Azt kétségtelenül megtudhatjuk Németh László társadalomrajzaiból, hogy ennek egyetlen korabeli társadalmi csoport sem felel meg; sőt, még csíráiban sem mutatja azokat a jegyeket, amelyek a nemzeti társadalmat kifejező értelmiségre utalhatnának. (Éppen ez magyarázza azt, hogy Németh László a reform első lépéseként szüntetné meg őket, mint irányító társadalmi rétegeket.) Mi tudja akkor ezeket a csoportokat a vágyott és a társadalmi problémákat orvosolni tudó társadalmi elit, az új nemesség tagjaivá tenni? Ez az a pont, ahol Németh László nagyszabású koncepciójának nincs szociológiai válasza, amennyiben nem tudja megmutatni, hogy mely társadalmi tendenciák formálják át ezeket a rétegeket olyan, a nemzeti társadalom totalitását kifejezni tudó csoporttá, amely felülemelkedve osztálykorlátain a politikai közösség egészének érdekeit és értékeit, sőt a térség társadalomfejlődésének értelmét képes lenne megjeleníteni.

Ennek a hiátusnak a súlyát mutatja, hogy ebben nemcsak az értelmiségi csoport társadalmi realitásának kérdése feszül. A társadalom tengelyének tekintett csoport genezisének megrajzolása nélkül az összes többi, erre a társadalmi csoportra, az „új nemességre” alapozott reform sikeressége is kérdésessé válik. Nyilvánvalóan nagyszabású és perspektivikus gondolat az, hogy a történetileg kialakult nagybirtok legyen az alapja az egész társadalmat átfogó belterjes gazdálkodásnak, miként az is eredeti meglátás, hogy a kényszerű és többnyire tartalmatlanul elmúló katonai szolgálat alatt lehetne az ehhez szükséges szakismereteket megtanítani a későbbi telepeseknek. Németh László koncepciójában azonban nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy ugyan kik lesznek azoknak a korszerű ismereteknek a birtokában, akik ennek továbbadására, és majd a némethi elvek mentén megvalósuló szövetkezeti modell állami irányítására alkalmasak lennének. Tudjuk persze egyfelől, hogy a minőségszocializmus szerint az „új nemességnek” kellene ezeket a tulajdonságokat birtokolnia, de ebben a harmadikutas vízióban nem körvonala-zódik, hogy ezekre a tudásokra miképpen is tehetne szert ez a társadalmi csoport.

Ugyanezek a kérdések merülnek fel a Kert-Magyarország, a Németh László-i minőségszocializmus egyéb elemei kapcsán is. Kétségtelenül a térség társadalomfejlődésébe illeszthető elképzelés az, hogy egy alapvetően agrártársadalomban az agráriumban megvalósuló termelési és társadalomszerveződési modell legyen az alapja annak az átfogó reformnak, amelyet aztán a társadalom egyéb (ipari, kereskedelmi) területeire is kiterjesztenek. Ennek sikere azonban megint azon a társadalmi totalitást megjelenítő, a társadalmi viszonyokat átlátó és a nemzeti érdekeket kifejezni is akaró értelmiségen múlik, akinek feladata lenne ennek a radikális változásnak a levezé nyelése és hosszú távú működtetése is. Ennek az értelmiségi csoportnak azonban csak az eszmei kontúrjait rajzolja meg Németh László, de adós marad azzal, hogy e vezetőcsoport kialakulásának társadalmi folyamatát is ábrázolja. Ráadásul ennek a csoportnak a sikere legfőképpen attól is függ, hogy az „új nemesség” fölé tud-e kerekedni a partikuláris érdekeik mentén cselekvő azon középosztálybeli csoportoknak, akiknek a hatalmi érdekeit veszélyezteti.

Még inkább feszítő társadalomelméleti probléma az, hogy ennek az új elitnek éppen azoknak a középosztálybeli rétegeknek a partikularizmusát kellene megregulázni, amelyek másfelől potenciálisan saját társadalmi rekrutációjának bázisát jelentik. Értsük jól: Németh László „új nemességének” éppen azokat a társadalmi csoportokat kellene háttérbe szorítania, amelyek elvileg létrejötteként legfőbb társadalmi bázisát képezik.

A MINŐSÉG SZOCIALIZMUSÁNAK TOVÁBBI TÁRSADALOMELMÉLETI IMPLIKÁCIÓI

A társadalmat vezető értelmiségi csoport megragadásának problémáján túl jó pár nehezen megválaszolható kérdést vet még fel Németh László koncepciója. Még ha el is fogadjuk azt, hogy a társadalom értékeit kifejező értelmiségi csoport valamiképpen szárba is szökken, változatlanul kétséges a paraszti társadalom reakciója az átható változásokra. A némethi elképzelésben ugyan ez a csoport megkapná a termőterületek többségét, de a saját földterületét mindjárt egy felülről létrehozott szövetkezetbe kellene bevinnie. Ez ugyan kétségtelenül különbözik a bolsevik szövetkezetektől, és annál jóval nagyobb autonómiát ad a tagoknak, de erősen kérdéses, hogy az a parasztság, amely évszázadok óta vár arra, hogy immár saját földjén gazdálkodhasson, vajon mennyire lesz ennek a reformnak elkötelezett támogatója. Épp Németh László kortársai, a népi szociográfusok munkássága (pl. SZABÓ 1937, KOVÁCS 1989) mutat rá a több milliós szegény-paraszti tömb elementáris földéhségére, illetve arra, hogy mennyire vágnak az önállóságra.

Kétségtelenül igaza van abban Németh Lászlónak, hogy a közép-kelet-európai régióban sokkal erősebb a nagybirtoknak a súlya és valóban nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a társadalmi viszony is formálja a parasztságot. Ez ugyan vitathatatlanul kialakítja az alkalmazkodás képességét, mi több, az engedelmesség attitűdjét is (vö. ILLYÉS 1962), mintegy olyan társadalomtörténetileg kondicionált habitust kreálva, amely nagyobb esélyt kínál a Németh László-i szövetkezeti modell elfogadására is. Ez az uradalmi parasztságban kétségkívül meglévő beállítódás azonban éppen azt a kreativitást, kezdeményezőkétséget zárja ki, amely a minőség forradalmának eszméje szerint a szövetkezeti parasztságot kellene jellemeznie. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy azok a paraszti rétegek, amelyek viszont évszázadok óta az önállóságra, a piaci viszonyok mentén való gazdasági cselekvésre kondicionáltak (mondjuk az Erdei Ferenc több munkájában (ERDEI 1937, 1939, 1940, 1941), az ország különböző pontjain egyaránt leírt vállalkozó szellemű parasztpolgárai), azok nagy valószínűséggel minden olyan kezdeményezéssel szemben fel fognak lépni, amely ennek a szabad paraszti státuszuknak a megszüntetésére törekszik. Ráadásul ezek a paraszti csoportok és a szintén az önállóságban érdekelt vagyonos paraszti rétegek a paraszti társadalom legsikeresebb érdekérvényesítő csoportjait képezik, akiknek ez mellett leginkább van tekintélyük a helyi paraszti közösségekben. Vagyis nemcsak jövőkéjükben állnak szemben a némethi modellel, hanem olyan erőt képeznek, amelyek könnyen szembe kerülhetnek egy központosító törekvéssel.

Ezek a társadalmi kondíciók pedig éppen a paraszti társadalomnak a Németh László-i elképzeléssel szembeni ellenállását, vagy legalábbis fenntartásait valószínűsítik. Az egész Kert-Magyarország programnak az alappilléret jelentő agrárium tehát olyan jegyekkel rendelkezik, amelyek nem éppen a némethi modell sikerét ígérik az érintett társadalmi aktorok (a parasztság

különböző csoportjainak) habitusa miatt. Ugyanez a gondolatmenet mentén részletesen nyomon követhetnénk a korabeli társadalom egyéb csoportjait is. Feltehetően beható elemzés nélkül is belátható, hogy a társadalomtörténeti kondíciójuk miatt esetükben a paraszti társadalomnál is jelentősebb ellenérdekek mutathatók ki. A Németh László-i elképzelés ugyanis a földéhségben manifesztálódó autonómiatörekvés korlátozása mellett előnyöket is kínál a parasztság számára: ez a társadalmi csoport többsége nyerhet is a koncepció mentén megvalósítandó változások eredményeképpen. Ezek a parasztság többsége esetében nem vitatható gazdasági, társadalmi nyereségek azonban egyáltalán nem magától értetődőek a többi társadalmi csoport esetében. Akár ha az arisztokráciát, a hagyományos középrétegeket, vagy a modern polgárság csoportjait szemléljük is, a némethi vízió mindannyiuknak a háttérbe szorítását eredményezi. Vagyis mindegyiküknek úgy kellene a nemzeti társadalom jövőjét kifejező új koncepció támogatójává válniuk, hogy pozíciójuk éppen az ellenkezőjére, vagyis az elutasításra kondicionálja őket.

Ha tehát társadalomelméleti perspektívánk mentén szemléljük a Németh László-i minőség-szocializmus elképzelést, akkor hasonló problémákba ütközünk, mint Németh ifjúkori példaképének, Szabó Dezsőnek az esetében. Szabó ugyan nem az értelmiséget, hanem a parasztságot tekintette a nemzeti társadalom vezetésére legalkalmasabb erőnek. Ez a különbség mellett azonban Szabó Dezső is a társadalom átfogó átalakítását szerette volna megvalósítani egy olyan társadalmi csoport vezetésével, amely csak az író eszmei leírásában volt alkalmas a vezetős szerepre és nem társadalmi valóságában. Párhuzam a két szerző között az is, hogy Szabó Dezső „magyar forradalom”-koncepciójában is kevéssé vetett számot azzal, hogy a társadalom radikális átalakulása milyen módon érinti és teszi lehetővé a többi társadalmi csoportnak ebbe a folyamatba való integrálódását.⁴

Nem nagyon van forrásunk arra nézve, hogy Németh László mennyire volt tisztában azzal, hogy minőség-szocializmusa milyen, a fentiekben vázolt társadalomelméleti problémákkal volt terhelt. Mindenesetre a társadalmat a politikai közösség totalitását kifejező értelmiséggel megmentő, megújító és sikeres pályára tevő koncepció társadalomelméleti problémái megmutatják azt, hogy milyen nehéz a szepírók által megfogalmazott, új perspektívát adó társadalmi utópiát olyan elképzeléssé formálni, amely valóban alapjává válhat a társadalom lényeges átalakításának. Ha nem is társadalomtudósi cizelláltsággal, de áttételesen Németh László is érzékelhette a koncepciójában feszülő problémákat, amikor a minőség-szocializmus kapcsán kiemelten foglalkozott a „belső forradalom” kérdésével.

Ez a gondolat Németh Lászlónál a partikularitás-totalitás kérdése kapcsán bontakozik ki. Az foglalkoztatja tehát, hogy miképp lehet olyan változást elindítani, amely a modernizálódó társadalom egyes csoportjait kimozdítja abból a pozícióból, hogy elsősorban csoportérdekeik mentén cselekedjenek. Németh László meggyőződése ugyanis az, hogy a társadalom sikeres átalakítása csak akkor lehetséges, ha egy csoport képes felülemelkedni osztálykorlátain, és csoportérdekei helyett a társadalom egészének a képviselőjévé válik alkalmassá. A totális nézőpont pedig immár a nemzeti társadalom érdekeit és értékeit tartja szem előtt és ez a totális perspektíva alapozza meg azt a „tengelyszerepet”, amelyet Németh az „új nemesség” értelmiségi csoportjához köt. Mint láttuk azonban, ennek az átalakulásnak, a partikularisból a totális perspektíva létrejöttének, nem megrajzolható a szociológiája; vagyis nem leírható az a folyamat, amely mentén valamely társadalmi csoport egyre inkább képes betölteni ezt a teljességet kifejező

⁴ Mindezekről az összefüggésekről lásd részletesebben: BOGNÁR 2019.

társadalmi szerepet. A szépíró Németh László huszárvágása az lesz, hogy egy belső forradalom, a társadalmi cselekvők erkölcsi megújulása hozza létre az új tudati beállítódást és ez formálja meg az „új nemesség” csoportját. Az Ady-költészet szellemében ennek a belső forradalomnak az alapját a nemzet sorsával való azonosulás jelenti és ez teremti meg a nemzet érdekeit, értékeit kifejező társadalmi szerepvállalást is.

A belső forradalom koncepciója híven tükrözi Németh László egész szépírói munkásságában, közéleti szerepvállalásában és magánéletében is határozottan képviselt etikai elveket. Másrészt ebben az elképzelésben tetten érhető a korabeli konzervatív gondolkodásnak (és közvetlenül Ortégának) az a szellemi pozíciója, amely a társadalmi reformot az etikai elvekre igyekszik visszavezetni és megalapozni: a társadalom megbomlott (vagy megbomlottnak gondolt) rendje az örök érvényű etikai elvek feltámasztásával és belsővé tételével állítható vissza. Akármilyen meggyőzően is jelenítette meg ezeket az elveket Németh László személyisége és akármilyen ékesszólóan érvelt is ez a belső megtisztulás szükségessége mellett, nem lehet elsiklani ennek a koncepciónak problematikus pontjai fölött.

Alapvető társadalomelméleti belátás az, hogy a belső megtisztulás, az etikai elvek hívebb képviselete nem egyszerűen a cselekvő ez irányú szándékán múlik, hanem annak társadalmi kondicionáltságán. A személyek etikai elvei ugyanis zömében tükrözik a társadalmi térben szerzett tapasztalataikat, az ezen interakciók során interiorizált értékeket (JOAS 2000, LUHMANN 2008). A személyes elhatározásnak ugyan van hatása, de a személyes szándékok is főképpen a közvetlen társadalmi közegben szerzett tapasztalatok visszatükröződéseként értelmezhetők. Az etikai változás tehát társadalmi feltételekhez kötött, vagyis a társadalmi viszonyrendszerek tudnak új értékrendet generálni az egyén és a csoport esetében is. Németh László korrajza azonban nem tud felmutatni olyan tendenciákat, amelyek ennek az etikai változásnak megteremthetnék a társadalmi alapjait. Ennek híján pedig csak „jámbor óhaj” maradhat a társadalmi etikai megtisztulása. A szépírói fantázia és a pozitív utópia megengedi, hogy elképzeljük Münchauen bárót, amint saját tarkójába kapaszkodva kirántja magát és lovát a mocsárból, de egy átfogó társadalmi reformot bajosan lehet egy ilyen produkcióhoz kötni. Vagyis Németh László „belső forradalom”-koncepciója adós marad azzal, hogy ennek a radikális belső változásnak, etikai megújulásnak a társadalmi genezisét megrajzolja.

Németh László egyfelől tehát nem alaptalanul fogalmazhatta meg azt az állítását, hogy a társadalom vagy közvetlenebbül a középosztály bármely szoba jöhető csoportja társadalomtörténeti kondicionáltsága miatt híján van annak a képességnek, hogy egy ilyen etikai megújulást véghez vigyen. Másrészt ez a hiátus nem ad elég társadalomelméleti alapot ahhoz, hogy az etikai megújulás képességét egy olyan, eszmeileg meghatározott csoportnak tulajdonítsuk, amelynek nem megrajzolható a társadalmi genezise. Ennek a problémának a súlyát az jelzi talán legjobban, hogy a Németh László-i minőségforradalom ezt az etikai megújulást tekinti a társadalmi változás feltételének. A döntő gazdasági, társadalmi változások ugyanis csak e belső forradalom megvalósulása esetén lehetségesek. A „külső forradalom”, a társadalom radikális átalakítása tehát nem jöhet létre az az etikai változás nélkül, amely egyúttal annak is a feltétele, hogy a társadalom vezetésére kijelölt értelmiség meghaladja a partikularitásait, és a közösség egészét kifejező, gyökeres megújulás alapjává válhasson.

A MINŐSÉG FORRADALMA A KORABELI TÁRSADALMI UTÓPIÁK KONTEXTUSÁBAN

Fejtegetéseim a Németh László-féle minőségszocializmust rekonstruálta, majd azt vizsgálta meg, hogy milyen társadalomelméleti érvényessége van ennek a saját korában nagy hatású elképzelésnek. A némethi modell érényeinek és korlátainak taglalása során utaltam arra, hogy a zsákutás társadalomfejlődés problémáit a korszakban számtalan elképzelés próbálta orvosolni. A Németh László-i Kert-Magyarország program értékelése során elengedhetetlen, hogy a korabeli víziók, utópiák némelyikével is röviden összevegyem ezt az elképzelést, hiszen csak ez teremtheti meg annak a lehetőségét, hogy ezt a koncepciót saját társadalmi kontextusában is értelmezve reálisabban megítélhessük. A továbbiakban tehát a két világháború közötti korszak másik harmadikutas ideológusának, Erdei Ferencnek és a tudásszociológia világhírűvé vált kutatójának, Mannheim Károlynak az elképzelésére utalok, hogy Németh László víziójának a helyét ezáltal pontosabban rekonstruálhassuk.

Németh László és Erdei Ferenc egyaránt egy alapvetően agrártársadalom viszonyai között próbált radikálisan új elképzelést megfogalmazni. Erdei Ferenc ebből a helyzetből azt a következtetést vonta le, hogy ezt az átfogó reformot a társadalom legnagyobb csoportjának, a parasztságnak kell vezetnie. A régmúlt feltételezett kettős szállásrendszerét alapul véve egy olyan törzsök paraszti csoportot tekintett a magyar társadalomfejlődés értelmének, amelyet alkalmasnak talált a nyugat-európai társadalomfejlődés meghaladására is (ERDEI 1939, 1940). Ez a meglehetősen ingatag lábakon álló érvelés (BOGNÁR 2005, 2006a) azonban nagyon kevéssé vetett számot a modern társadalmi fejlődés realitásaival. Legfőképpen híján volt annak a belátásnak, hogy a modern társadalomszervezés külön erre szakosodott igazgatási csoportokat kíván.

Ez az állami bürokrácia pedig leginkább olyan középosztálybeli csoportokat feltételez, amelyek felsőfokú szakvizsgázottsággal, igazgatási kompetenciával felvértezve tudnak átfogó társadalmi folyamatokat értelmezni és irányítani. Különösképpen kikerülhetetlen ennek az értelmiségi csoportnak a tevékenysége olyan radikális beavatkozásoknál, amely a fennálló politikai elit diszkvalifikálásával akar átfogó és a modernitás körülményei között is sikeres változást hozni.⁵ Jól érzékelhető, hogy ebben az összehasonlításban a közíró Németh László társadalmi víziója nagyobb realitásérzékről tanúskodik. Mint láttuk, hogy Németh – éppen összeurópai perspektívája és széles műveltsége alapján – tisztában volt azzal, hogy a radikális társadalmi reform sikeressége jórészt azon a kiművelt szakapparátuson is múlik, amely ezzel a totális(abb) perspektívával rendelkezve sikerebben tudja a modern társadalom komplexitásából (vö. LUHMANN 1987, 1998) fakadó problémákat kezelni. Joggal bírálható tehát Németh László minőségszocializmusa amiatt, hogy nem tudja ennek az értelmiségi csoportnak (az „új nemességnek”) a társadalmi geneziséét megrajzolni. De másfelől látni kell azt is, hogy a társadalom vezetésének kérdésében a közíró Némethnek a modernitás viszonyrendszerével inkább számot vető elképzelése van, mint a korszak legnagyobb szociológusának tekintett Erdei Ferencnek, aki az egész radikális reformtervezetét az alföldi tanyás mezővárosok parasztpolgáraitól kívánja alapozni (BOGNÁR 2004, 2006b, 2008).

⁵ Ez a közelebről szakigazgatási, távolabbról pedig az egész középosztály problémakörét megába foglaló kérdés látványos negligálása is vezet alapvető gazdasági problémákhoz a kommunista hatalomátvétel után.

A partikularizmus-totalitás kérdése kapcsán kapcsolódik Németh László elképzeléséhez Mannheim Károly munkássága. A későbbi társadalmi tervezés lehetőségeinek felvázolása előtt (vö. FELKAI 2003) Mannheim sokat foglalkozott azoknak a közties helyzetű társadalmi csoportoknak a kérdésével, amelyek a modern társadalom egyetlen nagy tömbjéhez (a munkásokhoz, a parasztokhoz és a tőkészekhez) sem tartoznak, és így osztályhelyzetük egyik nagy tömb osztályérdekeihez sem kötődik közvetlenül, de társadalmi származásuk, műveltségük okán mindegyikkel kapcsolatban vannak. Mannheim tudásszociológiai fejtegetései az mellett érvelnek, hogy e közties csoportnak, az értelmiségnek ez az egyéb osztályok között közvetíteni tudó szerepe teremtheti meg azt a pozíciót, amely képes túllépni a partikuláris osztályérdekeken és sajátos „relacionizmusában” a társadalom egészének perspektíváját is képes kifejezni (MANNHEIM 1996). A „szabadon lebegő értelmiség” lesz tehát az, amely a társadalom totalitását tudja megjeleníteni, és a társadalomfejlődés korábbi zavarait kezelő tervezés legfőbb irányítója lesz.

Mannheim és Németh László elképzelése között nemcsak a szellemi párhuzamok nyilvánvalóak, hanem a koncepcióból fakadó társadalomelméleti problémák is. Nem kérdés ugyan, hogy Mannheim tudásszociológiai programja jóval kidolgozottabb, de az ő elmélete is felveti a korábban Németh Lászlónak is címzett kérdéseket. Vagyis a társadalom totalitását kifejezni képes értelmiség társadalmi genezisének megragadása Mannheimnél is problematikus kérdés, mivel nehezen megválaszolható az, hogy miképp szakadhat el egy társadalmi csoport azoktól a kulturális, pszichológiai és társadalmi determinizmusoktól, amelyek a csoportspecifikus (és ennyiben partikuláris) látásmódját eredményezték (NEUSÜSS 1968, 1988). Ebben az értelemben Mannheim Károly tudásszociológiai elemzése sem képes azt a kérdést meggyőzően megválaszolni, hogy miképpen tud egy csoport a társadalmi determinizmusaitól elszakadni és a társadalom egészének a perspektíváját kifejezni.

Ha tehát a korabeli, a társadalom megváltoztatására kidolgozott programokat értékeljük, azokat nem csupán megvalósíthatóságuk vagy társadalomelméleti kidolgozottságuk mentén érdemes szemlélni. Ezek a víziók sokkal inkább arról árulkodnak, hogy a korban milyen alapvető társadalmi problémák vártak megoldásra. Másfelől arról tanúskodnak, hogy a kor legjelesebb gondolkodói milyen kitörési pontokat találtak ezen problémák orvoslására. Németh László minőségszocializmusa hitelesen láttatja, hogy a térség társadalomfejlődésének egyik kulcskérdése az agrárium és a paraszttársadalom égető problémáinak megoldása. Az általa kidolgozott Kert-Magyarország program ennek a válságos helyzetnek a kezelésére egy olyan, a térség viszonyait is figyelembe vevő koncepciót dolgoz ki, amely egyrészt a helyi adottságokra (felülről megszervezett társadalom, nagybirtok túlsúlya, stb.) épít, másfelől az mellett érvel, hogy az átfogó reform csak egy európai műveltségű, mélyre ható szak és társadalmi ismeretekkel rendelkező csoport vezetésével valósítható meg sikeresen.

1945 cezúrája majd aztán megteremti a Németh László és mások által is várt radikális politikai változás lehetőségét. Más kérdés azonban, hogy ekkor nem a harmadikutas elképzeléseknek a hagyományelvet is megjelenítő és a megújulást kereső politikai programjai kerülnek előtérbe. Ehelyett a szovjet csapatok hathatós segítségével egy olyan radikális politikai vízió mentén fognak hozzá a társadalom újjászervezéséhez, amely éppen a helyi sajátosságok és a társadalom vezetésére hivatott értelmiség radikális elutasításával hoz több évtizedes nyomorúságot a társadalomra.

IRODALOMJEGYZÉK:

- BARTHA ÁKOS (2017): Bal vagy jobb? Németh László minőségyszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa. *Forrás* 2. sz. 40–57.
- BOGNÁR BULCSU (2004): „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében. *Korall* 15-16. sz. 226–247.
- BOGNÁR BULCSU (2005): A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle* 2. sz. 40–56.
- BOGNÁR BULCSU (2006a): A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettősége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *Aetas* 21. évf. 1. sz. 47-62.
- BOGNÁR BULCSU (2006b): Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás ígézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás* 24. évf. 3. sz. 432–448.
- BOGNÁR BULCSU (2008): A tanyapolitika és a hajnali társadalomelmélet kettősége Erdei Ferenc Magyar tanyák című művében. *Agrártörténeti Szemle* 49.évf. 1-4. sz. 277–294.
- BOGNÁR BULCSU (2010): Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalomértelmezéséről és politikai programjáról. *Szociológiai Szemle* 20. évf. 4. sz. 109–129.
- BOGNÁR BULCSU (2011): A szárszói viadal. Erdei Ferenc és Németh László vitájának gazdasági és politikai vonatkozásai. *Valóság* 54. évf. 12. sz. 1–13.
- BOGNÁR BULCSU (2019): Szabó Dezső korszerűsége és korszerűtlenségei. Kísérlet az életmű tudásszociológiai elemzésére. *Belvedere Meridionale* 31. évf. 3. sz. 39–58. <https://doi.org/10.14232/belv.2019.3.3>
- CROZIER, MICHAEL (1981): *A bürokrácia jelensége. Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és a kulturális rendszerrel való kapcsolataikról.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ERDEI FERENC (1937): *Futóhomok. A Duna-Tisza-köz földje és népe.* Budapest, Athenaeum Kiadó.
- ERDEI FERENC (1939): *Magyar város.* Budapest, Athenaeum Kiadó.
- ERDEI FERENC (1940): *Magyar falu.* Budapest, Athenaeum Kiadó.
- ERDEI FERENC (1941): *A magyar paraszttársadalom.* Budapest, Franklin Társulat.
- FELKAI GÁBOR (2003): Politikai eszmék szintetizálása Mannheim Károlynál. „Tervezés a szabadságért.” In Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (összeáll.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról.* Budapest, Napvilág Kiadó. 248–282.
- ILLYÉS GYULA (1962): *Puszták népe.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- JOAS, HANS (2000): *The Genesis of Values.* Chicago, University of Chicago Press.

- KOVÁCS IMRE (1989): *A néma forradalom*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- LUHMANN, NIKLAS (1987): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS (1998): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS (1999): *Funktionen und Folgen formaler Organisation*. Berlin, Duncker & Humblot.
- LUHMANN, NIKLAS (2008): *Die Moral der Gesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LUHMANN, NIKLAS (2011): *Organisation und Entscheidung*. Wiesbaden, VS Verlag.
- MANNHEIM KÁROLY (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- MANNHEIM KÁROLY (2000): A nemzedékek problémája. In Mannheim: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 201–253.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): A huszadik század vezérjelenségei. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 166–178.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): A kapitalizmus vége. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 285–295.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Ady Endre. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 440–453.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Új politika. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 547–550.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Debreceni Káté. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 551–554.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Népművelés. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 622–638.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Töredék a reformból. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 645–647.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Író és hatalom. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok I*. Budapest, Püski Kiadó. 667–669.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Kisebbségben. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok II*. Budapest, Püski Kiadó. 843–910.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Magyar radikalizmus In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok II*. Budapest, Püski Kiadó. 1155–1164.

- NÉMETH LÁSZLÓ (1992): Népi író. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok II.* Budapest, Püski Kiadó. 1297–1321.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1999): Szabó Dezső. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok III.* Budapest, Püski Kiadó. 1512–1523.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1999): Visszatekintés. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok III.* Budapest, Püski Kiadó. 1813–1830.
- NÉMETH LÁSZLÓ (1999): Magyarország és Európa. In Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok III.* Budapest, Püski Kiadó. 1969–2034.
- NEUSÜSS, ARNHELM (1968): *Utopisches Bewusstsein und frei schwebende Intelligenz. Zur Wissenssoziologie Karl Mannheims.* Meisenheim/Glan, Hain.
- NEUSÜSS, ARNHELM (1988): Die Entdeckung des blinden Flecks. Epitaph für Mannheim. *Düsseldorfer Debatte* no. 4. 44–63.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ (1995): *A tömegek lázadása.* Budapest, Pont Könyvkereskedés.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ (2003): *Korunk feladata.* Budapest, Nagyvilág Kiadó.
- SCHUMPETER, JOSEF A. (1980): *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZABÓ DEZSŐ (1991): *Az egész látóhatár I-II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok.* Budapest, Püski Kiadó.
- SZABÓ DEZSŐ (2003): *Egyenes úton I-II. Tanulmányok és jegyzetek.* Budapest, Püski Kiadó.
- SZABÓ ZOLTÁN (1936): *A tardi helyzet.* Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó.
- SZEKFŰ GYULA (1989): *Három nemzedék és ami utána következik.* Maccenas Könyvkiadó – Állami Könyvterjesztő Vállalat, Budapest.
- WEBER, MAX (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

FARKAS ZOLTÁN PhD

farkas.zo52@gmail.com
szociológus,

A kapitalista társadalom struktúrája – intézményes szociológiai felfogásban

The structure of capitalist society – in institutional sociological
conception

ABSTRACT

In this paper, I discuss the social structure of modern capitalist society in a new conception based on the theory of institutional sociology. In the first part of the paper, I briefly outline the social structure of modern capitalist society. Taking social relations into account in terms of certain types of social capital and social relationships, I differentiate the following social classes in the modern capitalist society: (1) authority class, (2) strong tolerated class, (3) supported class, (4) medial tolerated class, (5) patronized class, (6) restricted class, (7) less weak tolerated class, (8) less exposed class, (9) very weak tolerated class and (10) very exposed class. In the second part of the paper, I analyse the social structure or the social classes composing the social structure in more detail. In the third part, I point out further aspects that ought to be considered in the empirical research of the social structure of capitalist society.

KEYWORDS

structure theory, social relation, social structure, social class, social capital, social network

DOI 10.14232/belv.2021.1.10

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Farkas Zoltán (2021): A kapitalista társadalom struktúrája – intézményes szociológiai felfogásban. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 147–177. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Nagyon különböző felfogások alakultak ki a mai szociológiai irodalomban a társadalmi struktúra fogalmára és a társadalmi struktúra empirikus kutatására vonatkozóan, valamint jelentős törekvések és várakozások irányulnak a struktúraelmélet és az empirikus struktúrakutatás megújítására is. E tanulmányban alapvetően új felfogásban tárgyalom a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját, amely az általam kidolgozott szociológiai társadalomelméleten, az intézményes szociológia elméletén alapszik. Ezért a szóban forgó elmélet korábban tárgyalt és e tanulmányban használt fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez. A félreértések elkerülésére tekintettel megjegyzem, hogy felfogásom szerint a mai fejlett (és kevésbé fejlett, de szilárd állami uralommal rendelkező) társadalmak modern társadalmak.

A társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogását három, egymással szorosan összefüggő tanulmányban közlöm. Az első tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásával, a társadalmi struktúra összetettségével és szintjeivel, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti legfőbb összefüggésekkel foglalkoztam (FARKAS 2019). A második tanulmányban a társadalmi struktúra meghatározottságát és funkcióit, illetve következményeit tárgyaltam (FARKAS 2020a). A jelen harmadik tanulmányban egy empirikus-közeli példán szemléltetem az intézményes szociológiai struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát, oly módon, hogy felvázolom a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

Egy másik – két részben közölt – tanulmányban áttekintettem a társadalmi struktúra fogalmának főbb felfogásait, amelyek valójában főleg a modern kapitalista társadalom struktúrájára vonatkozó felfogások (FARKAS 2015, 2016). Ezért, a terjedelmi korlátokra tekintettel, e bevezetésben már eltekinthetek és eltekintek a kapitalista társadalom struktúrájára vonatkozó főbb felfogások és problémáik tárgyalásától, valamint az e tekintetben jelentős irodalomra történő hivatkozásoktól. Azonban röviden fel kell hívnom a figyelmet azokra a főbb fogalmakra, amelyeket az átfogó elméletben sajátos értelemben határozok meg, és amelyeket ebben a tanulmányban felhasználok a kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az elemzése során: az érdek és az érdekviszony, a társadalmi erő, az erőviszony és a hatalom, a társadalmi viszony, a társadalmi kapcsolat és a társadalmi helyzet, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi-tőkés struktúra fogalmára.

Felfogásom szerint az *érdek* intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek az adott egyén (vagy csoport) számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik, amelyek a közvetlen szükségletkielégítéshez teremthetik meg a társadalmi javakat és amelyek várható hozadéka pozitív. Az *érdekviszony* az adott érdekeket alkotó cselekvési lehetőségek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Az *érdekviszonyok fő típusaiként* megkülönböztetem az érdekegybeesést, az érdekazonosságot és az érdekellentétet (FARKAS 2011. 102–112.).

Felfogásom szerint a *társadalmi erő* az adott egyén (vagy csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. A társadalmi erő közvetlenül abban a következményben nyilvánul meg, hogy az erő az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt más egyén (vagy csoport) bizonyos mértékű társadalmi befolyásolására, azaz mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására. A *társadalmi erőviszony* az adott társadalmi erőket alkotó cselekvési képességek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. A társadalmi erő és az erőviszony fogalmából származtatva vezettem be a hatalom fogalmát. Eszerint a *hatalom* az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű társadalmi erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokból eredő társadalmi erőfölénye a társadalmi élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében. Következményét tekintve, a hatalom az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt mások érdekei érvényesülésének alapvetően egyoldalú befolyásolására, és ezáltal saját érdekei, illetve az általa képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére (FARKAS 2011. 180–183., 196–206., 221–222., 224–235.).

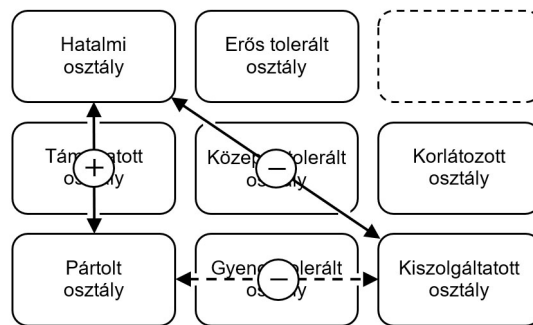
A szóban forgó elméletben a társadalmi viszonyokat igen részletesen tárgyalom, azonban itt csak nagyon röviden jelzem, hogy mit értek a társadalmi viszony kifejezésen. A *társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Eszerint a társadalmi viszonyok érdekviszonyokból és társadalmi erőviszonyokból épülnek fel. Az átfogó elméletben a társadalmi viszonyokat abból a szempontból tipizálom, hogy az adott viszonyban lévő két fél viszonyát, illetve érdekét és társadalmi erejét alkotó cselekvési lehetőségek és képességek a felek számára tartalmilag a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik. A *társadalmi viszonyok legfőbb típusaiként* az egybeesési, az azonossági és az ellentétes társadalmi viszonyokat különböztetem meg egymástól, valamint más szempontból különbséget teszek a közvetlen és a közvetett társadalmi viszonyok között (FARKAS 2013. 48–53., 55–59., 95–140.).

Az intézményes szociológia elméletében a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határozom meg a társadalmi kapcsolat fogalmát. A *társadalmi kapcsolat* kifejezett vagy hallgatolagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését. A társadalmi kapcsolatokon belül különbséget teszek a *szoros kapcsolatok* és a *laza kapcsolatok* között abból a szempontból, hogy az adott kapcsolatokat intézményes szabályok vagy erkölcsi szabályok formájában megfogalmazott megegyezés alakítja ki. Valamint a laza kapcsolatokon belül – a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából – különbséget teszek a *partneri kapcsolatok* és a *hűségi kapcsolatok* között (FARKAS 2013. 157–171.).

Felfogásom szerint a *társadalmi helyzet* az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében, amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. A *társadalmi helyzet főbb típusaiként* – a többi között – megkülönböztetem egymástól például a hatalmi, a pártolt, a közepes tolerált és a kiszolgáltatott társadalmi helyzetet (FARKAS 2013. 241–244., 251–266.).

A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek sajátos felfogásának megfelelően, a fentebb hivatkozott első tanulmányban sajátos értelemben határoztam meg a társadalmi struktúra fogalmát, a társadalmi osztály fogalmával összefüggésben (FARKAS 2019. 106–110.). Eszerint *társadalmi osztálynak* nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét, és elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály, kiszolgáltatott osztály stb.). A *társadalmi struktúra* az adott társadalmi csoportot alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok – sajátos összessége. Az (első tanulmányból kiemelt) 1. ábrán a társadalmi struktúra szóban forgó felfogását szemléltetem, kiemelve három társadalmi osztály közötti tipikus társadalmi viszonyokat.

1. ábra: A társadalmi struktúra szemléltetése, kiemelve három társadalmi osztály közötti társadalmi viszonyokat

A fentebb hivatkozott második tanulmányban – a társadalmi tőkék bizonyos típusait figyelembe véve – felvázoltam az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi-tőkés struktúráját (FARKAS 2020a. 141–143.), amelyre itt csak röviden utalok. Eszerint társadalmi-tőkés osztálynak nevezzük az adott társadalomban hasonló tartalmú és hasonló mértékű társadalmi tőkével rendelkező egyének összességét. A *társadalmi-tőkés struktúra* az adott társadalom társadalmi-tőkés osztályait és a társadalmi-tőkés osztályok közötti, az adott tőkék természete szerinti tipikus viszonyokat foglalja magában.

Társadalmi tőke nagysága	Társadalmi tőke tartalma			
	Tulajdon	Vezetői hatáskör	Szellemi képesség	Testi képesség
Nagy	<i>Nagy-tulajdonosok</i>	<i>Felső vezetők</i>	<i>Felső szellemiek</i>	<i>Szaktanácsadók</i>
Közepes	<i>Közepes tulajdonosok</i>	<i>Középvezetők</i>	<i>Középszintű szellemiek</i>	<i>Betanított munkások</i>
Kicsi	<i>Kis-tulajdonosok</i>	<i>Alsó vezetők</i>	<i>Alsó szellemiek</i>	<i>Képzetlen munkások</i>

1. táblázat: A társadalmi-tőkés osztályok az állami (vagy nemzeti) társadalomban

Az – említett tanulmányból kiemelt – 1. táblázatban szemléltetem a szóban forgó társadalmi-tőkés osztálymodell, amely nagyon hasonló WRIGHT (1989. 24–25., ford. 1999. 202–203.) osztálymodelljéhez és általában a foglalkozási osztálymodellekhez. Hangsúlyoztam, hogy fel fogásom szerint a társadalmi-tőkés struktúra nem azonos, de általában szorosan összefügg a társadalmi struktúrával. Majd látjuk, hogy e tanulmányban nagyrészt a társadalmi-tőkés struktúra alapján vázolom fel a kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

Az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletek nélkülözhetetlenek általában a társadalmi jelenségek mélyebb megértéséhez és magyarázatához, így nélkülözhetetlenek a társadalmi struktúra, valamint a struktúra által meghatározott jelenségek valóságghú empirikus kutatásához is. Azonban az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletet általában engedményes szinten, vagy még e szinthez képest is több engedmény árán alkalmazhatjuk hatékonyan az empirikus szociológiai kutatásokban.¹ Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében – az elvont elméleti szintű struktúrafelfogáshoz képest – jelentősebb mértékben figyelembe vehetjük a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek összetettségét. Valamint a társadalmi struktúra empirikus kutatásában részben az elméleti fogalmak operacionalizálásának és a szükséges adatok elérhetőségének a korlátai miatt kell tennünk bizonyos engedményeket. A tanulmány terjedelmi korlátaira tekintettel, itt csak nagyon röviden jelzem, hogy a kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a felvázolása során főleg a következő vonatkozásokban térek el a társadalmi struktúra fentebb említett elvont elméleti felfogásától.

Egyrészt, elvileg egyértelmű különbséget tehetünk a társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai társadalmi élet szférája között (FARKAS 1997. 535–541.). Tehát elvileg egyértelmű különbséget kellene tennünk a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai társadalmi struktúra között. A mindennapi társadalmi struktúra (röviden: a társadalmi struktúra) a mindennapi társadalmi élet szférában létező társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki, ahol adottaknak tekintjük a társadalmi intézményeket. A politikai társadalmi struktúra a politikai társadalmi élet szférájában létező, a társadalmi intézmények kialakítása vonatkozásában jelentős társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki. E tanulmányban a modern kapitalista társadalom *mindennapi társadalmi struktúrájának* az elemzésére vállalkozom. Azonban a szóban forgó két struktúra a valóságban általában szorosan összefonódik egymással, így az empirikus kutatásban a mindennapi társadalmi struktúrát és a politikai társadalmi struktúrát általában nem tudjuk egyértelműen elkülöníteni egymástól. Tehát a mindennapi társadalmi struktúra felvázolása és elemzése során részben figyelembe veszem a politikai érdekviszonyokat és erőviszonyokat is.

Másrészt, a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy egyénekhez, illetve a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi viszonyok alapján soroljuk az egyéneket (FARKAS 2019. 108–110.). Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében ettől nagyrészt eltekinthetünk. A kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a felmérése során bizonyos mértékben figyelembe veszem nemcsak a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, illetve a hatalmi osztályhoz fűződő társadalmi viszonyokat, hanem – a közepes vagy kisebb társadalmi erővel rendelkező egyének körében – azokat a társadalmi viszonyokat is, amelyek a viszonylag jelentős társadalmi erővel rendelkező más egyénekhez és csoportokhoz fűződnek.

¹ Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd: FARKAS 2010. 84–86.

Harmadrészt, a társadalmi struktúra felvázolásában elvileg a társadalmi viszonyokat, valamint a társadalmi kapcsolatok közül a szoros társadalmi kapcsolatokat vesszük figyelembe, és az általam úgynevezett laza társadalmi kapcsolatokat nem vesszük figyelembe. Azonban az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében az egyének közötti laza társadalmi kapcsolatokat tekinthetjük úgy, mintha azonossági társadalmi viszonyok formájában is léteznének. Tehát a kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a felvázolása és elemzése során a laza társadalmi kapcsolatokat úgy tekintem, mint amelyek társadalmi képességek és erők, valamint azonossági érdekvizonyok formájában is léteznek.

A jelen tanulmány első részében röviden felvázolom a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. A tanulmány második részében részletesebben elemzem a társadalmi struktúrát, illetve a struktúrát alkotó társadalmi osztályokat. A harmadik részben olyan további szempontokra mutatok rá, amelyeket figyelembe lehetne vagy kellene venni a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az empirikus kutatása során.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA RÖVID FELVÁZOLÁSA

Tehát e tanulmányban egy empirikus-közeli példán szemléltetem az intézményes szociológiai struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát. Egy viszonylag kisméretű, valamint intézményesen elkülönült életszférákra nem tagolódó társadalmi csoport – felfogásom szerinti – társadalmi struktúrájának az empirikus felvázolása általában nem jelent nagyon nehezen megoldható feladatot.² Azonban mivel a társadalmi struktúra fogalma körüli vita főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom vonatkozásában bontakozott ki, e tanulmányban nem egy kisebb társadalmi csoport, hanem a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját vázoló fel. Általam e tárgyban folytatott empirikus kutatásra nem támaszkodhatok, ezért a következőkben csak egy nagyvonalú struktúráképet vázoló fel, viszonylag könnyen áttekinthető adatok ismeretét feltételezve. Tehát e példával inkább csak érzékeltetni szeretném, hogy milyen módon lehetne felvázolni a modern – egyes felfogások szerint „késő-modern” vagy „posztmodern” – kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

A társadalmi struktúra felvázolása során a fentebb említett társadalmi-tőkés osztálymodellt bizonyos értelemben kiegészítem a társadalmi kapcsolatok figyelembevételével, és a társadalmi-tőkés struktúrát összefüggésbe hozom a társadalmi struktúrával. Tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy ha szinte csupán a társadalmi tőkék bizonyos típusainak és mértékének az egyének közötti eloszlására, valamint az egyének közötti társadalmi kapcsolatokra vonatkozóan rendelkezünk elégséges empirikus ismeretekkel, hogyan vázolhatjuk fel a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. Előre bocsátom, hogy az említett empirikus ismeretek alapján a valóságos társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez képest csak meglehetősen nagyvonalú, elnagyolt struktúráképet vázolhatunk fel.

Máshol – a társadalmi képességek típusainak megfelelően – megkülönböztettem egymástól a társadalmi tőkék következő típusait: (1) hatásköri tőke, (2) tulajdoni tőke, (3) kapcsolati tőke, (4) társadalmi képesítési tőke, (5) informáltsági tőke, és (6) személyes társadalmi tőke (FARKAS

² A szóban forgó struktúrafelfogás eredetileg empirikus üzemszociológiai kutatásaim során alakult ki, egyik alkalmazását lásd: FARKAS 2020b.

2011. 310–314.). A 2. táblázatban, a modern kapitalista társadalom társadalmi osztályainak elkülönítése szempontjából a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék következő típusait veszem figyelembe: (1) tulajdoni tőke, (2) vezetői hatásköri tőke, (3) szellemi vagy testi személyes társadalmi tőke és (4) az ennek megfelelő szakképzettség mint társadalmi képesítési tőke, végül (5) bizonyos értelemben majd figyelembe veszem a társadalmi kapcsolatot is. Eszerint figyelmen kívül hagyom az informáltsági tőkét, amely az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén általában kevésbé jelentős, a társadalmi tőke más típusaihoz képest.

A társadalmi-tőkés osztályok megkülönböztetéséhez kapcsolódóan, a társadalmi struktúra felvázolása során az egyes egyének esetében a társadalmi tőkék legjelentősebbnek tekintett típusát emelem ki, amellyel az adott egyének rendelkeznek. A jelentős tulajdoni tőkével rendelkező egyének esetében a társadalmi tőke e típusát emelem ki. Azonban a felső szintű és a középszintű vezetőkről eleve feltételezem, hogy vezetői hatáskörük mellett felsőfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) is rendelkeznek. Az alsó szintű vezetőkről viszont azt feltételezem, hogy középfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) rendelkeznek. Ha az alsó szintű vezetők valójában mégis rendelkeznek felsőfokú szakmai képzettséggel, a felsőfokú szakmai képzettségre, és az ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkére (szaktudásra) helyezem a hangsúlyt, és alsó szintű vezetői hatáskörüktől eltekintek. A társadalmi osztályok elkülönítése szempontjából figyelembe veszem a társadalmi kapcsolatot is. Azonban majd alább látjuk, hogy a társadalmi kapcsolatot főleg nem mint társadalmi képességet és mint a társadalmi tőke adott típusát veszem figyelembe (a hatalmi osztály kivételével, ahol érdemben figyelembe veszem ilyen szempontból is), hanem mint olyan létezőt, amely azonossági érdekviszonyok formájában is létezik.

Máshol különbséget tettem a manifeszt társadalmi tőke és a latens társadalmi tőke között, és eszerint a manifeszt társadalmi tőke foglalja magában az egyén tényleges társadalmi képességeit, amelyek a társadalmi erők összetevőit képezik (FARKAS 2011. 307–309.). Tehát elméletileg a manifeszt társadalmi tőkével való rendelkezés alapján különítem el egymástól a modern kapitalista társadalom társadalmi osztályait, azonban a következőkben általában csak a társadalmi tőke kifejezést használom.

Az intézményes szociológia elméletében képviselt felfogás szerint a társadalmi struktúrát képező társadalmi osztályok felvázolása során egyrészt a társadalmi erőviszonyok, másrészt az érdekviszonyok szempontjából kell osztályoznunk az egyéneket (FARKAS 2019. 108–110.). A társadalmi erőviszonyok szerinti osztályozásnál a szóban forgó esetben figyelembe veszem a fentebb említett társadalmi képességeket, illetve a társadalmi tőkék említett típusait, amelyek – feltételezésem szerint – általában véve kisebb vagy nagyobb társadalmi erőt képeznek az adott szubjektumok számára más egyénekkal vagy csoportokkal szemben. Az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál figyelembe veszem egyrészt a társadalmi kapcsolatokat vagy azok hiányát, amelyek – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – bizonyos értelemben megfeleltethetők bizonyos érdekviszonyoknak. Másrészt figyelembe veszem a társadalmi tőkék típusait olyan szempontból, hogy az egyéneknek elsődlegesen a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék azon típusainak elismertetése, elismerése és jutalmazása áll érdekében, amelyekkel főleg az adott egyének vagy ők is rendelkeznek (az utóbbihoz lásd: LENSKI 1966. 76., ford. 1999. 317.; VANFOSSSEN 1979. 230–231.). Valamint – mivel az elosztható társadalmi javak viszonylag

szűkösen állnak rendelkezésre – egy bizonyos (a számukra hasznot hajtó tevékenységre való megfelelő ösztönzéshez már elégséges) szinten felül az adott egyének érdekeivel ellentétes a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék azon típusainak az elismertetése, elismerése és jutalmazása, amelyekkel főleg vagy kizárólag mások rendelkeznek.

A bevezető részben látható 1. ábra szerinti egyszerűsített osztálymodellben az erőviszonyok szempontjából – a társadalmi helyzet fő típusainak megfelelően – három kategóriát különböztettem meg egymástól. Ha a társadalmi erőket a társadalmi struktúra empirikus kutatásában számszerűen mérnénk, az erőviszonyok szerint az egyéneket besorolhatnánk három kategóriába is. Azonban csupán az alapján, hogy az adott egyének főleg milyen típusú vagy fajtájú társadalmi tőkével rendelkeznek, csak meglehetősen nagyvonalúan tudjuk besorolni az egyéneket az erőviszonyok szerinti különböző kategóriákba. Ezért arra való tekintettel, hogy az erőviszonyok szempontjából kissé pontosabb besoroláshoz jussak, a már említett 2. táblázatban három kategória helyett négy kategóriát különböztetek meg egymástól. Tehát megkülönböztetem egyrészt azokat az egyéneket, akik általában véve nagy társadalmi erővel rendelkeznek, és az egyének e körén belül elhatárolom a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket. Másrészt, a hatalmi osztályt alkotó egyének körén kívül, a hatalmi osztály tagjaihoz (és általában a jelentős erővel rendelkező más egyénekhez) fűződő társadalmi erőviszonyok szerint megkülönböztetem azokat az egyéneket, akik a hatalmi osztály tagjaival (és általában a jelentős erővel rendelkező más egyénekekkel) szemben viszonylag nagy erővel rendelkeznek, akik közepes erővel rendelkeznek, akik kis erővel rendelkeznek és akik nagyon kis erővel rendelkeznek.

A bevezetésben már utaltam arra, hogy különbséget teszek a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, valamint a laza társadalmi kapcsolatokon belül különbséget teszek a partneri és a hűség-i kapcsolatok között (FARKAS 2013. 159–171.). A társadalmi struktúra felvázolása során azt feltételezem, hogy az egyének között a valóságban főleg nem szoros, hanem laza társadalmi kapcsolatok vannak. Bár elvileg csak a szoros társadalmi kapcsolatok, de az elmélet engedményes szintjén feltételezem, hogy emellett a laza társadalmi kapcsolatok is léteznek egyrészt társadalmi képességek formájában is (ehhez lásd: FARKAS 2011. 148–151., 173–175.), azaz a társadalmi erők tartalmát képezik; léteznek másrészt azonossági érdekviszonyok formájában is (ehhez lásd: FARKAS 2013. 159–168.), azaz a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének bizonyos mértékben egyesítik érdekeiket. Tehát – az esetlegesen létező szoros társadalmi kapcsolatok mellett – a laza társadalmi kapcsolatokat is figyelembe kellene vennünk egyrészt az erők nagysága, illetve az erőviszonyok szerinti osztályozásnál, másrészt az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál.

Azonban fentebb már utaltam arra a problémára, hogy az erők számszerű mérésének hiányában csak meglehetősen nagyvonalúan tudjuk besorolni az egyéneket az erőviszonyok szerinti különböző kategóriákba. Ha az erőviszonyok szerinti osztályozásnál kifejezetten és érdemben figyelembe szeretnénk venni azt is, hogy az adott egyének rendelkeznek jelentős társadalmi kapcsolatokkal vagy nem, de számszerűen nem mérjük az erőket és az erőviszonyokat, tovább kellene növelnünk az erőviszonyok szerinti kategóriák számát. Ezt viszont a társadalmi struktúra áttekinthetőségére tekintettel nem tartom kívánatosnak, ezért a társadalmi kapcsolatokat – a hatalmi társadalmi osztály meghatározása kivételével – kifejezetten és érdemben csak az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál veszem figyelembe. Azaz kifejezetten azt feltételezem,

hogy – a hatalmi osztály tagjain kívül – a társadalmi kapcsolatok mint társadalmi képességek csak olyan mértékben differenciálják a társadalmi erőket, amelyek még megengedhetők az erőviszonyok szerinti adott kategóriákon belül.

Mint az első tanulmányban említettem, a társadalmi struktúra felvázolásában először a hatalmi helyzetben lévő, illetve a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket kell körülhatárolnunk (FARKAS 2019. 108.). A hatalmi osztály tagjai az adott társadalomban együttesen és összességében kiemelkedő mértékű társadalmi erővel, illetve kiemelkedő mértékű manifeszt társadalmi tőkével, és ezáltal az adott társadalom nagy részével, illetve döntő többségével szemben hatalommal rendelkeznek.

A modern kapitalista társadalomban a legjelentősebb társadalmi képesség, illetve a társadalmi tőke legjelentősebb típusa elsősorban az ilyen szempontból jelentős tulajdon és másodsorban a vezetői hatáskör, különösen a nagymértékű tulajdon és a felső vezetői hatáskör. Tehát általában nagy társadalmi erővel rendelkeznek a nagytulajdonosok és a felső vezetők, az előbbieket főleg tulajdonukból, az utóbbiak főleg vezetői hatáskörükből adódóan. Azonban – ahogyan ezt fentebb már említettem – a felső vezetőkről eleve feltételezem, hogy vezetői hatáskörük mellett felsőfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) is rendelkeznek. A nagytulajdonosok és felső vezetők körén belül azokat az egyéneket sorolom a hatalmi társadalmi osztályba, akik viszonylag egységes társadalmi hálózatba szerveződnek, akik az általam úgynevezett és az első tanulmányban tárgyalt hatalmi társadalmi hálózatot alkotják (FARKAS 2019. 115–117.).

A hatalmi osztályon túl más társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok alapján soroljuk az egyéneket. Azonban – a bevezetésben említett engedménynek megfelelően – ettől a szemponttól részben eltérhetünk, és a társadalmi struktúra felvázolása során bizonyos mértékben figyelembe vehetjük más vonatkozásokban is a társadalmi erőviszonyokat és az érdekviszonyokat.

Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő erőviszonyok	Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő érdekviszonyok		
	Érdekazonosság, érdekegybeesés	Ambivalens érdekviszony	Ellentétes érdekviszony
Kiegyenlített (Nagy erő)	Hatalmi osztály: hatalmi hálózati kapcsolatokkal nagytulajdonosok és felső vezetők	Erős tolerált osztály: egyéb nagytulajdonosok és felső vezetők	
Mérsékeltlen egyenlőtlen (Közepes erő)	Támogatott osztály: hűségkapcsolatokkal középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek	Közepes tolerált osztály: egyéb középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek	Korlátozott osztály: további ismérvek alapján választható ki a közeli osztályokból
Nagymértékben egyenlőtlen (Kis erő)	Pártolt osztály: hűségkapcsolatokkal kistulajdonosok és alsó vezetők	Kevésbé gyenge tolerált osztály: egyéb kistulajdonosok és alsó vezetők; hűségkapcsolatokkal középszellemiek és szakmunkások	Kevésbé kiszolgáltatott osztály: egyéb középszellemiek és szakmunkások
Nagyon nagy-mértékben egyenlőtlen (Nagyon kis erő)		Nagyon gyenge tolerált osztály: hűségkapcsolatokkal alsó szellemiek	Nagyon kiszolgáltatott osztály: egyéb alsó szellemiek; betanított- és képzetlen munkások

2. táblázat: A modern kapitalista társadalom (nagyvonalúan felvázolt) társadalmi struktúrája

Az erőviszonyok szempontjából a következők szerint osztályozom a társadalmi tőkék különböző típusaival rendelkező egyéneket. Mint fentebb már említettem, nagy társadalmi erővel rendelkeznek a nagytulajdonosok és a felső vezetők, és az egyének e körén belül határoltam körül a hatalmi osztályba sorolt egyéneket. Különösen a hatalmi osztály tagjai vonatkozásában, és általában az adott egyénekekkel szemben viszonylag jelentős erővel rendelkező más egyének vonatkozásában – feltételezésem szerint – közepes társadalmi erővel rendelkeznek a középtulajdonosok, a középvezetők és a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók. Viszonylag kis társadalmi erővel rendelkeznek a kistulajdonosok, a (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők, a középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások. Nagyon kismértékű társadalmi erővel rendelkeznek az alsó szintű képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, a betanított munkások és a képzetlen munkások (munkásokon fizikai dolgozókat érve).

A hatalmi osztályhoz fűződő érdekviszonyok szerinti besoroláshoz egyrészt figyelembe veszem a hatalmi osztály tagjaihoz közvetlenül vagy közvetve fűződő hűségi társadalmi kapcsolatokat, amelyek – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – azonossági érdekviszonyok

formájában is léteznek. Ezek a hűségi kapcsolatok esetleg fűződhetnek közvetlenül a hatalmi osztály tagjaihoz, de – egy hűségi hálózati láncolat révén – főleg közvetve fűződnek a hatalmi osztály tagjaihoz. Például egy beosztott dolgozót hűségi társadalmi kapcsolat fűzheti közvetlen vezetőjéhez, az adott vezetőt a középszintű vezetőhöz, az utóbbit pedig a felső vezetőhöz, aki viszont adott esetben már a hatalmi osztály tagja. Az érdekvizonyok szerinti besoroláshoz másrészt figyelembe veszem azt, hogy a hatalmi osztály tagjainak különösen érdekükben áll saját társadalmi képességük és társadalmi tőkéjük elismertetése, elismerése és jutalmazása: azaz a (társadalmi képességnek és társadalmi tőkének tekinthető) tulajdon, a vezetői hatáskör és a felsőfokú szellemi szakmai képzettség és képesség elismertetése, elismerése és jutalmazása. E tekintetben érdekeik egybeesnek azon egyének érdekeivel, akik tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felsőfokú szellemi szakmai képzettséggel és képességgel rendelkeznek; valamint érdekeik ellentétesek azon egyének érdekeivel, akik az említett társadalmi képességekkel nem rendelkeznek és más társadalmi képességekkel rendelkeznek. Tehát az érdekvizonyok szerinti besoroláshoz figyelembe veszem azt, hogy (1) az adott egyén jelentős hálózati kapcsolatokkal rendelkezik vagy nem, (2) tulajdonos vagy nem tulajdonos, (3) vezető vagy nem vezető, (4) különböző szintű szellemi vagy fizikai dolgozó, az ennek megfelelő képzettséggel és személyes társadalmi képességgel.

Az előző bekezdésben említett szempontokat figyelembe véve, a hatalmi helyzetben lévő egyéneknek kívül lévő egyének körében a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő azonosági és/vagy egybeesési érdekvizonyok jellemzőek azon egyénekre, akikre a következő két tényező közül mindkettő jellemző: (1) hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek és (2) a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek. A hatalmi osztály tagjai és más egyének között egybeesési érdekvizonyok – a másodikként említett vonatkozáson túl – valójában más vonatkozásokban is létrejöhetnek. Így a jelentős érdekegybeesés esetleg hűségi hálózati kapcsolatok nélkül is indokolhatná az adott egyének besorolását az érdekvizonyok szerinti „érdekazonosság, érdekegybeesés” kategóriába, illetve a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, de a feltételezett empirikus ismeretek alapját ettől eltekintek. Tehát csak azokat az egyéneket sorolom a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, akik – a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőke mellett – jelentős hűségi hálózati kapcsolatokkal is rendelkeznek, bár elvileg (és a valóságban) ezen osztályok tagjai nem feltétlenül rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal.

A hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő ambivalens érdekvizonyok jellemzőek azon egyénekre, akikre a következő két tényező közül az egyik jellemző: (1) hatalmi- és hűségi hálózati kapcsolatok nélkül a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek; (2) hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, de emellett nem-preferált társadalmi tőkével (közép- vagy alsó szintű szellemi képzettséggel és képességgel, vagy szakmunkás képzettséggel és képességgel) rendelkeznek. Itt is megjegyzem, hogy a hatalmi osztály tagjai és más egyének között egybeesési érdekvizonyok elméletileg (és a valóságban) nemcsak a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével való rendelkezés vonatkozásában jöhetnek létre. Azaz, a valóságos társadalmi viszonyokat és helyzeteket nagyobb mértékben figyelembe véve, esetleg az érdekvizonyok szerinti „ambivalens érdekvizony” kategóriába sorolhatnánk a preferált társadalmi

tőkével nem rendelkező azon egyének egy részét is, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal sem rendelkeznek.

A figyelembe vett szempontok alapján a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő ellentétes érdekviszonyok jellemzőek azon egyénekre, akik nem rendelkeznek sem hűségi hálózati kapcsolatokkal, sem preferált társadalmi tőkével. Azaz ide tartoznak (1) a hűségi kapcsolatokkal nem rendelkező és emellett közép- vagy alsó szintű szellemi képzettséggel és képességgel vagy szakmunkás képzettséggel és képességgel rendelkező egyének; valamint eleve feltételezem, hogy (2) a betanított munkások és a képzetlen munkások (amellett, hogy preferált társadalmi tőkével sem rendelkeznek) nem rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal, mert az ő hűségi szolgálataikra a hatalmi helyzetben lévők nem tartanak igényt.

A valóságos társadalmi viszonyokat nagyon leegyszerűsítve, e viszonyokat a társadalmi tőkének bizonyos típusai és a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában figyelembe véve, a modern kapitalista társadalomban a következő társadalmi osztályokat különböztetem meg egymástól (kiegészítve a feltételezett ismeretek alapján meghatározatlan, de valójában létező korlátozott osztállyal):

1. *Hatalmi társadalmi osztály:* hatalmi hálózati kapcsolatokkal rendelkező nagytulajdonosok és felső vezetők.
2. *Erős tolerált társadalmi osztály:* hatalmi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező nagytulajdonosok és felső vezetők.
3. *Támogatott társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók.
4. *Közepes tolerált társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók.
5. *Pártolt társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező kistulajdonosok és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők.
6. *Korlátozott társadalmi osztály:* a valóságban általában létező és jelentős osztály, de a közeli társadalmi osztályokból a figyelembe vett tulajdonságokon túl további tulajdonságok alapján lennének ide sorolhatók az egyének.
7. *Kevésbé gyenge tolerált társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező kistulajdonosok és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők; hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és szakmunkások.
8. *Kevésbé kiszolgáltatott társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és szakmunkások.
9. *Nagyon gyenge tolerált társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók.
10. *Nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, valamint betanított munkások és képzetlen munkások.

A társadalmi struktúra nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem az adott osztályok közötti jellemző vagy tipikus társadalmi viszonyokat is magában foglalja. Az osztályozás szempontjai

révén a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, illetve a hatalmi társadalmi osztályhoz fűződő társadalmi viszonyokat a már hivatkozott 2. táblázat szerinti modell eleve kifejezi. Így a népesség társadalmi osztályok közötti eloszlása már nagyrészt kifejezi a legjellemzőbb társadalmi viszonyokat is az egyes osztályok között. A nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat a modell elvileg nem fejezi ki, e viszonyokat csak empirikusan és részletesebb empirikus elemzés révén térképezhetjük fel.

A társadalmi struktúra empirikus kutatásához az adott osztályokat alkotó kategóriákat ki-elégítő mértékben részleteznünk, illetve operacionalizálnunk kellene. Azonban ettől eltekintek, és a tanulmány második részében főleg elméleti szempontból világítok rá az adott struktúra legfőbb vonásaira, különös tekintettel a hatalmi társadalmi osztályra. Tehát a második részben először a nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének körén belül elhatárolom a hatalmi társadalmi osztályt az erős tolerált osztálytól. Ezt követően a közepes és a kisebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének társadalmi osztályok szerinti differenciáltságával foglalkozom.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ELEMZÉSE

A hatalmi és az erős tolerált társadalmi osztály

A hatalmi társadalmi osztályt a tanulmány első részében már röviden körülhatároltam, és eszerint a nagytulajdonosok és a jelentős (állami, politikai, gazdasági stb.) szervezetek felső vezetőinek a körén belül azok az egyének alkotják a hatalmi társadalmi osztályt, akik az úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződnek. Megjegyzem azonban, hogy ily módon (a hatalmi hálózatba szerveződést figyelembe véve) a hatalmi társadalmi osztályba soroljuk azokat az egyéneket is, akik viszonylag nagy erőkkel rendelkeznek és akiket partneri társadalmi kapcsolatok fűznek a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, azonban akiknek az érdekei nagyrészt nem azonosak vagy nem esnek egybe a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, tehát akiket elvileg – és a valóságos társadalmi viszonyokat nagyobb mértékben figyelembe véve – az erős tolerált osztályba kellene sorolnunk.

A nagytulajdonosok és a felső vezetők egy osztályba vagy külön osztályba sorolása vitatott a szociológiai irodalomban. Például az EGP osztálysémában a nagytulajdonosokat egy átfogóbb társadalmi osztályhoz, a felső szolgálati osztályhoz (a felső vezetőkhöz és a diplomás szakemberekhez) sorolják (ERIKSON – GOLDTHORPE 1992. 38–41., ford. 1995. 19–20.). Felfogásom szerint e séma képviselői ily módon (a nagytulajdonosokat és a felső vezetőket a diplomás szakemberekkel összevonva) nagyrészt épp azt a társadalmi osztályt hagyják figyelmen kívül, amelyhez fűződő társadalmi viszonyok a kapitalista társadalom legjellemzőbb társadalmi viszonyait képezik.

A hatalmi társadalmi osztály meghatározása tekintetében részben kapcsolódom ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a nagytulajdonosok és a felső vezetők alkotják az uralkodó osztályt

vagy a felső osztályt.³ Például Poulantzas felfogása szerint a (nagy)tulajdonosok a menedzserekkel (a felső vezetőkkel) együtt az uralkodó tőkésosztály alkotórészét képezik. A nagytulajdonosok és a menedzserek társadalmi osztályhelyzete azonos, tekintettel arra, hogy a menedzserek az irányítással és az ellenőrzéssel a (tulajdoni) tőke funkcióját valósítják meg; a menedzserek a tulajdonosokkal együtt közösen vesznek részt a döntéshozatali folyamatban, közös a kultúrájuk és jelentős személyközi kapcsolatok fűzik őket egymáshoz (POULANTZAS 1975. 179–181.). Poulantzas szerint az állami apparátus felső vezetői is az uralkodó osztály alkotórészét képezik, és ezek a vezetők a (tulajdoni) tőke szolgálatában valósítják meg a kapitalista társadalmi viszonyok újratermelését (187.). WRIGHT (1987. 87–90.) a nagytulajdonosokat (bourgeoisie) és a szakértő vezetőket (expert managers) elvileg két külön osztályba sorolja, de rámutat a szakértő vezetők ellentmondásos – részben a nagytulajdonosok helyzetéhez hasonló – helyzetére. A szóban forgó szerző máshol, az említett ellentmondásos helyzettel összefüggésben, a felső vezetők közül a felső szintű igazgatókat (top corporate executives) a nagytulajdonosok osztályába sorolja (WRIGHT 1980. 332–333.). Én abból a szempontból eltérek Poulantzas és bizonyos értelemben Wright felfogásától, hogy felfogásom szerint csak a nagytulajdonosok és a felső vezetők egy része alkotja a hatalmi osztályt, a másik része az erős tolerált osztályba sorolható.

Scott a tulajdonosok közül csak a nagytulajdonosokat nevezi tőkéseknek, és a nagytulajdonosok mellett a felső gazdasági vezetőket is a tőkésosztályba sorolja. Azt is figyelembe véve, hogy az adott egyének egy vagy több vállalkozásban tulajdonosok és/vagy felső vezetők, a tőkésosztályon belül – mint tiszta típusokat – megkülönbözteti a nagyvállalkozókat, a járadékosokat, az igazgatókat és a pénzügyi kapitalistákat (SCOTT 1992. 65–67., 72., 1997. 278–279.). Azonban SCOTT (1992. 29.) felfogása szerint Britanniában nem a tőkésosztály egésze tekinthető az uralkodó osztálynak; az uralkodó osztály csak egy része a tőkésosztály egészének. A tőkésosztályból szerveződő uralkodó osztály egy erő-blokk révén gyakorolja az állami hatalmat. Az uralkodó osztálytól (Gramsci és Poulantzas felfogására, valamint az elitkutatásokra hivatkozva) megkülönbözteti az erő-blokkot, amely jellemzően a tőkésosztályhoz és az uralkodó osztályhoz képest tágabb körből szerveződik, amelyen belül azonban a tőkésosztály uralkodó része fölényben van (32., 118–119.). A szóban forgó szerző politikai elitnek nevezi azon egyének összességét, akik egy adott időszakban elfoglalják az állami hatalmi pozíciókat. Felfogása szerint, ha rendszerint egy sajátos erő-blokkból kerülnek ki a politikai elit tagjai, a politikai elit más szempontból erő-elitnek tekinthető (37., 118.). Tehát Scott felfogása szerint Britanniában a tőkésosztály, pontosabban annak egy része uralkodó osztályként is létezik, mert egy szélesebb körből szerveződő erő-blokkban fölényben van, amelynek révén aránytalanul jelentős mértékben képviselteti magát az erő-elitben, amely uralja az államapparátust. E mechanizmus révén az állam működése az erő-blokk érdekeinek az érvényesülését és a tőkésosztály gazdasági hatalmának az alátámasztását szolgálja (38–39.).

A fenti felfogással nagyrészt összhangban van Aronowitz nézete is, amely szerint a fejlett kapitalista társadalomban az uralmat (rule, itt értsd: hatalmat – F. Z.) egy erő-blokk gyakorolja. Az uralkodó osztályt képező erő-blokk összetétele történetileg változhat, azonban a mai fejlett kapitalista társadalmakban jellemzően a tőkések domináns (dominant) frakciójából és a

³ Máshol sajátos értelemben tettem különbséget a hatalom és az uralom fogalma között (FARKAS 2011. 224–239.). Más szerzők felfogását ismertetve, az uralkodó osztály (ruling class) kifejezésen itt fogalmaim szerint a hatalommal rendelkező osztályt, illetve a hatalmi osztályt kell érteni, amely elvileg nem azonos, de a valóságban többé vagy kevésbé egybeesik az uralkodó osztállyal.

politikusok felső rétegéből tevődik össze. Ez az erő-blokk mint szövetség rendelkezik a gazdasági és a politikai hatalommal (dominance), és az ideológiai hegemóniát is ez a szövetség gyakorolja a társadalom egésze felett, és részben azon tágabb osztály felett is, amelyen belül működik (ARONOWITZ 2003. 10., 94–95.).

Domhoff osztály-hatalom elméletnek (class-domination theory) nevezi az általa alkalmazott megközelítést annak a témának a kutatásában, hogy az Egyesült Államokban kik alkotják a hatalmi osztályt (dominant class) és kik gyakorolják a hatalmat (domination) (DOMHOFF 2014. 192.).⁴ A szóban forgó szerző a felső társadalmi osztályon belül (amely a tulajdonon és a jövedelemtermelő javak feletti „ellenőrzésen” alapszik) megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség” nagytulajdonosait és igazgatóit (14., 42., 44., 65.). Felfogása szerint nem a felső társadalmi osztály egésze tekinthető hatalmi osztálynak, hanem ezen belül a testületi gazdagok képezik a hatalmi osztályt (XIII., 192.).

Domhoff nézete szerint a hatalmi osztály szervezeti alapját az általa úgynevezett „testületi közösség” képezi. A „testületi közösség” magában foglalja mindazokat a nagy profit-orientált szervezeteket (nagy méretű bankokat és részvényügynökségeket, könyvviteli cégeket és társasági-jogi cégeket, részvénytársaságokat), amelyek egy átfogó hálózatba szerveződnek az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsaik révén (DOMHOFF 2014. 16.). A „testületi közösség” szervezetei, és ezeken belül különösen a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsaik, másrészt azon szervezetek (pl. a Nemzeti Gyáripari Társulás, a Konferencia Tanács, az Üzleti Tanács, a Gazdasági Fejlődésért Bizottság, az Üzleti Kerekasztal) révén, amelyeket ebből a célból létrehozta (39.).

A szóban forgó szerző szerint a hatalmi osztály átfogó ereje és hatalma mindenképp azon alapszik, hogy jelentős gazdasági szervezetek tulajdonosai és igazgatói. Ebből adódóan szándékuk szerint dönthetnek befektetésekről, gyárak létrehozásáról vagy bezárásáról, alkalmazottak felvételéről vagy elbocsátásáról stb. Az ezzel összefüggő erő közvetlen befolyást biztosít számukra az amerikaiak nagy többsége vonatkozásában. A hatalmi osztály ereje közvetett befolyást is biztosít számára a választott és kinevezett hivatalnokokkal szemben, mert a város, az ország vagy az állam növekedését és stabilitását veszélyeztetheti a magánbefektetések és az állások létrehozásának a hiánya. Ezt a strukturális erőt kiegészíti a képesség új politikák létrehozására a politika-tervezési hálózat révén. Más gazdasági szereplők és szervezetek nemzeti szinten nem képesek jelentős ellenállásra a „testületi közösséggel”, illetve a testületi gazdagokkal szemben (DOMHOFF 2014. 39., 192–193.).

Az általam képviselt felfogás tehát nagyrészt összhangban van Scott, Aronowitz, valamint Domhoff fent idézett felfogásával, abban a tekintetben, hogy a legjelentősebb társadalmi erőkkkel rendelkező egyének, azaz a nagytulajdonosok és a felső vezetők egy része alkotja a hatalmi osztályt, akik – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – az általam úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződnek. A legjelentősebb erőkkkel

⁴ Itt „hatalmi osztálynak” fordítom a Domhoff által használt „dominant class” kifejezést, és „hatalomnak” fordítom a „domination” kifejezést. Domhoff ugyanis olyan értelemben használja a „domination” kifejezést, ami legközelebb a fogalmaim szerinti hatalomnak felel meg. Felfogása szerint a hatalom (domination) azt jelenti, hogy egy csoport vagy osztály parancsait végrehajtják, viszonylag kis ellenállással, ami azért lehetséges, mert az adott csoport vagy osztály képes volt létrehozni azokat a szervezeteket, szabályokat és szokásokat, amelyek révén a mindennapi életet irányítják (DOMHOFF 2014. 192.).

rendelkező egyének másik része felfogásom szerint az erős tolerált társadalmi osztályt alkotja.

A huszadik század középső évtizedeiben a tulajdoni tőke tulajdonlásának a formája nagyrészt átalakult, és a részvénytársaságok elterjedésével a közvetlen személyes tulajdonnal szemben túlsúlyba került a közvetettebb és személytelenebb testületi tulajdon. Ilyen körülmények között közvetlenül nem a tulajdonosok, hanem a felső vezetők irányítják és ellenőrzik a vállalkozásokba befektetett tulajdoni tőke működését. A tulajdonosok és a felső vezetők, főleg a vállalatok tulajdonlásának és irányításának a különböző intézményes formáitól függően, tulajdonukból és/vagy vezetői hatáskörükből adódóan különböző mértékű társadalmi erővel rendelkezhetnek a vállalat alkalmazottai és mások vonatkozásában. Egyes szerzők szerint azonban továbbra is főleg a nagytulajdonosok rendelkeznek a hatalommal, és az említett változások főleg a pénzügyi tőkések erejének a növekedéséhez járultak hozzá (ARONOWITZ 2003. 108–109.; SCOTT 1997. 19–55.).

Scott szerint a tulajdon mint tőke jelentős erővel látja el a nagytulajdonosokat a felső vezetők vonatkozásában is, akik főleg a nagytulajdonosok kiszolgálói, és a nagytulajdonosok hatalma továbbra is érvényesül a tulajdoni tőke működtetése felett. A felső vezetők nagyrészt a nagy egyéni tulajdonosok közül kerülnek ki, akik vezetői hatáskörüknél fogva is biztosítják a tulajdoni tőke működtetését a nagytulajdonosok érdekeinek megfelelően. A nagytulajdonosok egy része viszont csak passzív járadékosként jut jövedelemhez befektetése révén (SCOTT 1992. 12–24., 64–65., 1997. 277–278., 2013. 22.).

A fenti felfogással szemben, a „menedzseri forradalomra” vonatkozó felfogás szerint a mai fejlett társadalmakban a tulajdonosok elvesztették hatalmukat a tulajdoni tőke működtetése vonatkozásában, és e tekintetben a felső vezetők rendelkeznek a hatalommal. ENTEMAN (1993. 156.) a menedzserializmus kifejezést a mai fejlett társadalmak társadalmi, politikai és gazdasági rendszere alapelveinek a kifejezésére használja. Felfogása szerint a mai fejlett társadalmakat nem kapitalista (vagy szocialista), hanem menedzserialista társadalmaknak lehet leginkább tekinteni. A menedzserialista társadalom alapvető társadalmi egységeit a szervezetek képezik, és az egyének a szervezetek vezetése révén érvényesíthetik érdekeiket (154–155.). A társadalmi döntés-hozatali erő a szervezetekben található, nem az egyénekben vagy általában a társadalomban; a döntések a szervezetek, valamint a szervezeteken belüli szervezeti egységek közötti kölcsönhatásokból erednek. Azonban nem maguk a szervezetek vagy a szervezeti egységek hozzák a döntéseket, hanem azok vezetése, egymással kölcsönhatásban. A különböző (üzleti vagy nem üzleti) szervezetek vezetői kölcsönhatásba kerülnek egymással, és e kölcsönhatásokból erednek a társadalmi döntések. A vezetők nagymértékben érdektelenek kölcsönhatásaik és döntéseik átfogó társadalmi következményei iránt, saját érdekeik érvényesítésére, saját céljaik elérésére törekszenek (157–160., 190–191.). A vezetők az egymás közötti kölcsönhatások során elsősorban a saját maguk számára legjobb, másodsorban a szervezetük számára legjobb eredmények elérésére törekszenek. Így a vezetőkön kívül mások nincsenek érdemi befolyással a döntésekre, mások érdekei elvileg csak annyiban valósulhatnak meg, amennyiben azok kifejeződnek a kölcsönhatásokban részt vevő vezetők érdekeiben (159–160., 184., 191.).

Felfogásom szerint főleg nem elméletileg, hanem empirikusan eldönthető kérdés az, hogy egy adott társadalomban, az adott körülmények között kik rendelkeznek hatalommal és kik alkotják a hatalmi társadalmi osztályt. Azonban felfogásom szerint a tulajdon – amennyiben

nagymértékű tulajdonról van szó – általában jelentősebb társadalmi képesség, mint a felső vezetői hatáskör. Tehát a modern társadalomban a nagytulajdonosok és a legfelső vezetők együtt képezik a hatalmi társadalmi osztályt, amennyiben társadalmi egyesülésbe vagy – engedményes szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződnek, de ezen belül a nagytulajdonosok egyénileg általában jelentősebb társadalmi erővel rendelkeznek. A nagytulajdonosokon belül azok a “járadékos nagytulajdonosok”, akik számos vállalkozásba fektették a tulajdoni tőkéjüket, viszont nem vesznek részt e vállalkozások irányításában, jóval kisebb eséllyel tartoznak a hatalmi társadalmi hálózathoz és a hatalmi osztályhoz, mint azok a nagytulajdonosok, akik felső vezetői hatáskörrel is rendelkeznek.

A hatalmi társadalmi osztály egy adott állami (vagy nemzeti) társadalomban esetleg szorosan összefügg az adott állami (vagy nemzeti) társadalom kormányzó pártjával vagy pártkoalíciójával; a nagytulajdonosok és felső vezetők körén belül esetleg az egyének azon köre alkotja a hatalmi osztályt, amelyhez a kormányzó párt vagy pártkoalíció felső politikai és állami vezetői is tartoznak. Azonban a hatalmi társadalmi hálózat hosszabb távon formálódik, tehát a szóban forgó összefüggés viszonylag hosszabb távon érvényesülhet, és a kormányzó párt vagy pártkoalíció megváltozása, illetve cseréje csak hosszabb távon (valószínűleg csak az adott párt vagy pártkoalíció folytonosan fenntartott több kormányzati ciklusa alatt) változtathatja meg jelentős mértékben a hatalmi osztály összetételét.

Mint az első tanulmányban hangsúlyoztam, a társadalmi struktúra következetes elméleti modelljének megalkotásához eleve fel kell tételeznünk, hogy a valóságban a hatalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződnek (FARKAS 2019. 115–116.). Ennek megfelelően, a jelen empirikus-közeli példában a nagytulajdonosok és a felső vezetők körén belül azokat az egyéneket sorolom a hatalmi társadalmi osztályba, akik viszonylag egységes társadalmi hálózatba szerveződnek. Felmerül azonban a kérdés, hogy az említett feltételezés mennyiben felel meg a valóságnak.

Egyes szerzők rámutatnak arra, hogy a mai fejlett kapitalista társadalmakban a nagytulajdonosokat és a nagy (gazdasági, állami, politikai stb.) szervezetek felső vezetőit rendszerint jelentős társadalmi kapcsolatok fűzik össze. Egyrészt bizonyos mértékben az egyes egyének esetében is összefonódik a jelentős tulajdon és a felső vezetői hatáskör; a nagytulajdonosok gyakran bizonyos felső vezetői hatáskörrel vagy hatáskörökkel is rendelkeznek, valamint a felső vezetők egy része jelentős tulajdonnal is rendelkezik. Másrészt mindkét félnek érdekében áll a társadalmi kapcsolatok kialakítása a másik (tulajdonosi vagy felső vezetői) körhöz tartozó egyénekkal, így idővel jelentős társadalmi kapcsolatok jönnek létre közöttük (lásd pl.: CROMPTON 1993. 192–193.; DOMHOFF 2014. 42., 65., 72.; VANFOSSSEN 1979. 286–290.).

Britanniában az állami és az üzleti szervezetek közötti kiterjedt társadalmi kapcsolatok kialakulását elősegíti a személyzet mozgása az állami és az üzleti szervezetek között: visszavonult köztisztviselők üzleti vállalkozásokhoz csatlakoznak, kormányzati és üzleti szervek vannak bevonva összefonódó bizottsági tagságba. Jelentős karrier mobilitás van állami és vállalati bürokráciák között a vezetői hierarchia valamennyi szintjén (SCOTT 1992. 146.). Britanniában a felső osztály tagjainak körében bár közvetlenül nem ismeri mindenki egymást, de a körükben szerveződő hálózatok összekapcsolódnak, és az osztály egészét személyközi kapcsolatok zárt rendszere köti össze (ROBERTS 2011. 176–177.). Fentebb volt szó Domhoff osztály-hatalom elméletéről, amely szerint az Egyesült Államokban az úgynevezett testületi gazdagok alkotják a

hatalmi osztályt (dominant class). A szóban forgó szerző szerint a „testületi közösség” szervezetei, illetve a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsok, másrészt azon szervezetek révén, amelyeket ebből a célból létrehoztak. A testületi gazdagok, illetve a (testületi gazdagokhoz képest tágabb) felső osztály egymást átfedő társadalmi körök összetett hálózata, amelyeket olyan tagok kötnek össze, akik több körhöz is tartoznak (DOMHOFF 2014. 39., 72.).

A felfogásom szerinti hatalmi társadalmi osztály az állami (vagy nemzeti) társadalomban nagyrészt megfelel az egyének azon körének, amelyet az elitelméletekben vagy elitkutatásokban általában elitnek, társadalmi elitnek vagy erő-elitnek (power elite) neveznek. A legszélesebb körben elfogadott elitelméleti felfogás szerint az elitet azok az egyének alkotják, akik az adott társadalomban viszonylag a legnagyobb társadalmi erővel rendelkeznek (lásd pl. CARROLL 2008. 47.; ETZIONI-HALEVY 1993. 94–95.; FIELD – HIGLEY 1980. 20.; MILLS 1972. 7–13., 22–23.; SCOTT 2008. 28., 32–3.). Egyes szerzők szerint az elit általában jól szervezett, de nem teljesen egységes (DOMHOFF 2014. 104–107.; MILLS 1972. 11–13., 15–16., 23–24., 287–289.); más szerzők szerint az elit lehet egységes vagy megosztott (CARLTON 1996. 21.; FIELD – HIGLEY 1980. 35–36.; SCOTT 1992. 119–120., 2008. 36–37.); ismét más szerzők szerint az elit eleve megosztott (ETZIONI-HALEVY 1993. 31–32.).

Én a hatalmi helyzetben lévő egyének kívüli egyének esetében elvileg csak az előbbiekhöz fűződő erőviszonyaikat veszem figyelembe a társadalmi struktúra felvázolása során. A bevezetésben azonban utaltam arra, hogy az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus kutatásában részben figyelembe vehetjük a nem-hatalmi helyzetben lévőkhez fűződő erőviszonyaikat is. Tehát ha egyénileg a legjelentősebb társadalmi erővel rendelkező egyének összességét nevezzük társadalmi elitnek, felfogásom szerint a társadalmi elit egy része alkotja a hatalmi társadalmi osztályt; nevezetesen az a része, amely – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződik.

A hatalmi osztály és az erős tolerált osztály tagjainak érdekei nagyrészt egybeesnek, főleg egyrészt a társadalmi tőkeként hasznosítható tulajdon elismertetése és védelme, a tulajdoni tőkéből származó profit növelése, másrészt a profitot és a béreket terhelő adók viszonylag alacsony szinten tartása, harmadrészt a felső vezetők kiemelkedő javadalmazása, negyedrészt a munkavállalói jogosultságok korlátozása, valamint ötödészt a felhalmozott vagyon minél kevesebb veszteséggel járó átörökítése tekintetében. Azonban a szóban forgó két társadalmi osztály tagjainak érdekei nagyrészt ellentétesek egymással, mivel az adott állami (vagy nemzeti) társadalomban viszonylag szűkösen állnak rendelkezésre azok a társadalmi javak, amelyek megszerzésére mindkét osztály tagjainak érdeke irányul. Bizonyos javak piacán az állam a legjelentősebb vásárló és megrendelő, valamint az állam különböző kedvezményekhez, támogatásokhoz is juttathatja a vállalkozásokat. Így a szóban forgó két osztály tagjai közötti érdekviszonyok nagyrészt a tekintetben ellentétesek, hogy kik és milyen mértékben jussanak hozzá a jelentős állami megbízásokhoz és támogatásokhoz.

A közepes vagy kisebb erőkkel rendelkező osztályok

A rétegződésméletek graduális osztályfelfogásától eleve eltekintve, az úgynevezett középosztály vagy középosztályok értelmezésében jelentős mértékben eltérnek egymástól a hagyományos osztályelméletek képviselői is. A neo-marxista felfogásokon belül az egyik jellemző felfogás szerint a „középosztály” valójában nem létezik, a modern kapitalista társadalom osztálystruktúrája valójában két nagy osztályból, a tőkésosztályból és a munkásosztályból áll. A másik felfogás szerint a középosztály a két osztályból álló osztálystruktúra valamely osztályán belül létezik. A harmadik szerint a középosztály viszonylag önálló osztály, illetve a középosztályok (a hagyományos középosztály és az új középosztály) viszonylag önálló osztályok. A negyedik felfogás szerint a középosztálynak nevezett kategóriába sorolt egyének valójában kettős osztályhelyzetben vannak, bizonyos szempontokból az egyik, más szempontokból a másik nagy osztályhoz tartoznak (POULANTZAS 1975. 194–195., WRIGHT 1980. 326–327., 1989. 3–4., ford. 1999. 178–179.). A neo-weberiánus osztályelméletek általában több olyan társadalmi osztályt különböztetnek meg egymástól, amelyeket középosztályoknak is lehet tekinteni (pl.: ERIKSON – GOLDTHORPE 1992. 38–39., 43–44., ford. 1995. 19, 22–23). Az általam felvázolt társadalmi struktúrában az egyének azon köre, amelyet egyes szerzők a középosztály vagy a középosztályok kifejezéssel is jelölnek, a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint igen differenciált és több társadalmi osztályon belül található.

Elvileg – az elmélet elvont szintjén – azok az egyének alkotják a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályt, akik közepes vagy kis társadalmi erőkkel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és akiknek az érdekei azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel. Az elmélet elvont szintjéhez képest főleg az érdekazonosság tekintetében élek engedményekkel, amikor a modern társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolásában feltételezem, hogy a hűség társadalmi kapcsolatok azonossági érdekviszonyok formájában is léteznek. A támogatott vagy a pártolt osztályhoz történő besoroláshoz egyrészt figyelembe veszem a hatalmi osztály tagjaihoz közvetlenül vagy közvetve fűződő hűség társadalmi kapcsolatokat; támogatott vagy pártolt társadalmi osztályba sorolom azokat az egyéneket, akik hűség hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, amennyiben megfelelnek a másik feltételnek is. Másrészt figyelembe veszem, hogy a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek vagy nem. Tehát, a közepes vagy kis erőkkel rendelkező egyének köréből – amennyiben megfelelnek az első feltételnek is – a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba sorolom azokat az egyéneket, akik preferált társadalmi tőkével rendelkeznek. Ugyanis az ő érdekük adott társadalmi tőkéjük viszonylag jelentősebb elismerése, elismerése és jutalmazása tekintetében egybeesik a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel.

Tehát a figyelembe vett szempontok alapján a közép- és kistulajdonosok, a középvezetők és a (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők, valamint a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók körén belül azokat az egyéneket sorolom a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, akiket (közvetlenül vagy közvetve) hűség társadalmi kapcsolatok fűznek a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz. Egyrészt ide sorolom azokat az egyéneket, akiket eleve a társadalmi élet szférájában (főleg a munkahelyi szervezetekben, a tulajdonosok esetében a fővállalkozó-alvállalkozói szerződés révén) kialakított

megegyezések, szabályok révén kialakult társadalmi kapcsolatok fűznek (közvetlenül vagy közvetve) a hatalmi osztály tagjaihoz. Azonban az adott társadalmi osztályok empirikus felméréseiben azt is megengedhetjük, hogy a szóban forgó társadalmi kapcsolatok valójában a rokoni kapcsolatokkal szorosan összefüggő, és így nagyrészt nem tisztán társadalmi és hűségi kapcsolatok legyenek. Másrészt tehát a középtulajdonosok, a középvezetők és a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók köréből a támogatott társadalmi osztályba sorolhatjuk a hatalmi osztály tagjainak viszonylag közeli hozzátartozóit (feleségeket, esetleg férjeket, szülőket, aktív korú gyermekeket, vöket és menyeket stb.) is. Valamint a kistulajdonosok és az alsó szintű vezetők körén belül a pártolt társadalmi osztályba sorolhatjuk a hatalmi osztály és a támogatott osztály tagjainak közeli hozzátartozóit is.

Fentebb volt szó arról, hogy Domhoff a felső társadalmi osztályon belül megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség” nagytulajdonosait és igazgatóit, akik a hatalmi osztályt képezik. A „testületi közösség” nagytulajdonosaitól és igazgatóitól megkülönbözteti a „testületi közösség” igazgatóktól alacsonyabb szintű szakmai vezetőit is. Az utóbbiak már nem sorolhatók a hatalmi osztályba és a felső osztályba, de szorosan kapcsolódnak a felső osztályhoz (DOMHOFF 2014. 69–70.). Továbbá, a szóban forgó szerző szerint a „testületi közösséget” alkotó szervezetekhez, illetve különösen e szervezetek nagytulajdonosaihoz és igazgatóihoz kapcsolódón az Egyesült Államokban kialakult négy – egymástól megkülönböztethető, de egymást részben átfedő – hálózat, amely a testületi gazdagok érdekeinek az érvényesítését szolgálja. Egyrészt a sajátos érdekérvényesítési hálózatot főleg lobbisták, vállalati jogászok és szakmai társaságok alkotják. A politika-tervezési hálózatot főleg alapítványok, agytrösztök és politikai vitacsoportok alkotják. A vélemény-formáló hálózatot a „public relations” cégeken túl sok olyan (hazafias, adóellenes stb.) szervezet alkotja, amely dicsőíti a fennálló rendet, és óva int a „nagy államtól”. A politikusi jelölt-kiválasztó hálózatot olyan egyének alkotják, akik politikusok jelölésével, kiválasztásával foglalkoznak (7–8., 104–105.). Az általam felvázolt társadalmi struktúrában az említett szervezetek középvetői és felsőfokú végzettséggel rendelkező (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozói jellemzően a támogatott társadalmi osztályhoz sorolhatók.

A támogatott és a pártolt társadalmi osztály középvető és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezető, valamint felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozó tagjai valószínűleg részben szervezeten, valamint foglalkozásukat és beosztásukat tekintve is elkülönülnek a közepes tolerált és a kevésbé gyenge tolerált osztály (társadalmi kapcsolataiktól eltekintve) hasonló típusú és mértékű társadalmi tőkével rendelkező tagjaitól. Például az államigazgatás és a települési önkormányzatok különböző szervezeteiben, a különböző állami háttér-szervezetekben és a felsőoktatási szervezetekben (egyetemeken, főiskolákon) valószínűleg viszonylag nagyobb arányban található a támogatott és a pártolt társadalmi osztály tagjai, mint más munkahelyi szervezetekben.⁵ A szóban forgó egyének valószínűleg (a közepes tolerált és a kevésbé gyenge tolerált osztály tagjainak a jövedelméhez képest) magasabb jövedelme nagyrészt a hatalmi osztály (valamint a különböző szervezeteken belül hatalmi helyzetben lévők) által nyújtott jutalom a hűségért és azon feladatok ellátásáért, amelyek különösen fontosak a hatalmi osztály tagjai számára.

⁵ Például Aronowitz szerint az Egyesült Államokban a nagy egyetemek szorosan kötődnek az uralkodó osztályhoz, ami kedvezőtlen hatással van a hagyományos tudományos kultúrára, különösen a kritikai tudományos érdeklődésre, és a felső egyetemi tisztségviselők egyre inkább az uralkodó osztály köreiből kerülnek ki (ARONOWITZ 2003. 104–105.).

A hűségi társadalmi kapcsolatokkal már rendelkező, de még nem vezető beosztású egyének általában véve nagyobb eséllyel jutnak jelentős vezetői beosztáshoz, mint a hasonló képzettséggel és hasonló személyes társadalmi tőkével rendelkező más egyének. Tehát a középszintű vezetők körében ezért is valószínűleg nagyobb arányban vannak jelen a támogatott társadalmi osztályba tartozó egyének, mint a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók körében.

A korlátozott társadalmi osztály a valóságban általában létezik és általában jelentős osztálynak tekinthető, ezért ezt az osztályt is elhelyeztem az osztálymodellben. Azonban csupán a figyelembe vett ismertetőjegyek, illetve az ismertnek feltételezett tulajdonságok alapján ezt az osztályt meghatározatlannak tekinthetjük. További kiegészítő ismertetőjegyek figyelembevételével, valamint esetleg az erőviszonyok és az érdekvizonyok számszerű mérése alapján választhatnánk ki a korlátozott osztály tagjait azon egyének köréből, akiket az ismertnek feltételezett tulajdonságok alapján a szomszédos társadalmi osztályok valamelyikébe soroltam. A szóban forgó korlátozott osztályt a valóságban valószínűleg főképpen az – ismertnek feltételezett szempontok alapján a közepes tolerált osztályba sorolt – hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók egy része alkotja. A korlátozott osztály meghatározásához figyelembe kellene vennünk az előbb említett tulajdonságokkal rendelkező egyének társadalmi helyzetét a munkahelyi szervezetekben, illetve (a tulajdonosok esetében) a kisebb területi társadalmi csoportokban is. Például az adott munkahelyi szervezeteken vagy kisebb területi társadalmi csoportokon belül korlátozott vagy kiszolgáltatott helyzetben lévő egyéneket sorolhatnánk a korlátozott társadalmi osztályba. Esetleg figyelembe kellene vennünk az adott szervezetek ágazati hovatartozását, az állami szférához, a külföldi vagy a hazai tulajdonosokhoz való tartozását és területi elhelyezkedését.

A középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások egyrészt a kevésbé gyenge tolerált társadalmi osztály egy részét, másrészt a kevésbé kiszolgáltatott társadalmi osztályt alkotják. Az előbbieket hűségi társadalmi kapcsolataik révén kerültek a viszonylag kedvezőbb, kevésbé gyenge tolerált osztályba, azonban ezek a kapcsolatok jellemzően közvetlenül nem a hatalmi osztály tagjaihoz, hanem az adott munkahelyi szervezeteken belül hatalmi helyzetben lévőkhez fűződnek. A középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások megosztása a hűségi kapcsolatok szempontjából a valóságban nagyrészt egybeesik azzal, ahogyan FRIEDMAN (1977. 109–111.) különbséget tesz a centrumhoz tartozó és a perifériához tartozó alkalmazottak között, ha csak ezt a két képzettségi kategóriát vesszük figyelembe.

Feltételezésem szerint nagyon kis társadalmi erővel rendelkeznek az alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, valamint a betanított munkások és a képzetlen munkások a velük szemben jelentős erővel rendelkező egyének, különösen a hatalmi osztály tagjai vonatkozásában. Az alsófokú képzettségű szellemi dolgozók egy részét, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, a nagyon gyenge tolerált társadalmi osztályba sorolom; a másik részét – akik nem rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal – a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba sorolom. A betanított munkásokat és a képzetlen munkásokat a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba sorolom; egyrészt arra való tekintettel, hogy nem preferált és csekély mértékű társadalmi tőkével rendelkeznek; másrészt eleve feltételezem, hogy nem rendelkeznek

hűség hálózati kapcsolatokkal, mert az ő hűség szolgálataikra a hatalmi helyzetben lévők nem tartanak igényt.

TOVÁBBI SZEMPONTOK A STRUKTÚRA KUTATÁSÁHOZ

Mint már említettem, általam e tárgyban folytatott empirikus kutatásra nem támaszkodhattam, ezért csak egy nagyvonalú struktúráképet vázoltam fel, viszonylag könnyen áttekinthető adatok ismeretét feltételezve. A szóban forgó struktúrákép felvázolása során esetenként felhívtam a figyelmet az adott struktúrákép és a valóságos társadalmi viszonyok és -helyzetek közötti eltérésekre. A továbbiakban a nagyvonalú struktúrákép felvázolása során elhanyagolt szempontokra mutatok rá, amelyeket figyelembe lehetne vagy kellene venni a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a valóságos empirikus kutatása során. *Ezek a szempontok főleg a következők: (1) az átfogóbb társadalmi struktúra figyelembevétele; (2) a kisebb társadalmi csoportok struktúráinak a figyelembevétele; (3) a nem aktív felnőttek és a gyermekek helye a társadalmi struktúrában; (4) a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó érdekek figyelembevétele.*

Mint az első tanulmányban hangsúlyoztam, a viszonylag kisebb társadalmi csoportok és az átfogó társadalmi csoport tagjainak társadalmi viszonyai és társadalmi helyzetei, valamint e csoportok társadalmi struktúrái általában egymással szorosan összefonódva léteznek (FARKAS 2019. 110–114.). Egy adott állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrája összefügg egyrészt a formálódó globális társadalom struktúrájával, másrészt az adott állami társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok struktúráival.

Például a magyar társadalom társadalmi struktúráját jobban megérthetjük, ha figyelembe vesszük Magyarország helyzetét az Európai Unió struktúrájában és a globális társadalmi struktúrában, illetve a magyar népesség azon társadalmi viszonyait, amelyek külföldi egyénekhez és csoportokhoz fűződnek (BÖRÖCZ 2001, 2014; ÉBER 2015. 129–137.). Különösen jelentős e tekintetben az, hogy a hatalmi társadalmi osztály az adott ország nagytulajdonosain és felső vezetőin túl esetleg mennyiben foglal magában külföldi nagytulajdonosokat és felső vezetőket is. Valamint az adott állami (vagy nemzeti) társadalmon belüli hatalmi társadalmi osztály tagjai milyen mértékű társadalmi erővel rendelkeznek az adott társadalmon kívüli egyénekekkel és csoportokkal szemben.

Az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájának az empirikusan is kielégítő felvázolása során figyelembe kellene vennünk az adott társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok helyzetét az átfogóbb társadalmi struktúrában, valamint az egyének társadalmi viszonyait és társadalmi helyzetét a kisebb társadalmi csoportokon belül is. Így például hasonló képzettséggel rendelkező, hasonló munkakörben és beosztásban dolgozó egyének osztályhelyzete az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájában különböző lehet attól függően, hogy munkahelyi szervezetük (illetve az adott szervezet hatalmi társadalmi osztálya) milyen helyzetben van az átfogóbb társadalmi struktúrában, valamint az adott egyének milyen osztályhelyzetben vannak a különböző munkahelyi szervezetek társadalmi struktúráiban.

SZALAI (2001. 256–259.) a magyar társadalom struktúrájának felvázolása során a hatalmi elithez kapcsolódó középrétegeken belül indokoltnak tartja megkülönböztetni egymástól a

külföldi tulajdonú vállalati szektor és a hazai tulajdonú vállalati szektor munkavállalóit. E kérdés egyrészt érinti a magyar társadalom társadalmi struktúrájának összefüggését a formálódó globális társadalom társadalmi struktúrájával. Másrészt érinti a magyar társadalom társadalmi struktúrájának összefüggését a külföldi vagy hazai tulajdonú vállalatokon belüli társadalmi viszonyokkal, és itt az utóbbi szempontra helyezem a hangsúlyt. A külföldi nagytulajdonosoknak általában érdekükben áll, hogy a származási országukra jellemző kizsákmányoláshoz képest jelentősebb mértékben kizsákmányolják magyarországi vállalataik alkalmazottait. Azonban – a külföldi tulajdonú vállalatok esetében a rendelkezésre álló jelentősebb gazdasági (tulajdoni) tőkének, termékeik kedvezőbb piacának, a magyar állam által nyújtott különböző kedvezményeknek, a magasabb technikai színvonalnak, a jobb szervezethez stb. köszönhetően – a külföldi tulajdonú vállalatokon belüli társadalmi viszonyok általában kedvezőbbek, azaz jobb társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé az alkalmazottak számára, a magyar tulajdonú vállalatok társadalmi viszonyaihoz képest.

Mint az első tanulmányban hangsúlyoztam, felfogásom szerint a társadalmi osztályok, a hatalmi osztály kivételével, önmagukban csupán kategoriális csoportok; tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot (FARKAS 2019. 108–109.). Azonban elvileg esetlegesen bármely társadalmi osztály bizonyos mértékben társadalmi csoportként, illetve társadalmi egyesülésként is létezhet, vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba is szerveződhet, és ezzel összefüggésben egy adott társadalmi osztály tagjai többé vagy kevésbé összehangoltan cselekedhetnek. Tehát valójában az egyének társadalmi helyzetére, illetve osztályhelyzetére hatással van az egyének adott körének szervezethez (pl. szakszervezet, politikai párt vagy érdekcsoport formájában), és az ebből adódó csoportos társadalmi ereje (pl. BONACICH 1994. 476–477.; VOLSCHO – KELLY 2012. 680–681.).

A tulajdonon és/vagy a foglalkozáson alapuló struktúrafelfogások jelentős hiányossága, hogy tulajdona és/vagy foglalkozása alapján a népesség nagy része nem sorolható be valamely társadalmi osztályba. Jelentős problémát jelent a tőkeként hasznosítható tulajdonnal és/vagy foglalkozással nem rendelkező házastársak, tanulók, nyugdíjasok, munkanélküliek stb. valamely társadalmi osztályba történő besorolása (pl.: CROMPTON 2012. 51.). A modern kapitalista társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolása során is csak a tulajdonosokat és a foglalkoztatottakat vettem figyelembe. Tehát problémaként merül fel különösen (1) a gyermekek, illetve tanuló fiatalok, (2) a munkavégzésre alkalmas, de családtagjuk vagy családtagjaik által eltartott, szervezett formában nem dolgozó felnőttek, (3) a munkavégzésre alkalmatlan felnőttek, (4) a nyugdíjasok és (5) a munkavégzésre alkalmas és a munkavégzés szempontjából aktív korú, de munkanélküli egyének osztályhelyzetének megállapítása.

E tanulmányban elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekvizonyok – alapján vázoltam fel a társadalmi struktúrát, és a fent említett kategoriális csoportokhoz tartozó egyéneket is fűzik társadalmi viszonyok a társadalom más tagjaihoz, közvetlenül vagy közvetve a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz is. Tehát elméletileg az adott kategoriális csoportok tagjai is elhelyezhetők a modern társadalom társadalmi struktúrájában. Azonban a modern társadalom legjelentősebb társadalmi viszonyai a munkahelelyi szervezeteken belüli viszonyok, valamint az e viszonyokkal összefüggő átfogóbb viszonyok, és a szóban forgó kategoriális csoportok tagjai – munkaadóként vagy munkavállalóként – ilyen

viszonyokkal nem rendelkeznek. Tehát empirikusan jelentősebb problémát jelent a szóban forgó kategoriális csoportok tagjainak az elhelyezése a társadalmi struktúrában, a tulajdonosok és az alkalmazottak elhelyezéséhez képest.

A gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek általában eltartottak (számukra jellemzően mások teremtik meg a társadalmi javakat), és ezzel összefüggésben a számukra jelentős társadalmi viszonyok alapvetően más természetűek a nappali oktatásból már kilépett felnőtt népesség számára jelentős társadalmi viszonyokhoz képest. Tehát, az általános kutatási gyakorlatnak megfelelően, a modern társadalom struktúrájának felvázolását indokolt a nappali oktatásból már kilépett felnőtt népességre korlátozni. Azonban a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok alapján a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek is elhelyezhetők lennének egy összetett társadalmi struktúrában. A szóban forgó egyének általában kismértékű vagy nagyon kismértékű társadalmi erővel rendelkeznek, de az érdekviszonyok szerint jelentős mértékben differenciáltak.

Ha a családokban élő gyermekeket és nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőtteket vesszük figyelembe, az adott egyéneket a család jövedelemmel rendelkező (tulajdonos és/vagy foglalkoztatott) tagjaihoz képest tekinthetjük „pártolt” vagy esetleg „támogatott” társadalmi helyzetben lévőeknek. Például a hatalmi osztály tagjainak gyermekei és fiataljai pártolt vagy esetleg támogatott osztályhelyzetben, az erős tolerált osztály tagjainak gyermekei és fiataljai kevésbé gyenge tolerált vagy esetleg közepes tolerált osztályhelyzetben, a korlátozott osztály tagjainak gyermekei és fiataljai nagyon kiszolgáltatott vagy esetleg kevésbé kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak. Eszerint a kismértékű vagy nagyon kismértékű erővel rendelkező tulajdonosok és/vagy foglalkoztatott egyének által eltartott gyermekek és nappali oktatásban részt vevő fiatalok társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában.

Mint fentebb említettem, a gyermekeket és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőtteket nem célszerű a modern társadalom struktúrájának a felvázolása során figyelembe venni. Azonban fel lehet vázolni róluk egy külön társadalmi struktúrát is, amely eleve csonka lenne olyan értelemben, hogy nem fejezné ki az őket eltartó felnőttek osztályhelyzeteit, amelyekkel összefüggésben a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek osztályhelyzetét meghatározzuk. Ettől eltérően, a munkavégzésre alkalmas, de családtagjuk vagy családtagjaik által eltartott, szervezett formában nem dolgozó (és jelentős tulajdonnal sem rendelkező) felnőtteket, valamint a családban élő és munkavégzésre (fizikailag és/vagy lelkileg) alkalmatlan felnőtteket célszerű figyelembe venni az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájának a felvázolása során. Őket a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek besorolásához fentebb javasolt szempontokhoz hasonló szempontok alapján sorolhatnánk be a különböző társadalmi osztályokba.

A (jelentős és tőkeként hasznosítható tulajdonnal nem rendelkező) nyugdíjasok fő társadalmi képessége a jogosultság a nyugdíjra (és a politikai élet szférájában az országgyűlési választásokon a szavazati jogosultság), amely csupán csekély mértékű társadalmi erőt képez számukra a hatalmi társadalmi osztály tagjaival, valamint általában a jelentős társadalmi erővel rendelkező egyénekkal szemben. A nyugdíjasok társadalmi osztályhelyzetének a megállapításához feltétlenül figyelembe kellene venni az adott országban érvényes nyugdíjtörvényt. Ha azt feltételezzük, hogy az érvényes nyugdíjtörvény szerint a nyugdíjasok volt tulajdonosként

és/vagy foglalkoztatottként maguk teremtették meg önmaguk számára a jogosultságot a több vagy kevesebb nyugdíjra (azaz korábbi jövedelmük mértékétől függően kapnak több vagy kevesebb nyugdíjat), korábbi saját maguk „támogatottjainak” vagy esetleg „pártoltjainak” lehet őket tekinteni. Tehát a nyugdíjas egyéneket ahhoz a társadalmi osztályhoz képest tekinthetjük „támogatott” vagy esetleg „pártolt” társadalmi helyzetben lévőeknek, amelyhez volt tulajdonosként és/vagy munkavállalóként tartoztak. Így például a hatalmi osztály nyugdíjas volt nagytulajdonosait (amennyiben már nem nagytulajdonosok) és felső vezetőit jellemzően a támogatott társadalmi osztályba, az erős tolerált osztály nyugdíjas volt nagytulajdonosait (amennyiben már nem nagytulajdonosok) és felső vezetőit a közepes tolerált társadalmi osztályba, a támogatott osztály nyugdíjasait a pártolt társadalmi osztályba sorolhatjuk. Eszerint a közepes tolerált osztály tagjai nyugdíjazásuk után jellemzően a kevésbé gyenge tolerált osztályhoz, a korlátozott társadalmi osztály tagjai nyugdíjazásuk után jellemzően a kevésbé kiszolgáltatott osztályhoz tartoznak. Volt foglalkoztatottként a nagyon gyenge tolerált osztályhoz vagy a nagyon kiszolgáltatott osztályhoz tartozó nyugdíjasok társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában.

A tartós munkanélküliek rendelkezhetnek valamilyen (felső-, közép- vagy alsó szintű) szakképzettséggel és szaktudással, azonban munkanélküliként ezek a tulajdonságok számukra főleg csak lehetséges társadalmi képességeket és latens társadalmi tőkét jelenthetnek, valamint csak nagyon kismértékű társadalmi erőket képezhetnek.⁶ Az érdekviszonyokat tekintve, a tartós munkanélküliek érdekei alapvetően ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak, illetve általában a velük szemben jelentős társadalmi erővel rendelkező egyének érdekeivel abban a tekintetben, hogy a tartós munkanélküliek szakképzettségét és szaktudását (a munkanélküliek által végzett munka nélkül) elismertessék, elismerjék és jutalmazza, illetve a tartós munkanélküliek munkavégzés nélkül jussanak rendszeres jövedelemhez. Azonban adott szakképzettséggel és szaktudással rendelkező egyének vonatkozásában, a munkaerő iránti kereslettől és kínálattól függően, a hatalmi osztály tagjainak, illetve általában a munkaadóknak részben érdekükben állhat a tartós munkanélküliek jövőbeli foglalkoztatása, valamint annak elősegítése, hogy a tartós munkanélküliek hasznosítható szakképzettséget és szaktudást szerezzenek, amennyiben ilyen tulajdonságokkal nem rendelkeznek. Eszerint a tartós munkanélküliek a nagyon kiszolgáltatott osztályba vagy a nagyon gyenge tolerált osztályba kerülhetnek a 2. táblázatban megkülönböztetett társadalmi osztályok közül. Azonban itt is felmerül az a probléma, hogy az alacsony szintű szakképzettséggel rendelkező vagy szakmailag képzetlen tartósan munkanélküli egyének társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk.

Tehát többször felmerült az a probléma, hogy a társadalmi struktúra viszonylag részletesebb felvázolásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is meg kellene vagy meg lehetne különböztetni, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában. Ezzel összefüggésben teszek említést arról, hogy a hagyományosan megkülönböztetett társadalmi osztályoktól egyes szerzők megkülönböztetik az underclass és/vagy a prekariátust.

Az angolul „underclass” kifejezéssel jelölt fogalom nagyon vitatott a szociológiai irodalomban. E kifejezés bizonyos értelemben nem az úgynevezett alsó osztályt, hanem az adott

⁶ A lehetséges társadalmi képesség, és ezzel összefüggésben a latens társadalmi tőke fogalmáról a *Társadalomelmélet* kilencedik fejezetében volt szó (FARKAS 2011. 307–309.).

osztályozási szempontok szerinti osztályok alatti, más szempont vagy szempontok szerint elkülöníthető sajátos osztályt jelenti. Én magyar kifejezésként e fogalom jelölésére az „alagosztály” kifejezést javaslom bevezetni, és a továbbiakban ezt a kifejezést használom. Az alagosztály fogalma a legáltalánosabb értelemben az állandó szegénységben élőket írja le, akik valamilyen okból nem képesek megélhetéshez jutni a termelés, az elosztás és a csere leginkább jellemző folyamatai révén. Az alagosztály-helyzet fő jellemzői: hosszan tartó munkanélküliség, szakképzetlenség, egyszülős család, alacsony jövedelem, rossz lakhatási körülmények. Azonban egyes felfogások szerint a szóban forgó kifejezés nem egy objektív jelenség, illetve nem a tényszerű társadalmi viszonyok és -helyzetek leírására alakult ki, hanem mint megbélyegző címke, amely az áldozatokat hibáztatja szerencsétlenségükért (CROMPTON 2012. 138–144.; ROBERTS 2011. 97–107.)

Egyes szerzők a prekariátus kifejezést használják a hagyományos osztályozási szempontok szerinti osztályoktól megkülönböztethető, és a legkedvezőtlenebb körülményekkel jellemezhető egyének kategoriális csoportjának vagy osztályának a jelölésére. Például STANDING (2014. 13.) felfogása szerint a mai fejlett kapitalista társadalom hét osztályból áll, és a leghátrányosabb helyzetben lévő népegyen belül megkülönbözteti egymástól a prekariátust, a munkanélkülieket és a lumpen-prekariátust vagy alagosztályt. Meghatározása szerint a prekariátust a létbizonytalanságban élő egyének alkotják, akik bizonytalan állásokban, a munkanélküliség időszakaival kevert átmeneti munkák révén jutnak kevés jövedelemhez, béren kívüli juttatásokban (fizetett szabadság, fizetett egészségügyi távollét, vállalati nyugdíjbiztosítás stb.) nem részesülnek, és általában állami vagy „közösségi” támogatásokhoz, segélyekhez sem jutnak hozzá (16–19.). Más megfogalmazásban a prekariátus tagjai (1) nem rendelkeznek megfelelő jövedelemszerző lehetőségekkel, (2) védtelenek az önkényes elbocsátással szemben, (3) nem képesek megőrizni és javítani helyüket a foglalkoztatásban, (4) nem védettek a munkahelyi balesetekkel és egészség-károsodásokkal szemben, (5) nem kapnak lehetőséget képességeik fejlesztésére és használatára, (6) nem rendelkeznek megfelelő tartós jövedelemmel és (7) nem rendelkeznek hatékony érdekképviseléssel a munkaerőpiacon (STANDING 2011. 10.).

A hagyományos osztályelméletek egyes képviselői a hagyományosan megkülönböztetett társadalmi osztályoktól nem tartják indokoltnak megkülönböztetni az alagosztályt és/vagy a prekariátust. Például SCOTT (2013) szerint a szegények nem alkotnak egy alagosztálynak nevezhető osztályt, amely a fizikai munkások osztályától elkülönülten létezik. WRIGHT (2016. 123.) szerint a prekariátus sem alkot a munkásosztálytól elhatárolható osztályt. Ezt a nézetét azzal indokolja, hogy a létbizonytalanságban élők hosszú távú anyagi érdekei nem térnek el a munkásosztály (előbbieken kívüli) tagjainak érdekeitől, másrészt a prekariátus különböző részeinek a rövidebb távú anyagi érdekei és stratégiái nagyrészt eltérnek egymástól.⁷

Ebben a tanulmányban elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok – alapján vázoltam fel a társadalmi struktúrát, és eszerint különböztettem meg a társadalmi osztályokat egymástól. Olyan értelemben nem tartom

⁷ Megjegyzem, hogy Wright korábban a különböző „javakkal” való rendelkezés szerint különböztette meg egymástól a társadalmi osztályokat (WRIGHT 1987. 283., 1989: 24–25., ford. 1999: 202–203.). Valamint elvileg azt hangsúlyozta, hogy az osztályhelyzet azon jogok és erők alapján meghatározott, amelyekkel az emberek rendelkeznek a termelési erőforrások vonatkozásában (WRIGHT 2005, 9–10., 18.). Ettől eltérően, idézett tanulmányában Wright közvetlenül az érdekviszonyokra hivatkozva sorolja az úgynevezett prekariátust a munkásosztályba, ami nagyrészt összhangban van saját felfogással.

indokoltnak az alagosztály és/vagy a prekariátus megkülönböztetését, hogy ezen osztályok nem az általános osztályozási szempontok alapján különböztethetők meg más osztályoktól és esetleg egymástól. Felfogásom szerint a szóban forgó kategoriális csoportok tagjai nagyon kiszolgáltatott vagy szélsőségesen kiszolgáltatott társadalmi helyzetben vannak, akik igen csekély társadalmi erővel rendelkeznek, és érdekeik nagymértékben vagy igen nagy mértékben ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak, valamint általában a velük szemben hatalommal rendelkező egyének érdekeivel. Tehát az egyes szerzők által alagosztálynak és/vagy prekariátusnak nevezett népeiséget sorolhatjuk a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba. Azonban, ha részletesebb struktúráképet szeretnénk felvázolni és az adott társadalom valóságos társadalmi viszonyait ezáltal jobban ki tudjuk fejezni, a társadalmi erőviszonyok és esetleg az érdekviszonyok szerint megkülönböztethetnénk újabb kategóriát vagy kategóriákat is, amelyek – a velük szemben hatalommal rendelkező egyének vonatkozásában – a szinte teljesen erőtlen és igen nagy mértékben ellentétes érdekekkel rendelkező egyéneket foglalná magában.

A modern kapitalista társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolása során a társadalmi javak megszerzésének az elsődleges szférájára, a társadalmi javak tulajdon és/vagy munkatevékenység révén való megszerzésére tekintettel vettem figyelembe a társadalmi erőviszonyokat és az érdekviszonyokat. Azonban emellett figyelembe lehetne venni a társadalmi javak állami újraelosztásának a szféráját is. A hatalmi osztály tagjai és általában a viszonylag előnyös helyzetben lévő egyének kiemelkedő vagy magas jövedelemre tehetnek szert, amelyből egyénileg és/vagy a számukra kialakított sajátos módon megoldhatják saját maguk és családtagjaik kiemelkedő vagy viszonylag magas szintű ellátását (a lakhatás, az oktatás, az egészségügy, a közlekedés, a sport stb. területén). Tehát ők nem vagy kevéssé szorulnak rá, és nagyrészt nem is tartanak igényt a viszonylag alacsonyabb szintű állami ellátásra, állami támogatással nyújtott szolgáltatásokra. Ezért érdeküknek általában az – állami támogatások, szolgáltatások forrásait képező – adóterhek viszonylag alacsony szinten tartása, különösen a kiemelkedően magas jövedelmeket terhelő adók viszonylag alacsony szinten tartása felel meg. Ezzel szemben, a viszonylag hátrányos társadalmi helyzetben lévők, különösen a nagyon gyenge tolerált és a nagyon kiszolgáltatott osztály tagjai, akik osztályhelyzetük következményeként kevés vagy igen kevés jövedelemre tesznek szert, amelyből egyénileg nem képesek megoldani saját maguk és családtagjaik kielégítő szintű ellátását, nagymértékben rászorulnak vagy rászorulnának az állami ellátásra, állami támogatással nyújtott szolgáltatásokra. Ezért érdeküknek általában az – állami támogatások, szolgáltatások forrásait képező – adóterhek viszonylag magasabb szinten tartása, különösen a kiemelkedően magas jövedelmeket terhelő adók magas vagy igen magas szinten tartása felel meg. Úgy tűnik, hogy a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó, ezen érdekek és ellentétes érdekviszonyok figyelembevétele nem változtatná meg nagyon jelentősen a társadalmi struktúra képét, azonban a kismértékű és a nagyon kismértékű erővel rendelkező egyéneket nagyobb mértékben eltolná a kevésbé kiszolgáltatott és a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályokba.

WRIGHT (2000. 109.) szerint a társadalmi osztálystruktúra hagyományos megközelítései részben és bizonyos értelemben összeegyeztethetők egymással. Felfogása szerint a marxista hagyomány főleg arra alkalmas, hogy az alapvető osztályok (a tőkés és a munkások) közötti kizsákmányolást és dominanciát felfedje, az úgynevezett „középosztályok” elemzésére viszont a weberianus megközelítés alkalmasabb. Az általam felvázolt osztálymodellben a neo-marxista

felfogásban hangsúlyozott hatalmi viszonyok és ellentétes érdekviszonyok, valamint e viszonyok által meghatározottan a kizsákmányoló jellegű társadalmi kölcsönhatások főleg egyfelől a hatalmi társadalmi osztály, másfelől a (kevésbé vagy nagyon) kiszolgáltatott társadalmi osztály tagjai között léteznek. Az úgynevezett „középosztályok” elemzésében az általam felvázolt társadalmi osztálymodell is közelebb áll a weberi hagyományt követő osztályelemzésekhez. Megjegyzem azonban, hogy eleve nem állt és nem áll szándékomban egyik hagyományt sem követni, annyiban és oly módon támaszkodok akár az egyik, akár a másik hagyományos megközelítésre, amennyiben és amilyen módon ez összeegyeztethetőnek tűnik saját elméleti felfogásommal. A kifejezetten más szempontok szerint felvázolt osztálystruktúrát a szóban forgó klasszikus szerzők is összefüggésbe hozták a társadalmi erőviszonyokkal és az érdekviszonyokkal. Én viszont – az intézményes szociológia elméletére alapozva – kifejezetten a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint vázoltam fel a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban alapvetően új felfogásban vázoltam fel a modern – „késő-modern” vagy „posztmodern” – kapitalista társadalom társadalmi struktúráját, amely az intézményes szociológia elméletén alapszik. Úgy gondolom, hogy az intézményes szociológiai struktúraelmélet alkalmas a társadalmi struktúra empirikus kutatásának elméleti megalapozására és megújítására. Azonban a bevezetésben hangsúlyoztam, hogy ezt az elméletet engedményes szinten, vagy még e szinthez képest is több engedmény árán alkalmazhatjuk hatékonyan a társadalmi struktúra empirikus szociológiai kutatásában.

A tanulmány első részében röviden felvázoltam a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. A valóságos társadalmi viszonyokat nagyon leegyszerűsítve, e viszonyokat a társadalmi tőkék bizonyos típusai és a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában figyelembe véve, a modern kapitalista társadalomban a következő társadalmi osztályokat különböztettem meg egymástól (kiegészítve a feltételezett ismeretek alapján meghatározatlan, de valójában létező korlátozott osztállyal): (1) *Hatalmi osztály*: hatalmi hálózati kapcsolatokkal nagytulajdonosok és felső vezetők; (2) *Erős tolerált osztály*: egyéb nagytulajdonosok és felső vezetők; (3) *Támogatott osztály*: hűségi kapcsolatokkal középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek; (4) *Közepes tolerált osztály*: egyéb középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek; (5) *Pártolt osztály*: hűségi kapcsolatokkal kistulajdonosok és alsó vezetők; (6) *Korlátozott osztály*: további ismérvek alapján választható ki a közeli osztályokból; (7) *Kevésbé gyenge tolerált osztály*: egyéb kistulajdonosok és alsó vezetők, valamint hűségi kapcsolatokkal középszellemiek és szakmunkások. (8) *Kevésbé kiszolgáltatott osztály*: egyéb középszellemiek és szakmunkások; (9) *Nagyon gyenge tolerált osztály*: hűségi kapcsolatokkal alsó szellemiek; (10) *Nagyon kiszolgáltatott osztály*: egyéb alsó szellemiek, valamint betanított és képzetlen munkások. Hangsúlyoztam, hogy a társadalmi struktúra nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem az adott osztályok közötti jellemző vagy tipikus társadalmi viszonyokat is magában foglalja.

A tanulmány második részében kissé részletesebben is elemeztem a társadalmi struktúrát, illetve a struktúrát alkotó társadalmi osztályokat. Először a nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének körén belül megkülönböztettem egymástól a hatalmi osztályt és az erős tolerált

osztályt. Majd a közepes vagy a kisebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok szerinti differenciáltságával foglalkoztam.

A tanulmány harmadik részében rámutattam olyan további szempontokra, amelyeket figyelembe lehetne vagy kellene venni a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az empirikus kutatása során. Ezek a szempontok főleg a következők: (1) az átfogóbb társadalmi struktúra figyelembevétele; (2) a kisebb társadalmi csoportok struktúráinak a figyelembevétele; (3) a nem aktív felnőttek és a gyermekek helye a társadalmi struktúrában; (4) a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó érdekek figyelembevétele. A szóban forgó felfogás szerint elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok – alapján kell felvázolnunk a társadalmi struktúrát, és ezen az alapon lehetőséget látok az említett szempontok érdemi figyelembevételére is a modern kapitalista társadalom struktúrájának az empirikus kutatása során.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ARONOWITZ, STANLEY (2003): *How Class Works: Power and Social Movement*. New Haven and London, Yale University Press.

BONACICH, EDNA (1994): A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market. In David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco and Oxford, Westview Press. 474–486.

BÖRÖCZ JÓZSEF (2001): Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika* 45–46. évf. 2. sz. 23–44.

BÖRÖCZ JÓZSEF (2014): Magyarország az Európai Unióban. Az örök „felzárkózó”. *Fordulat* 21. évf. 1. sz. 88–100.

CARLTON, ERIC (1996): *The Few and the Many: A Typology of Elites*. Aldershot, Scholar Press.

CARROLL, WILLIAM K. (2008): The Corporate Elite and the Transformation of Finance Capital: A View from Canada. In Mike Savage – Williams Karel (eds.): *Remembering Elites*. Malden, Oxford and Carlton, Blackwell Publishing/The Sociological Review. 44–63. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00761.x>

CROMPTON, ROSEMARY (1993): *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge, Polity Press.

CROMPTON, ROSEMARY (2012): *Class and Stratification*. (3rd edn) Cambridge, Polity Press.

DOMHOFF, G. WILLIAM (2014): *Who Rules America? The Triumph of the Corporate Rich*. (7th edn) New York, McGraw-Hill.

ÉBER MÁRK ÁRON (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika* 92–93. évf. 3–4. sz. 119–140.

ENTEMAN, WILLARD F. (1993): *Managerialism: The Emergence of a New Ideology*. Madison, University of Wisconsin Press.

- ERIKSON, ROBERT – GOLDTHORPE, JOHN H. (1992): *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford, Oxford University Press.
- ERIKSON, ROBERT – GOLDTHORPE, JOHN H. (1995): A kutatás elméleti alapjai, adatai és stratégiája. In Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó. 11–32.
- ETZIONI-HALEVY, EVA (1993): *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge, Polity Press.
- FARKAS ZOLTÁN (1997): *A társadalmi viszonyok: Az intézményes szociológia elmélete*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- FARKAS ZOLTÁN (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- FARKAS ZOLTÁN (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- FARKAS ZOLTÁN (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- FARKAS ZOLTÁN (2015): A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. I. rész. *JEL-KÉP* 2. sz. 97–117. <http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.2.97>
- FARKAS ZOLTÁN (2016): A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. II. rész. *JEL-KÉP* 2. sz. 87–109. <http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2016.2.87>
- FARKAS ZOLTÁN (2019): A társadalmi struktúra fogalma, összetettsége és a társadalmi hálózatok. *JEL-KÉP* 2. sz. 101–123. <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.2.101>
- FARKAS ZOLTÁN (2020a): A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 133–157. <https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.7>
- FARKAS, ZOLTÁN 2020b: Social Positions and Social Statuses on a Shop Floor: An Empirical Illustration of the Theoretical Conception. *Manuscript in ResearchGate*. <https://www.researchgate.net/publication/342961138>
- FIELD, G. LOWELL – JOHN HIGLEY (1980): *Elitism*. London, Routledge and Kegan Paul.
- FRIEDMAN, ANDREW L. (1977): *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*. London, The MacMillan Press. https://doi.org/10.1007/978-1-349-15845-4_3
- LENSKI, GERHARD E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. McGraw-New York, Hill Book Company.
- LENSKI, GERHARD E. (1999): Hatalom és privilégium. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 302–340.
- MILLS, C. WRIGHT (1972): *Az uralkodó elit*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- PAULANTZAS, NICOS (1975): *Classes in Contemporary Capitalism*. London, New Left Books.
- ROBERTS, KEN (2011): *Class in Contemporary Britain*. (2nd edn) Basingstoke, Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-0-230-34458-7>

- SCOTT, JOHN (1992): *Who Rules Britain?* Cambridge, Polity Press.
- SCOTT, JOHN (1997): *Corporate Business and Capitalist Classes*. Oxford, Oxford University Press.
- SCOTT, JOHN (2008): Modes of Power and the Re-conceptualization of Elites. In Mike Savage – Williams Karel (eds.): *Remembering Elites*. Malden, Oxford and Carlton, Blackwell Publishing/ The Sociological Review 27–43. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00760.x>
- SCOTT, JOHN (2013): *Class and Stratification*. In: Geoff Payne (ed.): *Social Divisions*. (3rd edn) Basingstoke, Palgrave Macmillan. 27–67. https://doi.org/10.1007/978-1-137-36816-4_2
- STANDING, GUY (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London and New York, Bloomsbury Academic.
- STANDING, GUY (2014): *The Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London and New York, Bloomsbury Academic.
- SZALAI ERZSÉBET (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.
- VANFOSSSEN, BETH E. (1979): *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.
- VOLSCHO, THOMAS W. – NATHAN J. KELLY (2012): The Rise of the Super-Rich: Power Resources, Taxes, Financial Markets, and the Dynamics of the Top 1 Percent, 1949 to 2008. *American Sociological Review* 77. évf. 5. sz. 679–699. <https://doi.org/10.1177/0003122412458508>
- WRIGHT, ERIK O. (1980): Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. *Politics and Society* 9. évf. 3. sz. 323–370. <https://doi.org/10.1177/003232928000900303>
- WRIGHT, ERIK O. (1987): *Classes*. London, Verso.
- WRIGHT, ERIK O. (1989): A General Framework for the Analysis of Class Structure. In Erik O. Wright (ed.): *The Debate on Classes*. London and New York, Verso. 3–43.
- WRIGHT, ERIK O. (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 178–221.
- WRIGHT, ERIK O. (2000): Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise. *American Journal of Sociology* 105. évf. 4. sz. 957–1002. <https://doi.org/10.1086/210397>
- WRIGHT, ERIK O. (2005): Foundations of a neo-Marxist class analysis. In Erik O. Wright (2005 ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 4–30. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488900.002>
- WRIGHT, ERIK O. (2016): Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal* 7. évf. 2. sz. 123–135. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>

A. GERGELY ANDRÁS

agergelya@gmail.com
címz. egy. tanár (ELTE TÁTK)

Mesketevalóság

Reality of tales

DOI 10.14232/belv.2021.1.11
<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

A. Gergely András (2021): Mesketevalóság. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 178–185. pp

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Minden mese olyan (talán...), amit valóságként hiszünk el. A képtelenség világa, melynek képessége maga a világ. Hiteltelenül is hihető, valóságként is inkább csak lehetséges, de valószerű mindenestre. S mert nincs, mégiscsak van, de másként.

Az egykori sokistenhitek, a hárijánosos hősök vagy a müncheni harsány képtelenségek már talán nem is mesék, csak közmegegyezéses képzelgések. Jól hangzó imitációk, közös képzeleti csavargások, immár teremtő istenek nélküli teremtmények szociális kalandjai. Akár sajátunk is lehetne, akár csak elalvás előtti képzeletmegosztási élmények folyama, akár életszépítő gesztusok, hiteltelenül hihető reménykeltések, hiányérzeteket pótló fantázia-serkentések lehetőségei. Kölcsön vett ábrándok, átélt életkiváltságok, lapozható szenvedések, mosollyal megoldódó rémületek. Nem folytatom... – másvilág ez, avagy egy másik, de épp oly reménytelenül kies, amilyenek képzeljük.

A mesekatalógusok óperenciája ugyanakkor végtelen számú, lajstromozottan is sok százeres kínálatot hömpölyög. S ebből csupán kicsiny képzeleti elem a cigánymese világa... Kicsiny, nem túlzás ez, mert épp a cigány mese széles gyűjtési köre, éppen a romológusok tapasztalata, s nem egy cigányságtudató testes gyűjtőjei adják a bizonyosságát annak, hogy a cigánymese más.

Más mint népmese, más mint társadalmi ismeretek érzékenyítő forrása, és más mint élményanyag, melyben a humor, a tragédia, az életvalóság minden apró drámája ott ül, de nem harap, nem ordít, nem követelődzik. Csak egyszerűen VAN. Van mint létmód, mely visszaköszön Bari Károlynál meg Choli Daróczi Józsefnél, van mint szociális dráma, mely ott ül Holdosi József elbeszéléseiben, vagy akár van úgy is, mint néprajzi adattár föllelt kincse, melynek muzealizáló szerepét talán jobb nem is említeni.

Ugyanakkor a cigánymese a cigány világ önképe is, vagy tán elsősorban az. Képe az identitásnak, a másságnak, a milyenségnek, a kítaszítottság-világnak, a vágyak körének, a senki-nem-ismeri társadalomkép részleteinek, a tódításnak és lódításnak, az álmoknak, a szépitő képzelet csoportos keletkezési helyének, a „Másik” elfogadását vágyó vagy megkövetelő szociokulturális világoknak. Ennek is megvan a maga „fenomenológiája” (Bálint Péter, Bálint Zsuzsa, Biczó Gábor rengeteget foglalkoztak ennek néprajzon túli, irodalom- és filozófiai antropológiai aspektusaival, újabban Kele Fodor Ákos állt be újcigány-mesekonstrukciók körébe), de megvan az olvasói befogadás bűvkörében is az, ami a cigánymese létének közege, éltető eleme, hatótávolsága, intimitás-hátországja.

De akkor is, meg máskor is ott a mindenkori meséség, talán mondhatnók ma már úgy: a virtuális valóság előzménye, őse, mesketevalósága mindvégig kitaró alapkérdése, hogyan és miért simogat, mennyiben-miért szórakoztat, okoz élvezetet vagy épp altató élményt a mese...? Mivé lesz, ha halljuk, miként „szolgál”, ha továbbadjuk, s mire jó, ha beszélt nyelvből (lásd: orális kultúra) írott-nyomtatott nyelvi jelekké válik?

Részint talányok, no meg sokféle magyarázat tárgya is ez. Különösebben nagy teoretikus háttér nélkül is csupán egy komponensről, a mesélés esélyéről és emlékérről gondoltam pár válogatott szót fogalmazni. Van hozzá illő szakirodalmam (sok polcnyi), van „magyar népmese-katalógusom” (tizenegy kötet, egyenként félezer oldal), s vannak szaktudományos értékelési szempontok is bővíben. Most mégsem ez lenne első közelítésem, hanem maga a mese mint (élet)esemény... Ezt alább Lakatos Menyhért két munkája kapcsán fogom visszakeresni a befogadási szintéren, részben úgy (vagy úgy is), ahogyan a mese vagy rövid történet keletkezési folyamatában a szerzői-alkotói én a megformálás mámoráról vall: „Az irodalom olyan, hogy ha az ember kissé megmérgezi vele magát, erre szenteli az életét...” – vallja Lakatos.¹ E mérgek némelyikéről próbálok most földézni valamit, s megosztani is, hátha közössé válik. Mint a cigányzene, melynek nincs jogvédeltsége, de van hangzó tere, van atmoszférája, sőt vannak kiemelt bandái is, kiknek előjoga az újrafogalmazás, a muzsikában elbeszélés blattolási készsége.

Persze mindig kérdés marad: kinek, s mikor, s miként adatott, hogy mesét kapott, könyvből vagy rögtönözve, mamától vagy nagynénitől, sokat vagy kevesebbet... – ezer feltétel függvénye ez. Aztán egypár évtized jobbára kimarad, s jön a saját gyerek, akinek mesélni kell, s jönnek a verziók klasszikusokból, kortárs merészekből, hagyaték könyvkészletből, olykor alkalmi és saját rögtönzésből. Aztán megint szünet, jobbára. Majd az unokák ismét előhívják a képzeletet, a szót, a tanítást, a szépet, kiegészülve képmesével, diafilmmel, tévés csábítással, mindörökre waldiznival, talányos kortársmesékkal, reményteljes klasszikus-újraértelmezésekkel, idegen és messzi népek végtelen szövegfolyamaival, sosemvolt korok ránk hagyott históriáival... S

¹ VARGA ILONA: „Egy ideig bírtam, türtem...”. Találkozás a nyolcvan éves Lakatos Menyhérttel. <https://sites.google.com/site/olvasokoer/rendhagyolvasmanyok/lakatos-menyhert-fuestoes-kepek>

persze vannak néha olyanok is, akik mindig meséltek, függetlenül könyvtől, alfabétizmustól, elismeréstől vagy tudományos olvasáskutatási eredményektől.

Nem is a mesélés szociológiája, a narratív identitások keletkezése fontos most itt, vagy a mesekutatás néprajzi háttere, s nem a mesemondó személyével, közösségével kiegészülő társadalmi feltételek elemző kutatása lenne közvetlen célom a szövegfolklorisztikában irányadó „egyéniégkutató” iskola követésével, hanem maga a mese mint társadalmi közlésműfaj lényege és értelmezési tárházának (pontosabban talán: egy kis ablakának) megnyitása lenne célom. A mesék és mesemondók „népköltési” vagy folklorisztikai megközelítésének színes módszertani eszközkészlete is folytonosan változik a klasszikus mesegyűjtések és írásos regisztrációk történetébe illeszkedve, de az élmény felől tekintve épp a közlések (talán) lényege, a mesei gondolkodás egyedisége és a társadalmi valóság értelmezésének valamely sajátosan szuverén formája az, ami mikrotörténeti és kommunikációs szempontból súlyba vehető.

Egyszer talán érdemes lenne több ilyen meseóceán megnevezésére merészkedni és egyedi világa felé is elkanyarodni (miként megtette ezt az utóbbi években sajátos mesevilágok felé kirándulást tévő egyetemi kutatók köre),² akik a megismerési alakzatok között, antropológiai érdeklődéssel teszik meg első közelítéseiket a tárgyiasított vagy lineáris olvasat helyetti életmű-egész értelmezési komplexitása felé – nagyjából azt sugallva, hogy maga a szövegkövetés ne legyen elválasztott a szövegmondó személyes élettörténeti körülményeitől, életútjától, teljes életrajza egyes elemeitől, mert ezekkel együtt sokkalta többet, sőt másabbat is hordoz minden egyes mese és mesélő. Ezt a fajta tudományos maximát magam nem tudom követni ezúttal, de nemcsak a kutatói, nemcsak az elemző, hanem a befogadói közösség számára is fontosnak vélem, ezért alkalmazását sugallom ugyanakkor. Fogalmazhatnám úgy is: készséggel megerősítem, hogy a meseközli egyedi darabjai, maguk a mesék a szerzői („adatközli”, alkotói) műegész teljesebb átlátását is igénylik, de akkor jelezmem érdemes, hogy a közlés-befogadás másik oldalán az olvasói befogadás-történet áll méltó párban, annak is teljes egészét kell figyelembe vennünk...!

Mindehhez a fennebb hivatkozott monográfiák s a klasszikus néprajzi mesegyűjtés kimódolt ismeretanyaga, módszertana helyett csupán egyetlen apró impresszióra hagyatkozom alább, de sugallatként talán az sem csekélyebb, ha a ma esti szöveglapozás még feltételezett intimitására hagyatkozom, nem pedig teljes szerzői életmű bemutatására. Címet is így választottam, mely talán tükrözi a teljes horizont kicsiny szeletét, s magát a mennyiségi teljességet a személyes intimitás egyetlen helyszínén, valamely hatalmas óceáni vizek egy faluvégi patakpartra csordogáló közvetlenségében keresi. /Tudjuk persze, a feldolgozás talán éppen fordított irányú, de itt és most a vályogházak tövében a személyes irány mégis fontosabb lesz, mint a földgömbre festett óceánok egységes nagy színfoltja/.

A kutatás, a tudományos diskurzus-folyamat elemző áttekintése (részben más és más, de alapvetően a nyugati tudományosság búvőkörében feltűnt különböző) értelmezési módok

² Bálint Péter sorozatszerkesztésében indult egy roma mesemondó repertoárja alapján a mesék archaikus motívumait feltáró sorozat (*Fabula aeterna*) a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Karán működő Alkalmazott Narratológiai Műhely szervezésében, melyben BÁLINT PÉTER (2014): *Archaikus alakzatok a népmesében. Jakab István cigány mesemondó (a késleltető halmozás mestere)*. Debrecen, Didakt. címen közli a kezdő kötetet, majd BICZÓ GÁBOR (2014): *Mese és társadalom. Ámi Lajos, egy cigány mesemondó élete és műve.* /Tales and Society. The Life and Work of Gypsy Storyteller Lajos Ámi/. Debrecen – Hajdúböszörmény, Didakt., 428 oldal (*Fabula aeterna II.*) folytatja kétnyelvű tudományos művel a mintegy 1500 oldalnyi szöveganyag elemző bemutatását és megidézését.

lehetővé teszik azt is, hogy a mesekutatók a kortárs társadalomképek és értelmezések logikáit, tapasztalati tudását követve kiválasszanak valamely szempontot, melynek prioritást adva éppen valami más hatókörre, teljesebb értelmezésre jussanak. Ilyenek a klasszikus magyar mesegyűjtések kivételes alakjainak teljes anyagai, de ilyen a Biczó Gábor bemutatta Ámi Lajos is, a maga 1500 oldalnyi szövegfolyamával. Ezt egészében átlátni, vagy ebbe csak részben beilleszkedni is nehezen képes maga a befogadói entitás (tehát ritka fajta olvasó, aki mostantól évnnyugtáig csakis Tombác János, Cifra János, a Pancsatantra vagy Ipolyi Arnold összes meséit vállalná interpretálni) – de ez mégiscsak valahol a közlésfolyamat tartozéka is lenne: ha már van, lássuk egészében, sorjában, teljes sodrásában! Ez ugyanakkor talán lehet tudományos szempont, alapanyag-válogatás, de kevésbé életszerűen a mindennapi mesélés formája vagy élménye. Mi több, időközben az értelmezések értelmezése is változik!

Példaképpen hadd hozzam ide saját „közelítésemet”: véletlen és személyes viszony, késő-kamasz-korafelnőtt barátság fűzött Bari Károlyhoz, aki épp akkor lett a „frissen felfedezett”, mindenki előtt és helyett új hangot hozó cigány költő, kinek személyes és monografikusan drámai tónusát önéletrajzi közegbe átemelő líráját sokáig ünnepelték az „emancipálódó cigány etnikum” bizonyágaként. Ennek persze – minden élménykínálat mellett és iszonyúan tehetségesen – éppen Ő maga állt ellen akkor a leghangosabban. Nem szerette volna, hogy mások építsenek sikert, ideológiát, „ismeretanyagot”, integrációs példatárat arra, ami személyesen Őt a bukkaranyosi cigányteleptől a pesti könyvkiadókig elvitte. Már az is integrációs tortúra volt, hogyan kell „viselkedni” egy kiadóval, egy meghívó könyvtárral, egy újságíró-riporter harsánysága előtt, egy újabb ösztöndíj-lehetőség kihasználásáig vezető ösvényeken. És hasonlóképpen ezt az ismeretlen hangvilágot lelta meg az érzékenyebb értelmiségi közönség Lakatos Menyhért *Füstös képek* regényében is (1975), aki a maga dokumentarista írástechnikáját, szociografikusan és mégis elbeszélően hiteles „akcentusát” afféle honi *Száz év magány*-nak alkotta meg (ahogyan ezt Choli Daróczi József költői analógiával megnevezte), – mindenestre a magyar cigányélettről hasonlóképpen lehangoló szöveg a két világháború közti korszakra és meghurcoltatásra érvényesen addig semmiképpen sem jelent meg. Emiatt azután a „vésztői köztársaságból” induló Lakatos mint regényében önéletrajzi elemeket is megjelenítő történetmondása olyan átfogó erejű roma társadalmi körképre sikeredett a 20. század harmincas-negyvenes éveinek délkelet-magyarországi cigányságáról, hogy fogalomná vált, jelképhordozó szerepe pedig a cigányság lehetséges emancipálódásának, adaptációs készsége bizonyosságának számított, a kötetet 30 nyelvre lefordították, Lakatos pedig a vidéki cigányélet, a faluszéli „cigánypárizs”-tól induló hősök hangadó megformálója lett.

Utóbb ez belső megosztottságig is eljutott: a hazai cigányság és szolidáris értelmiség vagy imádta, vagy a szerzőt is a megalkuvók, a szakmai-politikai-irodalmi karriert egyedileg megszerzők, de közben „hitehagyottak” körébe sorolta, olykor a „díscigányok” közé dobhatónak tekintette, az elveszett cigányok áldozatai közé „olvasta be”.

Épült erre – mert persze sem a történések, sem az emberek nem oly könnyedén formálódóak – más is, ami épp annyira volt „cigánypolitika” része és „társadalmi integrációs” pártprogramok célképzete, mint írói karrier.³ De ami fontosabb, az maga a döbbenet volt, mely az „olvasó társadalmat”, az értelmiségi érdeklődést, a szociálisan érzékeny vagy szolidárisan

³ A *Füstös képek* (Magvető, Budapest, 1975, 454 oldal) öt hazai kiadást és több külföldit is megélt 1975 és 2000 között, Lakatos Wikipédia-szócikké vált, a Füstös még színházi feldolgozást is kiérdemelt, Lakatos valóban „díscigány” lett hosszú évekre...

nyitott társadalmi környezetet ráébresztette, mennyire nincs halvány képzete sem a két háború közötti magyar parasztvilág szociográfiai ismeretanyagán túli szegénységföldrajz részleteiről, a néprajzi „hitelességen” túli történetmondó, önéletrajzi hitelességgel dokumentáló és mintegy szociálpszichológiai érvénnyel a fikciós elemeket is egységes kompozícióba szerkesztő tehetség tragikus formálódásáról. A „szoc.realista” várakozás, a korabeli „cigányság” mint kutatási terep, a realista tónusú és historicista tanulságú mű hőseinek megkomponáltsága mint a „cigányság progresszív értékeiből” önnön egyéniségét fölmutatni kész típus újdonságereje a putri-világ és a pre-szocialista társadalmi igazságtalanság sűrű szövedékének is nevezhető volt. Beleértve azt is, amit maga Lakatos is egy nyilvános beszélgetésben röviden így jellemezett: „*Olyan a mi igazságunk, mint a koldus köpenye (...), a sok föltől és kosztól nem látszik a posztó*”.

A cigányság tragikus történeti számkivetettségével, a saját sorsát önerőből jobbra fordítani nem lépes válsághelyzet kifutásait Lakatos nemcsak a külső (falusi magyar) társadalmi világ zordságával jellemzi, a maga módján és szokásrendjében intoleráns, uralmi, feudálisnál is zakantabb világ jellemvonásaival mutatja meg, hanem a beleszületett alkotó, kreatív, álmodni is képes személyiség/személyesség közössége révén kiemelkedni képes individuális karrierje terén ugyancsak. A Füstös képek többféle olvasata a külvilági, „paraszt”, gádzsó, polgári vagy úri szférák számára a magasabb civilizációs szintre emelés esélyét is tükrözi, de a kiemelkedés vágyait is megtestesíti. Ennyiben akár önéletrajzi is, családtörténeti is, szociografikus vagy történeti korrajz is, miközben meseszerűen kezdődik, aztán saját helyi anekdotákkal átszőtt cigánybeszéddé válik, vállalva a kár a naturalisztikus kontrasztok felmutatását, a víziók és vizuális képzetek „egyetemlegesen” érvényes ellentmondásait, s ebben a külvilág „fölemelést”, a putri Cigánypáriszát és betű/szó kontrasztját az asszimiláció útján sürgető késztetését is. A regényből készült 30 idegen nyelvű fordítás és a később készült (2003) filmadaptáció egyszerre sejteti a tanulás, a formalizált tudás mint kiút és kitörés esélyét, melyre Khandi, a mesélő is elámultan ébred rá, és a megrekedt, soha semmivel sem csökkenthető társadalmi távolságok meglétét is, ezt tükrözi az iskola és putri közötti választás dilemmája, a kamasz szabadságvágy, ez előítéletes külvilág látszólag „felvilági” arculata, mely valaminő „realista valóságbrázolás” és romantikus regénykompozíció közötti horizontot formál, benne az éhezés, a középkorias légkör, a betegségek, a szegénység fojtogató jelenléte, miközben az egzotikum, a hagyománykötött létforma, a színes életvilág ragacsa, a cselekmény konfliktusos és ugyanakkor kalandos epizódjai hangsúlyos feszültségben tartják a regénykompozíciót. Az „én-regény” tónusa, a személyes hang jellemformáló és cselekmény-alakító hatásai, az érzelmi szabadosság igénye és kényszerei, a cigány társadalom kulturális attitűdjeit kimutató sajátlagosság éppúgy vezetnek a „törzsi” társadalom mélyrétegeibe, nem „evilági” közegébe, mint a lakóhelyi konfliktusok, családok közötti széthúzások, csoporttagoltság, peripatetikus közösségi lét, férfi és női szerepek, eredetmonda vagy gyász, szerelem vagy mítoszok életfontos kérdései Mami meséiben. A főhős önképe és környezetében kimódolt helye a markáns arculatú mellékszereplők epizodikus arcvonásait is hasonlóképpen rögzíti, mint Lakatos első novelláskötetében a hasonló történeti ívű mese, a kiszolgáltatottság eposza oldalain. A *Csandra szekere* (1981) már úgy jelenik meg, mint az iskolázást a világ zordságának szimbólumaként a cigánygyerekre erőltető apai akarat ellenpontja („Isten bűnnek ne vegye tettemet, de én addig járatom iskolába, amíg ki nem kúrálják belőle” – ahogy a kötet fülszövege megidézi), melyben a létforma csődje nemcsak az együtt élő roma közösségé („Addig tarthatsz a szalma alatt, amíg meg nem bűdösödöm – árulta

magát szomorúan. – Annyival tovább élsz. Megérdemled, sokat koplaltál miattam” – 6. oldal), hanem a Dráva hullámai mentén elégedő közösségek mesterkélt háborújának drámai kifutása is: Csandra kivételes tekintélye, amiért szekere van, egyben kontraszt is a háborús határmenti légkörben, feladata nem egyéb lesz, mint a halottak elszállítása és örök életmezőkre segítése... (5–21. oldal).

Ez a konfliktusmező a mindenkori hatalom keltette kihívások, a mesterkélt konfliktusok, a kisebbség-többség őseredeti ütközéseinek tónusa és a megszelídíthetetlen cigányság fékezhetetlen életmódjának kontrasztjaival lesz a jellemrajzok egysége. Mindez ha nem kívül, a mindig idegen külső világ képében, akkor már belül is, a mindig hűséges és mindig szenvedelmes patetikusság arculatával jellemzett élményben mutatkozik (Borsócska vagy Bada szerepe a *Füstös képekben* éppúgy a nyomatékosan kalandos, ironikusan idilli, tragikusan mindennapi léhelyzetek sodrába illik, mint *Zoga kunyhójának* szenvedelmes nőalakja, Kakunda esetében, vagy Choli, a költő portréja az *Ősök nyomában* elbeszélésben, vagy Rábai alakja a Vésztői Külön Köztársaság történetében).⁴ Ez a „kiemelkedés vagy méltó bukás” dilemma, az álomszerű siker és pusztító jövő együttesére formált retorikai feszültség nemcsak tragikus és idilli kislülésekkel díszített, hanem magát a szövegformálás technikáját, a textuális selymesség kidolgozott retorikusságát is úgy teszi hitelessé, hogy föl sem merül a cigány beszéd ilyenképpen mivességének képtelensége. Hol pikaeszk, hol önironikus, hol ábrándos, hol kalandszerűségében is képtelen küzdelmek úgy jönnek sorról sorra, ahogyan csak a keleti mesékben, örök rózsaillesztés történetekben otthonosak. „Az igazat nemcsak látni, nemcsak hallani, hanem érezni is lehet. És aki tudja, hogy az igazság és a hamisság egyforma köntösben jár, az inkább a szívére hallgat” – szólal meg az az alaptónus *A paramisák ivadékai* kudarc-lebíró szenvedéllyel a képzelte életek és a zord halálok között egyensúlyt kereső király vak öregasszony tanácsadója hangján (32. oldal).

Lakatos Menyhért *A hosszú éjszakák meséi* sorozatban kezdte megvalósítani azt a mítosz-teóriát, amit a narratíva-kutatók „szentelt narratívának”, a világ varázstalanítási eszközének is tekintenek, ahol a „paraszti élet”, a „jó élet”, a „lehetséges világok” elbeszélése éppúgy az aktuális képzetek és a lehetséges szavak sodrába kerül, ahol maga az élet is leginkább csak narratíva, s ahol a világ „megismerésének” szinte legkiválóbb eszköze a valóság-konstrukció leíró megteremtése.⁵ Több későbbi mese-kötete (*Angárka és Busladarfi*. Móra Könyvkiadó, 1978; *A hét szakállas farkas*. Móra, 1979; *Az öreg fazék titka*. Móra, 1981; *Akik élni akartak*. Magvető, 1982; *A titok. Elbeszélések és mesék*. Széphalom Könyvműhely, 1998) ugyancsak arra a közlésmódra hangolt, amelyben a mesemondás alkalmi és a társas környezet visszhangjai szinte azonos komponensek lehetnek, ahol a szövegforma egyben az értelmezési mód formálója is, nem ritkán kölcsönhatásban, s legtöbbször az élő szó megnyerő tónusában rejlt megjelénítésnek az előadó személyiségével hitelesített változatában.

⁴ Mindkettő az elbeszélés-kötetben: *Csandra szekere*. Budapest, 1981, Szépirodalmi Könyvkiadó. 231 oldal. Elektronikus felületen olvasható a kötet s az író sorsváltozatának egyik jeles darabja abból a tényleges történeti időből, „Akkor már tavasz volt, zölden hallgattak a part menti fűzfák és az egykor szeszélyesen zúgó, hömpölygő Sebes-Körös a partok közé szorítva gyéren folydogált, mint egy kis holtág, benőve sással, hínárral”: <https://sites.google.com/site/olvasokoer/rendhagyó-olvasmányok/lakatos-menyhert-fuestoes-kepek/a-vesztoi-koeztarsasag/lakatos-menyhert-egy-koeroes-menti-koeztarsasagrol>

⁵ Biczó Gábor említett könyvében gazdagon utal ennek szakirodalmára, Jerome Bruner, Robert Redfield, Paul Ricoeur, Robert Darnton, Bruno Bettelheim és mások kultúratörténeti alapozásaira, miszerint „a mindennapi világviszonyulást” a társadalmi életközösségek jelentésadási, jelentéskeresési és jelentésközvetítési eljárásai állítják a megismeréstudományok fókuszába, lásd i.m. 18-25. oldal.

„Elkápráztatva a trón fényességétől, vakon hiszünk a megújulásban. Vérrel, halállal öntözük létünk korhadó fáját, hogy rügycet, virágot hozzon, nem tudva, nem sejtve, milyen lesz a gyümölcs. Aztán elég, ha ráülünk egy nyárfa-teknőre, és mást látunk, mint amit hittünk. Mert bizony van a teremtésnek olyan állata is, akit úgy hívnak, hogy ember. És ez más, mint a többi, mert nemcsak testben, hanem lélekben is veszendő” (*A paramisák ivadékai*, 34. oldal)⁶ – írja Lakatos, s valóban, a cigány folklór elemei, a képzelet, az életvitel, a hitek és szokások rangja nemcsak a szó művészi eszközeivel kiteljesítő, felnőtteknek szóló meséjének tónusa, hanem a lét mindenkori cigány és emberi kitaszítottsági lényegének is hangadója. A kötet az érdemtelesen félresöpört, kitaszítottan mellőzött szegényekről beszél, de egyben hozzájuk is szó, velük és nekik tesz igazságot. „A mesebeli „jó király” felemeli az elnyomottakat, akik erejükkel, tudásukkal a hatalom mellé állnak, s attól kezdve az igazság és a jog uralkodik a paramisák országában” – ahogyan a kötet fülszövege ígéri. Ám a megvalósulás, az úrhatnám király vaksága népe vesződése, kínlódása, sebzettsége és kiszolgáltatottsága iránt immár odáig is eltart, hogy családi tragédiáinak kell bekövetkeznie, mire tétovázni, gondolkodni, sőt keresni kezd.

„De vigyázz, király, hogy kiket szabadítol el, mert a kígyó nem felejtí farkavágását, és ki bűnöst pártol, az maga is bűnhődni fog...” (36. oldal)

„Nem tudod, hogy az istenek, amit jókedvükben adnak, azt visszaveszik haragjukban? Már régen megmondták az okosok – mutatott a megszeppent bölcsnek felé – hogy aki a hazugság ágyában alszik, nem álmódhat igaz” (44. oldal)

Lakatos itt mint mesemondó egyszerre korlátolt és bölcs, keletiesen higgadt és cigányosan vakmerő utódok, kardos fiak és csodákra képes nők szép seregletét tereli egybe a hosszú éjszakák meséi között. A mindennaposan kisszerű és a csodásan bűvös történetek között egyaránt megforgatja szereplőit, szenvednek és dűlnak, kegyetlenkednek és hízelkednek, sikert aratnak és fölemelkednek, megfélemednek és zsarnokoskodnak úgy, mint mindenhol és mindenki teszi mindenkor, amióta csak világ a világ. De a király lassú „ébredése”, az uralomtechnika mögött a személyesség aggodalmas szempontjai, az utódválasztás reménye és csalódása meglepő és toleráns tanulási folyamatá, megemelkedett méltóságú mesévé fordítja át, szinte sci-fibe illő képtelenségűvé teszi a folytatást, majd a csodás elemek és a méltóság mellé megtanult képtelenedő tudás esendővé, emberien kiszolgáltatottá teszik magát a királyt is, ki (talán az átok, a feltételes átok és a nemek viszonyának témakörében erdélyi roma közösségeknél is előforduló változatban)⁷ a tudás, a bölcs hallgatás, a kinyilatkoztatás és a megadó kivárás drámáját éli át – rangjától függetlenül,⁸ a közös és kölcsönös béke, a Teremtővel kiegyező hívő és a Sorsnak mindenkori példaként kített egyén hétköznapiságával sorsában összefonva. Lakatos méltó visszafogottsága a történet fordulatainak megjelenítésében, a mesés elemek és víziók, társadalmi viszonyrendszere és reprezentációk egymásra rétegződése valóban hosszú mesévé, de egyéjszakás ismerkedéssé teszi a paramisák nemzettörténetét, mely bizton lehetne valamely megnevezetlen közel-keleti népcsoport, lehetne az Indiából Európa felé indult cigányok Egyiptom felé kanyarodó ágának egyik korszaka, s lehetne a faluszéli ábrándok vételen erdőbe futó szárnyalása is. Miképp a mese egy pontján Lakatos is jelzi tanulságképpen: „A csodák – ha

⁶ *A hosszú éjszakák meséi / A paramisák ivadékai*. Budapest, 1979, Szépirodalmi Könyvkiadó. 174 oldal.

⁷ SZALAI ANDREA: *Átok, feltételes átok és társadalmi nem erdélyi roma közösségek nyelvi ideológiájában és gyakorlatában*. (Doktori értekezés). Pécs, 2009, Pécsi Tudományegyetem.

⁸ BÁLINT PÉTER: *A hallgatás és felelősségvállalás a népmesében*. In Bálint Péter: *Identitás és népmese. (Identity and the Folktale)*. Hajdúböszörmény, 2011, Didakt.

csodákban fogannak – mindig csodálattal töltik el a világot, és a nagy bölcsék bölcsessége anynyit ér, amennyit ki nem mondtak belőle” (8. oldal).

A paramisák családtörténeti, helytörténeti, uralkodáshistóriai időszakát a folyamatok egy pillanatában kezdi, s a csodás befejeződés nyomán ugyanígy hagyja is el Lakatos meséje. Lehet, ahogyan a kis „rák-királyfi” születése a szimbolikus beszéd és a rejtekező titkok eredménye, majd felnövekedésének, boldogságának és a királyi ház megannyi reménytelenségének évei során a tudott és elhallgatott, titkolt és fölismert tapasztalatok arányos alakítása is ennek jegyében történik a könyvben, úgy magam is jobban járnék, ha amit eddig még el nem mondtam, meghagynám későbbi bölcsék esélyének, s itt abbahagynám. A bevezetőben a szórakoztató, értelmezhető, ráérősen kíváncsivá tevő elbeszélői megoldást, a mesélő narratívájára odafigyelést jeleztem mint „tanulást”, melyben nemcsak a stiláris szépségek, hanem a rejtélynek megmaradt tudások lesznek a Szerző igazi tartalékai. Olyanok, amelyekből még további kötetek nőnek majd ki, amelyek a cigánység hiteles vagy mesés narratíváit gyarapítják, vagy épp az elbeszélői életút egy állomását jelképezik. S ilyen értelmezési állomások az alkotói bűvkörben is azt segítik, lehessen a befogadói életútban is aktuális értelmezési köre a paramisák bölcsességének, toleráns és bölcs királynak járó belátás, elfogadás, megértő megismerés felelősségének oly tisztelete, mely a mesei belátáson túl a társadalmi elfogadást is feltételé teszi.

„Am régtől úgy van az, hogy a hazugot mindig az igaz sújtja és a rosszat a jó; így, ha lassan is, de eljön az óra, mikor sors sors ellen kél, és ki mennyit nyom a latban, akként búsul vagy akként remél” (139. oldal). S a sors, mely egykor „kegyetlenül megvámolta boldogságát” a történet hőseinek, „visszaadott minden jót, mert szívükből kiűzték a gonoszt, mi a boldogság megrontója volt” (172. oldal) – hangzik a befejező mondat.

Erre pedig kár lenne további saját befejező mondatokat aggatnom.

MEGJELENT!
RENDELHETŐ A KIADÓTÓL:
terjesztes@belvedere.meridionale.hu

Pászka Imre

**EGYÜTTHATÁS
— REPREZENTÁCIÓK
II.**

**A KÁRPÁT-MEDENCE A TERMÉSZET
ÉS A TÖRTÉNELEM MŰHELYÉBEN**

(KIS JÉGKORSZAK – JÁRVÁNYOK)

Belvedere
Szeged 2020